

ATATÜRK KÜLTÜR, DİL VE TARİH YÜKSEK KURUMU
T Ü R K T A R İ H K U R U M U

ISSN 0041-4255

BELLE TEN

Cilt : XI

Sa. 41

Ocak 1947

T Ü R K T A R İ H K U R U M U B A S I M E V İ - A N K A R A

2003

İ Ç İ N D E K İ L E R

	<u>Sayfa</u>
Makaleler, Etüdler :	
KINAL, Dr. FÜRÜZAN: Şuppiluliyuma'nın Suriye seferleri . . .	1
EBERHARD, W.: Şato Türklerinin kültür tarihine dair notlar . . .	15
Raporlar :	
ÖZGÜÇ, Dr. TAHSİN ve AKOK, MAHMUT: Türk Tarih Kurumu adına Anıt-Kabir alanında yapılan tümülüs kazıları . . .	27
ÖZGÜÇ, Dr. TAHSİN und AKOK, MAHMUT (Übersetzung von H. G. GÜTERBOCK): Die Ausgrabungen an zwei Tumuli auf dem Mausoleumshügel bei Ankara	57
Epigrafya :	
BOSCH, E. (Türkçeye çeviren S. ATLAN): Antalya Kitabeleri . . .	87
ARTUK, İBRAHİM: Artuk oğlu Emîr Balak ve mezarı	127
Vesikalar :	
KÖPRÜLÜ, F. ORHAN: Şeyhülislâm Kara-Çelebi zade Abdülaziz efendi ve Müftü suyu	136
Bibliyografya :	
GÜTERBOCK, H. G.: H. L. Ginsberg, The Legend of King Keret. A Canaanite Epic of the Bronze Age	148
BARKAN, Ö. L: René Grousset, L'Empire du Levant	150
Haberler :	
Türk Tarih Kurumu adına yapılan araştırma ve kazılar	161
Yabancı Hey'etlerin gezi ve kazıları	168
Sovyet Rusya Mineroloji Kurumunun 130 uncu yıldönümü	172

L E V H A L A R

- I — XXIII — Anıt-Kabir tümülüsleri kazısına ait resimler.
XXIV — Antalya kitabeleri yazısına ait resim.
XXV — XXVI — «Artuk oğlu Emir Balak ve mezarı» adlı yazıya ait resimler.

BELLETEN

Sahibi ve Yazı İşleri Müdürü
Türk Tarih Kurumu Adına
PROF. DR. YUSUF HALAÇOĞLU

Proprietor and Redactor in Chief
Turkish Historical Society
PROF. DR. YUSUF HALAÇOĞLU

Adres/Address:

Türk Tarih Kurumu Kızılay Sokak No: 1
06100-Sıhhiye/ANKARA
Tel: 310 23 68 (11 Hat)
Fax: 310 16 98
Internet: <http://www.ttk.gov.tr>
email: yusuf@ttk.gov.tr

ISSN 0041-4255

İkinci Baskı : 2003

BELLE TEN

Cilt: XI

Ocak 1947

Sayı: 41

ŞUPPİLULİUMA'NIN SURİYE SEFERLERİ

Dr. FÜRÜZAN KINAL

Şuppiluliuma'nın siyasî icraatı arasında Suriye seferleri çok önemli bir yer alır. Zira onun yaşadığı devirlerde Suriye, milletlerarası iktisadî faaliyetlerin merkezi idi. Eti devletinin Suriye siyasetine karışması, bize onun artık büyük devletler sırasına girdiğini göstermektedir. Bu seferler aynı zamanda, ilk milletlerarası atmosferin doğduğu Amarna çağında Eti devletinin dış siyasasının mühim bir safhasını aydınlatma bakımından da ayrıca tetkike değer. Tariht olayların, takribi de olsa, muayyen bir zaman mefhumu içinde mütalea edilmesi gerektiğinden, Boğazköy vesikalarında (andlaşmalar ve annallerde) bir düzeye adı geçen Suriye seferlerinin kronolojik bir düzüne konulması lâzımdır. *Şuppiluliuma* Suriye'ye kaç sefer etmiş ve bunları idaresinin hangi yıllarında yapmıştır?

Gerçi bu konu üzerinde şimdiye kadar bazı çalışmalar olmuştur¹. Fakat bunlardan hiçbiri bu seferlerin sayısını kesin olarak tahdit ve zamanını tayin edememiş, her araştırmacı başka bir sonuca varmıştır. Meselâ A. Götze, bu seferleri incelerken, Suriye hadiselerine kendi yorumuna göre, bir düzen vermeğe uğraşmıştır.

¹ Eduard Meyer, G. d. A II ¹ 1928 s. 400.

F. Biblabe, Geschichte Vorderasiens und Ägyptens Heidelberg, 1927, s. 142 - 148.

Onun "Büyük sefer,, dediği seferle "ilk sefer,, "Mitanni'nin ortadan kalktığı sefer,,; "Şuppiluliuma Nuḫašše'de,,; "Şuppiluliuma'nın Kargamiş'ı muhasarası,, dediği seferlerden hangisini kastettiği açık değildir². J. Sturm dahi 5 numaralı olay diye gösterdiği "Nuḫašše için Eti yardımı,, ile 6 ncı hadise olarak saydığı "Şuppiluliuma'nın İsuua ve kuzey Suriye'ye hücum,, unu ayrı ayrı seferlermiş gibi gösteriyor³. Cavaignac ise bütün bu hadiseleri iki sefer halinde toplamıştır⁴. Boğazköy vesikalarında Suriye'ye yapılan seferler pek çoktur ve bunları düzenlemek de yorucu ve zor bir iştir. Fakat KUB XXXIV de neşredilen yeni Şuppiluliuma annalleri metinlerinin bu meseleye yeni ışıklar vermesi, bizi bu konu üzerinde tekrardan çalışmaya teşvik etti. İçlerinde Eti'lerin Suriye seferlerinden bahseden bütün Boğazköy vesikalarını ve Amarna mektuplarını sabırlı bir çalışma ile gözden geçirdik. Çeşitli vesikaların anlattığı hadiseler arasında irtibatlar kurarak Suriye hakkındaki bütün haberlerin üç ayrı sefere ait olabileceği sonucuna vardık. Eti büyük kralı Şuppiluliuma'nın Suriye seferlerinin ve dolayısıyla de Amarna çağında kuzey Suriye siyasî olaylarının kronolojisini biz, Kargamiş şehrinin bu devirdeki siyasî tarihine dayayarak kurmağı deneyeceğiz.

Bilindiği üzere Amarna çağı denilen bu hareketli devrin tarihi, bir taraftan Firavun IV. Amenofis'in yeni idare merkezi Tel-el-Amarna (=Akhet-Aton), diğer taraftan Eti devleti başkenti Boğazköy (=Hattušaš) şehirlerindeki saray arşivlerinde meydana çıkarılan çivi yazılı mektup ve vesikalarla aydınlanmıştır. Bu vesikalar çok defa birbirlerini tamamladıkları gibi, birinin verdiği bilgiyi öteki ile kontrol etmek imkânı da mevcuttur. Şimdi biz de evvelâ Boğazköy, sonra Mısır olmak üzere ayrı menşeli bu vesikalarda geçen bütün Eti seferlerini görelim ve bunlarda Kargamiş şehri tarihini takip edelim :

A — Boğazköy vesikaları

Birinci Suriye seferinden bahseden kaynaklar

a) *Mattiūaza andlaşması*: Büyük Eti kralı Şuppiluliuma ile Mitanni kralı Tušratta'nın oğlu *Mattiūaza* arasında aktedilmiştir.

² A. Götze, Klio 19 (1925) s. 346.

³ J. Sturm, Klio 26 (1933) s. 1 - 25.

⁴ E. Cavaignac, Subbiluliuma et son temps, Paris 1932, s. 15 v. d ve s. 67

Eldeki nüsha Akadca yazılmıştır. Bu muahedenin başındaki tarihi önsözde 1-17 inci satırlar arasında *Şuppiluliuma*, Mitanni kralı *Tuṣratta* ile olan mücadelesini anlatır ve memleketin hudutlarını Niblani (Lübnan) dağlarına kadar genişlettiğini söyler⁵.

Bu vesikanın bu kısmında Birinci Suriye seferinin anlatıldığı hususunda tam bir fikir birliği vardır.

b) *Tette andlaşması* : *Şuppiluliuma* ile *Nuḥaṣše* memleketleri kralı *Tette* arasında imzalanan bu muahedenin birinci sütununun da ilk Suriye seferini anlattığını kabul ediyoruz. Çünkü burada da, *Mattiāza* muahedesinin 4 üncü satırında adı geçen *Kaššari* dağlarından bahsediliyor. Gerçi aynı dağdan diğer herhangi bir seferde de geçmiş olabilirler. Fakat 1-11 inci satırlar arasında Mitanni kralının o zamanki *Nuḥaṣše* memleketleri kralı *Şarrupši*'yi öldürmek istediğini okuyoruz. Büyük bir kral küçük bir kralı ancak isyan halinde öldürmeğe kalkar. Eti kralı da bu sırada *Iṣuqa*'da, yani tahminen bugünkü Elazığ civarında bulunuyormuş. Demek ki daha henüz Suriye'ye inmemiştir. Muahedenin de açıkça belirttiği gibi *Şuppiluliuma* *Şarrupši*'ye yardım maksadiyle aşağıya iniyor. *Nuḥaṣše*, Eti vesikalarında daima cemi olarak geçtiğine göre, birçok memleketleri ihtiva eden bir bölge federasyonudur ve kuzey Suriye'de olduğu muhakkaktır⁶. O halde bu vesika da birinci sefere aittir.

c) *Talmiṣarma andlaşması* : Eti kırallarından *Muḩatalli* ile Halpa (Haleb) kralı *Talmiṣarma* arasındaki andlaşmanın mukadimesinde 33-36 ıncı satırların da birinci sefere temas ettiğini zannediyoruz⁷. Çünkü yine "Niblani dağlarına kadar uzatılan huduttan," bahsedilir. Burada "*Kargamiṣ, Haleb ve Nuḥaṣše* memleketleri [ona karşı isyan ettiler]," deniliyor. Sturm bu isyanı *Şuppiluliuma*'ya karşı diye tefsir ediyor⁸. Bu hadiselerin *Şuppiluliuma*'nın tahta yeni çıktığı sırada vukubulduğu da yine bu fıkrada bildiriliyor. Eğer *Şuppiluliuma*'nın babası III. *Tuḩhalia* zamanında kuzey Suriye Eti hâkimiyeti altında olsaydı, böyle bir isyan düşünülebilirdi. Halbuki *Şuppiluliuma*'nın selefleri zamanında kuzey Suriye ye Mitanni devletinin hâkim olduğunu yine aynı andlaşma ile biliyoruz. O halde buradaki "Ona," ile *Şuppiluliuma* değil, *Tuṣratta* kastedilmiştir.

⁵ A. Weidner, BoSt 8, PD No: 1. s. 3.

⁶ Aynı eser, s. 12, not 3.

⁷ Aynı eser, No. 6, s. 85.

⁸ Sturm, Klio (26) s. 20.

Görülüyor ki birinci Suriye seferine temas eden bu üç vesikadan yalnız "c,, *Kargamiş*'tan bahsediyor. *Nuḥašše*'nin *Ḫatti*'ye birinci seferde ilhakını, adı geçen makalesinde Sturm da kabul etmektedir. O halde birinci seferde Halep ve *Nuḥašše* ile beraber *Kargamiş*'in da *Ḫatti*'ye ilhakını düşünmek mantıka pek aykırı bir iş değildir. Coğrafya bakımından *Kargamiş* Halep yoluna gerçi biraz sapa kalıyor. Fakat *İşuua* memleketinin Fırat'ın Elazığ civarındaki geniş bükümü içinde olması sadece tahmine dayanmaktadır. *İşuua*'yı Malatya civarına koyarsak, buradan kuzey Suriye'ye inecek olan bir kimse, Malatya - Samsat - Birecik yoluyla *Kargamiş*'a gelir ve sonra Halep ve *Nuḥašše*'ye gidebilir.

İkinci Suriye seferi hakkındaki vesikalar

a) *Mattiūza* andlaşmasının 17-48 inci satırları arasında anlatılan hadiseleri de ikinci sefer olarak kabul ediyoruz. Amarna mektuplarında Etiler tarafından zaptedildiği bildirilen birçok şehirler burada da sayılır. Öyle anlaşılıyor ki, *Šuppiluliuma* bu seferinde Kinza'ya (Suriye'deki Kadeş'e) kadar ilerlemiş, *Tuṣratta*'yı bu seferde mağlup ve firara mecbur etmişti. Mitanni devleti gibi büyük bir siyasî kuvveti ortadan kaldıran bu ikinci sefere "Büyük Suriye seferi,, demekte bunun için kendimizi haklı buluyoruz. Gariptir ki bu muahedenin ne birinci, ne de ikinci seferi anlatan bölümlerinde *Kargamiş* ve *Nuḥašše*'den bahsedilmez. Fakat bunu bir "argumentum ex silentio,, veya kâtibin unutkanlığı ile izah edebiliriz. Çünkü aynı andlaşmanın arka yüzünde *Mattiūza*, *Šuppiluliuma*'nın *Kargamiş* kiralı olan oğlu *Biašiliš* ile işbirliğinden ve dostluktan bahseder. *Mattiūza*'nın Babil'e ve oradan da *Ḫatti*'ye kaçması şüphesiz ikinci Suriye seferinde Mitanni devletinin yıkılmasından sonradır. *Mattiūza*'nın Babil'de ne kadar zaman kaldığını bilmiyoruz. Fakat kendisi *Šuppiluliuma*'ya *Marašantia* (Kızılırmak ?)⁹ nehri dolaylarında iken sığıyor. Demekki büyük kiral Anadolu'ya dönmüştür. *Šuppiluliuma* *Mattiūza*'ya *Kargamiş* kiralı olan oğlu *Biašiliš* ile iyi geçinmelerini emir ettiğine göre, *Kargamiş* ve Halep kiralıkları ikinci seferden sonra mevcut bulunuyorlardı.

⁹ Weidner PD, No.2 s. 41 not 9 da Forrer'le birlikte bu nehri Kızılırmak ile identifie ederler. Götze ve ona dayanan E. Bilgiç'e göre ise Kızılırmak Hulas'tır, Karğ. Belleten 39, s. 414. Not. 77.

b) 2 BoTU 44 (=KUB XIX 13): Bu tabletin I inci sütünü muhtemelen Gaşka seferlerini anlatır. II inci sütünde Harran'dan, Kargamiş ve Waşşukanni'den ve Asurların Suttarna'ya yardım etmelerinden bahsedildiğine göre, bu kısımda yine büyük sefere ait olmalıdır. Forrer ise bunu KBo V 6'dan sonraya koymaktadır (2 Bo TU s. 34). Burada 36 ncı satırda zikredilen *Kargamiş* kırılımlının isminin kırık olması büyük bir kayıptır. Fakat bunu büyük bir ihtiyatla *Biaşiliş* diye tamamlyabileceğimizi zannediyoruz.

c) KUB XXXIV 23 Öy (?) I ve II: Son zamanlarda yayınlanan bu metnin de dördüncü paragrafında ilkin *Kargamiş*'in, sonra da *Waşşukanni*'nin muhtemelen tahribinden bahsedilmektedir. Umumî bir yanlış olarak şimdiye kadar kabul edildiği gibi *Kargamiş* III üncü seferde zabtedilmiş olsaydı, başka bir deyimle bu metin III üncü seferi anlatsaydı, *Waşşukanni*'den artık hiç bahsedilmemesi icabederdi. Çünkü evvelâ II inci ve III üncü seferler arasında en az 20 yıl olduğunu KUB XIX 9, I, 8 ile biliyoruz. Sonra da III üncü seferin en mufassal vesikasını teşkil eden KBo V 6'da *Waşşukanni*'den hiç bahsedilmez. Öyle ise KUB XXXIV 23 ün de II inci seferden bahsettiğine ve *Kargamiş*'in birinci seferde değilse, mutlak olarak bu seferde zabtedildiğine artık şüphe yoktur.

Üçüncü sefere ait vesikalar

a) KBo V 6 Öy. II 1-8 (=2 BoTU 41 § 7) de Halep kırılı *Telepinuş*'un Sutu'ları yenilgiye uğratması anlatılırken "bütün Arzi[a] ve *Kargamiş* memleketleri onunla sulh yaptılar," denildikten sonra arkasından: "ve *Kargamiş* memleketinde yalnız *Kargamiş* şehri onunla sulh yapmadı," denmesi, *Kargamiş*'in III üncü seferde zabtedildiği yanlışlığına yol açmıştır. Bize göre bu ifade ile sadece bu şehrin ikinci bir isyanı kastedilmiştir.

§ 11 de de *Şuppiluliuma*'nın *Kargamiş*'i muhasara ettiği sırada, generallerinden *Luppakiş* ile ^DU - *zalmaş*'ı Amka memleketlerini yağmalamak için gönderdiği, bunun üzerine Mısırlı'ların korktukları ve Mısır kırılıçesi *Dahamunniş*'ten "kocam *Piphururiaş* öldü, oğlum da yok, bana oğullarından birini koca olarak gönder,"¹⁰ yollu bir mektup geldiği anlatılır.

¹⁰ Bu metnin kısa tercümesi için bak. Friedrich, AO 24, 3, s. 12.

Bu vesikadaki kiral ve kraliçenin hangi firavunla karısı olduğu tesbit edilirse, *Şuppiluliuma*'nın *Kargamiş*'ı yeniden muhasarasını veyahut III üncü Suriye seferini kesin olarak tarihlemek mümkün olacaktır. Bunun için de evvelâ Mısır kaynaklarını görmemiz lâzımdır.

B – Amarna Mektupları

Birinci Suriye seferinden bahseden mektuplar

a) EA 17: Bu mektupta Mitanni kralı *Tuşratta*, III. Amenofis'e Hatti'lere karşı kazandığı zaferi bildirir. Bunu *Mattiğaza* andlaşmasının başında iyi tercüme edilemeyen "*Tuşratta* büyük kirala karşı korkunçluk yaptı," sözüyle mukayese edebiliriz. Bu mektubu Mısır-Mitanni münasebetlerinin başına koyduğumuza göre, ilk Mitanni-Hatti çarpışması veya I inci Suriye seferi III. Amonofis zamanında yapılmış demektir.

b) EA 73₁₅: Byblos'lu Rib-Addi III. Amenofis'e "Amurru memleketinin, bir kudretlinin elinde bulunduğu yere doğru döndüğünü," haber veriyor. Rib-Addi bu kudretlinin adını muhakkak ki kasten zikretmiyor, yani bu kudretliyi firavun da tanımaktadır. Rib-Addi başka bir mektubunda (75₃₃) ise, "Hatti kiralının Mitta kiralının mülkünü (?) zabtettiğini," bildiriyor. Buradaki mülk kelimesi şüphesiz *Vaşşukanni*'nin zaptı demek değildir, çünkü mektup III. Amenofis'e yollanmıştır ve *Tuşratta* daha uzun zaman IV. Amenofis'le mektuplaşmıştır. Demek ki *Mattiğaza* andlaşmasında *Şuppiluliuma*'nın anlattığı "Fıratın bu tarafı (?) ve Niblani (Lübnan) dağlarına kadar," uzatılan sınır meselesi de doğrudur ve bu arazi Mitanni kiralından, eski Hatti devleti haklarına dayanılarak geri alınmıştır.

İkinci Suriye seferini iyma eden mektuplar

a) EA 53: Katna prensi Akizzi tarafından IV. Amenofis'e "Kinza'lı Aytakkama'nın Hatti tarafına geçtiği," bildirilir. *Mattiğaza* andlaşmasında da Aytakkama'nın babası Şutatarra ile birlikte esir edilip Hatti'ye götürüldüğü anlatıldığına göre, bu mektup II inci Suriye seferinden sonraya ait olmalıdır.

b) EA 55₄₀: Akizzi, aynı Firavuna "Hatti kiralının Katna'yı yaktığını, tanrıları alıp götürdüğünü," söylüyor. Bunu *Mattiğaza* andlaşmasının ikinci seferden bahseden kısmı da (sadır: 37) tasdik

etmektedir. Aynı zamana ait olan bu mektupta bildirilen hadise, şüphesiz geçmişi anlatmaktadır.

c) EA 126₅ : Bu mektupta Rib-Addi Ugarit'e artık gemi göndermediğini bildiriyor. Demek ki Ugarit *Šuppiluliuma* tarafından zaptedilmiştir. 51 inci satırda ise Hatti'lerin memleketleri yaktıkları, Gubla'yı (Byblos)da almak istedikleri ve Abdi-Aşırtı oğullarının vergilerini artık kudretli bir kırala verdikleri söyleniyor. Abdi-Aşırtı oğullarından bahsedildiğine göre, mektup IV.Amenofis'e yollanmıştır. Memleketlerin Hatti'ler tarafından yakılması da II inci seferi anlatıyor demektir.

d) EA 151₅₅ : Tyrus'lu Abi-milki, Firavuna Ugarit'in yanarak mahvolduğunu, fakat Hatti ordusunun şimdi orada bulunmadığını bildiriyor ki, bu da EA 126'yı destekliyor. Mattiğaza anlaşmasında II inci seferde zaptedilen yerler arasında Ugarit'in yokluğu, ancak kâtibin unutkanlığı ile izah edilebilir. Zira son Ugarit kazıları buna şüphe bırakmamıştır¹¹.

Üçüncü Suriye seferinden bahseden mektuplar

a) EA 170 : Bu mektupta (KBo V,6 'da adı *Lupakkiš* şeklinde geçen) Hatti generali *Lupakku*'nun büyük bir ordu ile hareketinden bahsedilmesi, mektubun III üncü sefere ait olduğu hükmünü vermektedir. Fakat ayrı menşeli bu iki kaynak acaba aynı olayı mı anlatıyor, yoksa Sturm'un dediği gibi bunlar aynı generalin muhtelif zamanlarda yaptığı iki ayrı sefer midir? Vesikanın sinkronizma bakımından değeri büyük olduğu için, mektubu dikkatle inceleyeceğiz :

EA 170 in 12, 13 üncü satırlarıyla EA 169'un 13 üncü satırı (ina *ašranu la duqaḥḥiršu* = onu orada alkoyma) aynı maksatla ve tamamen aynı ifade ile yazılmıştır. Amurru mektuplarından olan bu EA 169 un Knudtzon'un da şüphe ile gösterdiği gibi, Mısırlı büyük memurlardan biri olan Haia'ya gönderilmiş olacağını zannetmiyoruz. Çünkü diğer Mısırlı büyüklere ve meselâ Dudu'ya gönderilen mektuplarda (EA 158, 164, 167) hiçbir zaman EA 169_{7,8} de gördüğümüz "Bana hayatı ve ölümü sen verirsin," ibaresi görülmez, bu ifade tarzı ancak bir kırala karşı kullanılmış olabilir.

¹¹ J. Friedrich, ZDMG 96 (N. F. 21) 1942 s. 71 v.d.

EA 170'in 14 üncü satırındaki failin 12 inci satırdaki zamirle ifade edilmiş olması, yani S. Smith'in kabul ettiği gibi bir "anticipation,, ihtimali daha uzaktır. 12 inci satırdaki zamirle 11 inci satırdaki Hurrice "zuzilaman,, kelimesi arasında bir ilgi olması akla daha yakın geliyor. Zuzilaman ile de, S. Smith'in zannettiği gibi ordu değil, Mısırlı büyüklere kastedilmiş olmalıdır.

EA 170 de mütemadiyen endişe ve üzüntü içinde olan biri teselli edilmektedir. S. Smith'in zannettiği gibi eğer Aziru bir seyahatte veya seferde olsaydı, bu teselliye ne lüzum vardı ?

Bu mektubun Aziru'nun Mısır'dan nasıl ve ne zaman kurtulduğu sorusuna da cevap verdiğini zannediyoruz. Öncü Lupakku kuvvetlerinden başka 90,000 kişilik bir piyade kuvvetiyle daha arkadan Hatti prenslerinden Zitana gelmektedir. Belki de bu haber Aziru'nun kardeşleri tarafından Mısır'a gözdağı vermek amacı ile kasten yazılmış ve umulan endişe ve telâş da sağlamış olmalı ki, bu kuvvetlere karşı koyması için, Aziru yine Mısır dostu sifatiyle memleketine süratle geri gönderilmişti. Bütün bu deliller EA 170'in tıpkı aynı maksatla yazılan EA 169 gibi IV. Amenofis'in son yıllarında, yani III üncü Suriye seferi sıralarında Mısır'da bulunan Aziru'ya gönderildiğini isbat eder.

b) EA 140 — Gubla'lı İlibabil'in mektupları (EA 139, 140) Rib-Addi'nin ölümünden sonra yazılmıştır. EA 140'ın 16 ncı satırında "Yalnız Gubla kırala kaldı,, demekle bir sadakat ifade edilmek istenmiştir. Zira aynı mektubun 25-30 uncu satırlarında bildirilen Amki memleketlerinin zaptı da bu mektupların EA 170 in yazıldığı sıralardaki olaylara uygun düşmektedir. Nitekim 140,22 de Aziru'nun Mısır'a gittiğine bir iyma da vardır. O halde bu mektuplar da III üncü sefere ait olmalıdır.

EA 170'in Mısır'da bulunan Aziru'ya gönderildiğini böylece tesbit ettikten sonra, şimdi Aziru'nun Mısır'a ne zaman gittiğini sorabiliriz ? II inci Suriye seferinden hayli bir zaman (Şuppilulima'nın X memleketlerinde uğraştığı 20 yıl) geçtikten sonra kuzey Suriye'de Hatti nüfuzunun yeniden sarsıldığı anlaşılıyor. Katna'lı Akizzi'nin mektupları, Aziru'nun Tunip'ten yolladığı bütün muhaberat hep bu arada geçen 20 yılın son zamanlarına aittir. Aziru ikinci Suriye seferinden sonra Hatti'lerle birleştiği için Aitakkama gibi Mısır sarayı nezdinde suçludur (EA 162, 26). Firavun önceleri Amurru'nun sadakatinin rehini olarak Aziru'nun oğullarının gelmesini istediği halde

(EA 162⁵²), son mektuplarda bizzat kendisinin gelmesini emretmektedir (EA 164,⁸⁵). Aziru Hatti'ler tarafından bir hareket göremeyince, Mısır'a gitmeğe mecbur oluyor. *Duppi-Tešup* andlaşmasında "Senin büyük babanı babam tabalığa döndürdü," ifadesiyle de bu isyan kastedilmektedir. Onun hareketinden az sonra Hatti'ler, *Nuḫašše*, Amurru, *Kargamiš* gibi isyan eden şehir beylelerini tedip için tekrar güneye dönüyorlar. İşte EA 170 bu zamanda yazılıyor. Öyleyse bu mektup da KBo V. 6 gibi III üncü Suriye seferinden bahsetmektedir. Sturm'un bu iki kaynağın başka başka seferlere aidiyetine delil olarak ileri sürdüğü komutan isimlerinin başkalgı fikri, tatmin edici bir isbat değildir. Zira 90,000 kişilik bir orduda *Lupakkiš*, *Zitana*,^D *U-zalmaš* ve *Arnuuandaš* gibi dört komutan bulunabileceği gibi, EA 170'i gönderen Aziru'nun kardeşleri iyi malûmat almamış veya komutanlardan yalnız en meşhurlarının isimlerini yazmış olabilirler. Neticede bu iki kaynak, yani KBo V₆ ve EA 170 aynı zamana aittir ve aynı olayı anlatmaktadır. Vesikaların zamanını böylece tayin ettikten sonra, şimdi KBo V 6 daki *Pipḫururiaš* isminin hangi firavuna ait olabileceğini bir de Mısır tarihi bilgimiz içinde araştıralım :

Bu isim Amarna çağı firavunlarının taht isimlerinden hiçbirine uymamaktadır. Firavunun tayininde bize yardım edecek bir vasıta da kraliçenin adıdır. KBo V₆ kraliçenin ismini tanrı Amon'lu bir tefor ad olarak gösteriyor. Amon dinini yıkan bir kralın karısı, böyle bir ismi nasıl taşıyabilir? *Pipḫururiaš*'ın Tutankhamon olduğu kabul edilirse, mektubun Amarna'da terk edilen Akhunaton arşivi arasında bulunuşu nasıl izah edilir? Sonra her iki firavunun da oğulları yoktur. Bundan başka IV. Amenofis daha hayatta iken büyük damadı Semenkhare'yi veliaht seçmiş, hattâ onu idareye iştirak ettirmiş¹² fakat bu bahtsız naib de ya kayın babasından az evvel, veya az sonra ölünce yerine küçük damadı Tutankhamon geçmişti.

Semenkhare'nin zevcesinin adı Meritaton'dur ki, bunun Amarna mektuplarındaki yazılışı "*SalMaḫatu*," şeklinde olduğunu biliyoruz¹³. Tutankhamon'un karısının adı da Ankhesenamen'dir. Bu kızların

¹² Drioton et Vandier, l'Egypte (Les peuples de l'orient mediterraneen) Paris 1938, s. 336 v. d.

¹³ Albright, BASOR 88, s. 24, not. 6.

annesi olan IV. Amenofis'in zevcesi ise, Amarna'da şaheser büstü bulunan kraliçe Nefertiti'dir. Bu üç kadından yalnız Ankhesenamên ismi KBo V 6'da *Daḥamunniš* şeklindeki kraliçe adına yaklaşmaktadır. Fakat yeni metinde kraliçenin adı veya ona ait sıfat [u] a-an-nu-um-mi-ia-aš şeklindedir ve tabletin kenarında SAL (kadın) determinatifi için yer yoktur¹⁴. O halde bu ismin Tutankhamon'un duluna ait olduğuna hükmedemeyiz. Gerçi Tutankhamon yeni idare merkezinde üç yıl oturmuştur, nitekim Amarna'da kendisinin ve karısı Ankhesenamên'in isimlerini taşıyan kartuşlar bulundu¹⁵. Tutankhamon da gençliğine rağmen, tahtta ancak altı yıl kalabilmiştir. Ondan sonra tahtı ele geçiren rahip Eye gelince, bu da ancak dört sene kiralık etmiştir¹⁶. Kısa fasıllarla ölen bu firavunlardan hangisinin *Pipḥururias* olduğunu ayırmak hakikaten güçtür.

Hemen bütün filolog ve tarihçiler bu isimlerin tayini ile uğraştılar. Ve umumiyetle bunu IV. *Amenofis* olarak kabul ettiler. Bilâhare Sturm "*Pipḥururias* kimdir," adlı makalesinde¹⁷ bu çalışmaların tarihini yaptı ve *Pipḥururias* adındaki unsurları IV. *Amenofis* ile damad ve halefleri *Semenkhare*, *Tutankhamon* ve *Eye*'nin taht isimleriyle karşılaştırdı. Hatta *Tutankhamon*'un mezarında bulunan çiçeklerin kuzey Suriye'de harp mevsimine uygun olduğunu söyleyecek kadar ileri giden fantazik mukayeselerden sonra, *Pipḥururias*'ın *Tutankhamon* olduğu neticesine vardı. Fakat bütün bunlara rağmen Sturm'un delilleri bilginler arasında bir fikir birliği sağlayamadı. Kendisinden sonra sırasıyla De Buck¹⁸ De Koning¹⁹ ve S. Smith aynı konu üzerinde çalıştılar ve eski faraziyenin doğru olduğunu kabul ettiler²⁰. Ben de "Amarna

¹⁴ Kraliçenin isminin önünde SAL determinatifinin olmaması, KBo V 6'daki *Daḥamunniš*'in kraliçenin adı, yeni metindeki de «dul» anlamında bir eîns isim olması ihtimalini düşündürüyor. Amon dinini zamanında kaldıran Akhuanaton (= IV. Amenofis) un karısının Amon unsurlu bir ismi nasıl taşıyabileceği sorusunda ise, tamamen S. Smi'h'in izahına iltihak ediyorum.

¹⁵ De Buck, JEOL VIII, 5 s. 569 - 580.

¹⁶ Eduard Meyer, G. d. A II 1 (1928) s. 413.

¹⁷ RHA (1934) s. 161 - 176. ¹⁸ JEOL VIII, 5. s. 269 - 580.

¹⁹ De Koning, Studien over de El-Amarna brieven en het Oude-Tstament inzonderheid uit historisch oogpunt, 1940 s. 431.

²⁰ S. Smith, «Amarna letter and chronology» isimli bu makalesini yakında Halil Ethem bey adına yayınlanacak olan hatıra kitabı için göndermişti. Prof.

çağında Mısır'ın Önasya münasebetleri, ismi altında, dissertation mevzuu olarak bu devrin kaynaklarını incelerken, bu mesele ile pek çok uğraşmama rağmen, kaynakların yetersizliği karşısında kesin bir sonuca varamamıştım²¹. Fakat yeni yayınlanan KUB XXXIV 24'de *Šuppiluliuma* annallerine ait ufak bir parça üzerinde, Otten'in de işaret ettiği gibi²², Firavun'un isminin *Nipħururiaš* şeklinde yazılmış olması, bütün tartışmalara bir son vermiş oldu. Çünkü Asur kralı *Asurballit* tarafından Amarna'ya gönderilen bir mektupta da Firavuna *Nipħururia* diye hitap edilir. Bilabel bunun *Tutankhamon*'a gönderilmiş olduğunu zannetmişti²³. Fakat Amarna'da gerek kazılarla, gerek satın alma yoluyla elde edilen bütün muhaberat içinde *Tutankhamon*'a ait bir tek vesika yoktur ve olmaması da lâzımdır. Zira arşiv *Tutankhamon* zamanında tekrar Tep'e götürülürken, yaşayan bir Firavun'un nüfuzu icabı kendi evrakının birlikte alınması zaruridir. *Asurballit*'in mektubunun III. *Amenofis*'e gönderilmesi ise zaman bakımından imkânsızdır. Zira o IV. *Amenofis*'le bile pek kısa bir zaman için çağdaş olmuştur. Böylece, *Nipħururia*'nın IV. *Amenofis* olduğuna ve Hatti'li kâtibin KBo V₆'da bir imlâ yanlışı yaptığına hiç şüphe kalmamıştır.

Demekki *Šuppiluliuma*'nın Suriye seferlerini tarihlemek için elde mevcut bu tek KBo V₆-EA 170 sinkronizması ile yalnız III üncü seferin IV. *Amenofis*'in ölümüne rastladığını tesbit edebiliyoruz. Ohalde şimdi IV. *Amenofis*'in hangi yılda öldüğünü sorabiliriz?

Mısırın Amarna çağı kronolojisi için umumiyetle hareket noktası olarak III. *Amenofis*'in ölüm yılı olan M. ö. 1380 tarihi kabul edilir. IV. *Amenofis* 17 sene hüküm sürdüğüne göre 1363 de ölmüştür. Bu tarih aynı zamanda III üncü seferin vukubulduğu yıldır. II üncü seferle ikinci arasında 20 yıl geçtiği malum olduğuna göre (KUB XIX₉I₂₁), II'inci sefer 1363 + 20 = 1383 yıllarına raslarki, bu zamanda Mısırdaki henüz III. *Amenofis* yaşıyordu. Halbuki II inci seferi imya eden mektupların IV. *Amenofis*'e yollanmış olduğunu gördük, öyle ise bu mektupların seferden sonraki 20 yılın muhtelif

Landsberger faydalanmama müsaade ettiği için kendilerine burada teşekkürü borç bilirim.

²¹ F. Kinal, Tez müsvedde s. 90.

²² H. Otten, KUB XXXIV, s. II Inhaltübersicht.

²³ F. Bilabel, adı geçen eserinde s. 325.

zamanlarında yazıldıklarını kabul etmek zorundayız. İkinci seferle birincisi arasında kaç yıl geçtiğine dair şimdilik bir kayıt yoktur, fakat *Šuppiluliuma*'nın III. *Amenafis*'le mektuplaştığını kendi ifadesiyle biliyoruz (EA 41). Bundan başka henüz aslı ele geçmiyen, fakat Boğazköy vesikalarında zikredilen bir *Kuruštama* andlaşması vardır.

Mısır-Hatti arasında akdedilen bu andlaşma hükümlerinin ancak birinden Veba dualarında bahsedilir²⁴. Bu da *Kuruštama* halkının kuzey Suriyeye yerleştirilmesi hakkındadır. Meşhur *Ramses* II.—*Hattuşil* III barış muahedesi önsözünde de “Hatti büyük prensi Saparuru (*Šuppiluliuma*) zamanında bir andlaşma vardı,” deniliyor²⁵. Burada adı geçen andlaşma *Kuruštama* muahedesi olmalıdır, çünkü *Šuppiluliuma*'nın Mısır'a yaptığı başka bir andlaşma tanımıyoruz. Amarna mektuplarında da böyle bir kayıt yoktur.

Yalnız bir mektupta (EA 35₅₀) *Alašia* (Kıbrıs) kralı Firavuna “Hatti ve Şanhar krallarıyla ittifak yapmamasını,” rica etmektedir ve herhangi bir ittifak da ancak bir dostlukla kabil ise de, *Alašia* kralının bahsettiği bu ittifakın *Kuruštama* andlaşmasına dayandığını isbat edecek hiç bir tutum noktası yoktur. Zira evvelâ *Kunudt-zon*, bu mektuplarda bir tahta çıkmadan bahsedildiği için (EA 38₁₀), bunları IV. *Amenofis*'in ilk zamanlarına koyuyor; sonra da mektuplarda “Lukka'ların *Alašia*'dan her sene bir şehir almaları,”ndan şikâyet edilmesi, Ege göçlerinin başlangıcına bir işaret. Keza adada bir veba salgınından bahsedilmesi de bizi, bu mektupları Amarna çağına koymağa zorlamaktadır. Zira bilindiği üzere Hatti'ye veba salgını *Šuppiluliuma*'nın son Suriye seferi ile gelmiştir. O halde *Alašia* mektuplarında zikredilen bu ittifak ve dostluğun *Kuruštama* andlaşması ile hiç bir ilgisi yoktur ve *Alašia* mektupları IV. *Amenofis*'in ilk yıllarına, yani EA 41'in yazıldığı yıllara ait olmalıdır.

Fakat Mitanni kralı *Tušratta*'nın, III. *Amenofis*'e gönderdiği ilk mektupta (EA 17), Hatti kralı ile yaptığı bir savaşta kendi zaferini müjdelediğini gördük. Demek ki birinci Suriye seferi de III. *Amenofis* zamanında yapılmıştır. *Kuruštama* andlaşmasının bu sefere tekaddüm etmesi lâzımdır, çünkü *Šuppiluliuma*, Mısır gibi

²⁴ A. Götze, KIF, s. 119.

²⁵ M. Müller, MVAG (1902) 5 s. 12.

kuvvetli bir dostla Mitanni'ye yapılacak herhangi bir yardımı önledikten sonra Suriye seferlerine başlamayı düşünebilecek kadar siyasi görüşe sahip bir devlet adamıdır. Nitekim bu andlaşma hükümleri arasına kuzey Suriye'nin *Kuruštama*'lılarla iskânı maddesinin konulması da bu fikri desteklemektedir. Şu halde *Kuruštama* andlaşması III. *Amenofis* ile *Şuppiluliuma* arasında imzalanmış ve Suriye seferlerine bundan sonra başlanmıştır.

Neticede *Şuppiluliuma* Suriye'ye üç sefer yapmıştır. Bunlardan birinci ve ikinci seferler III. *Amenofis* zamanında Mitanni'ye karşı yöneltilmiştir. İlk sefer akın mahiyetinde olup kiral *İsuua* da iken kuzey Suriye'deki *Nuḫašše*'ye yardım maksadiyle hazırlıksız olarak inmiş ve bunun için de pek müsbet bir kazanç sağlayamamıştır. İkinci sefer ise *Vaššukanni*'nin zaptını ve Mitanni devletinin çökmesini intaç eden büyük seferdir. Üçüncü Suriye seferine Hurri memleketlerinin ve kuzey Suriye beyliklerinin (Kargamış, Halpa, Amurru) ayaklanmalarını bastırmak maksadiyle başlanmış, fakat *Kargamış* muhasarasında iken, büyük bir avantaj vaadeden IV. *Amenofis*'in dul kraliçesinin izdivac teklifi üzerine, damat olarak Mısır'a gönderilen Hatti'li prens öldürülünce, Hatti-Mısır barışı ilk defa olarak bozulmuş ve iki memleket arasında ilk defa bir *Casus Belli* hasıl olmuştur. Bu durum ise III. Hattusil-II. Ramses barışına kadar devam edecektir.

ŞATO TÜRKLERİNİN KÜLTÜR TARİHİNE DAR NOTLAR

W. EBERHARD

Onuncu yüzyılda Kuzey Çin'de üç sülâle kuran Şato'lar hakkında şimdiye kadar çok az çalışılmıştır. Bunun için son senelerde bilhassa Şato'larla meşgul oldum ve Şato'lar tarihini ihtiva eden "Wu-tai-shih,, (=Beş sülâle tarihi) ni baştan sonuna kadar okudum ve fişlere geçirdim. Bu suretle, arada Çinliler, Kitanlar, Şato'lar ve diğerleriyle birlikte, aşağı yukarı 6000 kişinin biyografyası elime geçmiştir. Bu malzemeye istinad ederek, yakında onuncu yüzyılın Çin sosyetesini hakkında büyük bir tetkik neşredeceğim. Bu arada, biyografik ve tarihî malzemedan başka, bazı folkloristik notlara da rastladım. Bunlar diğer malzemenin içinden tesadüfen çıktığından, Şato'ların kültürü hakkında tam bir fikir veremiyor; belki ilerideki tetkikler bu hususta daha fazla bilgi edinmemize yardım edecektir.

1. *Şato'ların menşei* : Çin kaynaklarına göre, Şato'lar Türkler, daha doğrusu Batı Türklerindendir. Doğu ve Batı Türklerinin ayrılışında Şato'lar, Ch'u-yüeh ve Ch'u-mi'lerle beraber, eski zamanda Wu-sun'ların oturdukları sahada yerleştiler. Görünüşe göre, o zamanlarda Şato'lar, henüz nisbeten küçük bir grup olarak Ch'u-yüeh kabilesinin birliğinin hâkimiyeti altında yaşıyorlardı¹. 643 senesinde Batı Türkleri arasında kaynaşmalar başgösterince bir kısmı, Mi-shê ve kardeşi Pu-chen'in idaresi altında, Çinlilere teslim olduğu halde, küçük bir grup Ho-lu'nun kumandası altında hürriyetini muhafaza etmeğe muvaffak olmuştur. İşte o zaman, P'u-lei denizinin² doğusunda yaşayan Ch'u-yüeh'lerin bir grubu, Şato ismini kabul ederek Çin'e tâbi olmuş, kısa ve muvaffakiyetsizlikle neticelenen bir istiklâl harbinden sonra (650 senesinde) 712'ye kadar Çin'e bağlı kalarak, 661'de Çinli'lerle

¹ Hsin-T'ang-shu 218: 4143 db.

² Bugünkü Barköl, Hami'nin kuzeyinde (bk. A. Herrmann, Southern Tibet, cilt 8, kısım 4, s. 446).

beraber Tölös'lere karşı savaşmışlardır. 712 senesinde Tibetli olan T'u - fan'lardan kaçmak mecburiyetinde kaldıkları için, Uygur'ların himayesi altına girerek onlarla beraber 741'de Çin hükümetinin ricası ile An Lu-shan'a karşı Çin imparatorluğunu müdafaa etmişlerdi. Bu Şato'ların küçük bir kısmı, Çin'in batı illerinde (Feng-hsiang, Hsing-yüan ve T'ai-yüan) yerleşerek, ancak 810 senesinde Yen-chou'ya³ dönmüşlerdi. Diğer taraftan Şato'ların yedi bin çadır halkı T'u-fan'lara geçmiş, Kan-chou'da⁴ 809'a kadar yaşayarak meşhur Ötüken dağlarına kaçmış ve istiklallerini temin etmek istemişlerdi. Fakat Ötüken dağlarında o kadar ağır muharebeler başlamıştı ki, Şato'lar gene Çin'e ilticaya mecbur olmuş ve Yen-chou'da yerleşmişlerdir. Oranın Çin valisi olan Fan Hsi-ch'ao, Şato'lardan en iyi adamlar seçerek, 1200 kişilik hususî bir Şato ordusu teşkil etti; Fan, sonradan T'ai-yüan'a nakledildiği zaman, bu orduyu beraber T'ai-yüan'a götürdü. Bu ordunun bakiyeleri bilâhare orada kalarak birçok dahili harplere karışmış veya şuna buna kıymetli yardımlarda bulunmuşlardır. Geri kalan Şato'lar, Yen-chou'dan yavaş yavaş Ordos sahasının kuzey-doğusuna, başka gruplar ise Alaşan dağlarının batısına gitmişlerdir. Fakat devlet kuran grup, Ordos'un kuzey-doğusunda bulunuyordu.

Şato'lar kendileri, birkaç kabileden mürekkep bir kabile birliği idiler, fakat kabile adlarından yalnız, hükümdar ailesinin neşrettiği Chu-yeh ve eskiden Turgeşlerin bir kabilesi olan So-ko (yahut Sa-ko)⁵ kabilesini tanıyoruz. Her iki kabile de ne eskiden, ne de sonraki devirlerde müstakil olarak bir rol oynamamıştır.

2. *Şato kelimesi*: Çinli'lere göre⁶, Şato kelimesi Çince'dir ve mânası "kum yığını,, demektir. Bu izah, pek mantıkî değildir. Eski telâffuzlara bakarsak, kelime belki bir "sada,, yahut "sada,, kelimesinin transkripsiyonudur. Fakat şimdiye kadar, — her ne kadar kaynaklar Şato devrine yakın ise de — ne Orhon yazıtlarında, ne de Divan-ı lûgat-it-Türk'de buna benzeyen bir kabile ismine rastlamadık. So-ko kelimesi ise, belki bir "saqat,, kelimesinin transkripsiyonudur.

³ Bugünkü Yen-ch'ih, Kansu eyaletinde, Alaşan dağlarının doğusundadır.

⁴ Bugünkü Kansu eyaletinin başkentidir.

⁵ E. Chavannes, Documents, s. 67; bu kabile Chiu-Wu-tai-shih 98 : 4325 te de zikredilmiştir.

⁶ Hsin-T'ang-shu 218 : 4143 db.

3. *Şato'ların dini*: Nisbeten en zengin malzeme, Şato'ların dini hakkındadır. Diğer birçok Türk kavimlerinde olduğu gibi, Şato'lar da iki din mevcuttu: Eski Türk dini ve sonradan kabul edilen Buddhizm. Bundan maada, Şato'lar, 923 senesinde Kuzey Çin'de resmen imparator unvanı aldıktan sonra, Çin devlet kültürünü de devam ettirmişler, yani gök, toprak, güneş ve aya büyük kurbanlar vermişlerdir. Bu kurbanların çoğu, yaz ve kış medarında, haziran ve aralık aylarında kesilirdi. Fakat, 927 senesinde kış medarında, Şato imparatoru ayrıca başkent surlarının dışında "barbar ilâhı,"na da burban kestirirdi⁷. Bu "barbar ilâhı,"nın ne olduğunu kaynaklarımız söylemiyor, yalnız, aynı senenin yazında imparatorun Paisih-ma-p'o (=Beyaz mareşal yokuşu)'ya gittiğini ve orada "Türk ilâhı,"na kurban verdiğini yazıyor⁸. 924 senesinde Şato imparatoru, Kuzey Honan eyaletinde bulunan Lung-men'e giderek, Lei-shan'da (=Gök gürültüsü dağı) "Gök ilâhı,"na kurban sunduğu için⁹, bu "barbar," yahut "Türk," ilâhı eski kaynaklardan iyice malûm olan Türk Gök ilâhı olduğunu kuvvetle tahmin ediyoruz. Demek ki, Şato'lar, her ne kadar uzun zamandanberi Batı Türklerinden ayrılmışlar ve yabancı dinlerin tesiri altında kalmışlarsa da, gene eski dininin esas şahsiyetini unutmamışlardır. Aynı hal Toba'larda da görülebilir: onlar da çabuk Çinlileşmiş, din bakımından da çabuk budist olmuşlar, fakat gök dinlerini daha uzun zaman muhafaza etmişlerdir.

Bu kurbanların tarzı hakkında doğrudan doğruya malûmatımız yoktur. Yalnız şu noktaya dikkatinizi çekmek isterim: 942 senesinde Şato imparatorlarından biri öldükten sonra, en iyi atlardan ikisi Hsiang-chou vilâyetindeki Hsi-shan'a (=Batı dağ) götürülerek orada kurban edilmiştir¹⁰. Yukarıda bir "Beyaz mareşal dağı," zikredildi; acaba göğe kurban edilen hayvanlar da at mı idiler? At kurbanı eski bir Türk ananesidir¹¹. Ve bir nokta daha var:

⁷ Chiu-Wu-tai-shih 38: 4250 cb.

⁸ Chiu-Wu-tai-shih 38: 4250 ab.

⁹ Chiu-Wu-tai-shih 32: 4241 ab.

¹⁰ Chiu-Wu-tai-shih 8L: 4302 ba.

¹¹ Uno Harva: Die religiösen Vorstellungen der altaischen Völker (FF Comm. No. 125. Helsinki 1938, s. 562-565) ve W. Koppers: Pferdeopfer und Pferdekult der Indogermanen (Wiener Beiträge zur Kulturgeschichte und Linguistik, eilt 4, 1936, s. 364-365 ve 395-403).

Bütün bu kurbanlar bir dağ tepesinde cereyan etmektedir. Bu da, Türkler için, tipik bir âdettir¹². Eski Türk kültür tarihi hakkında yaptığım bir incelememde de gösterdiğim gibi, bu kutsal dağların tepesinde bazan volkanik bir göl bulunuyordu. Bu göllerin ismi "Gök gölü,"dür¹³. Bu "Gök gölleri,"nin bazıları, bilhassa Shansi eyaletinde bulunan biri, Tobalarca, kutsal sayılıyordu. Şato'lu Yang Kuang-yüan bir gün bu göle giderek, kâğıttan yapılan para, at ve develeri suyun içine atmış; bütün hediyeler battıkları için, Yang, bir gün imparator olacağına inanmağa başlamış¹⁴. Bu da, eski bir Türk ananesinin devamıdır; yalnız eskiden kâğıttan değil, hakiki at ve deve suyun içine atılmış olmalıdır. Kâğıttan yapılan taklit kurbanlardan istifade etmek, Çin'de çok yayılmış bir âdettir¹⁵.

Yang'ın yaptığı şey, bir nevi "ordal," (deneme) dir. Buna benzeyen bir "ordal," ile bir defa daha karşılaşırız: Şato imparatorlarından biri (935 senesinde), bir memurunu kıdem yahut imtihan neticesine göre değil, kura ile seçmiştir. Namzetlerin isimleri birer kâğıda yazılmış, cam'dan yapılan bir testinin içine konmuş. Geceleyin tütsü yakarak göğe dua edilmiş, ertesi sabah bir nevi maşa ile kâğıtlardan biri alınmıştı¹⁶; o zamanlarda cam'ın daha şeffaf olmadığını unutmamalıdır.

Yukarda söylendiği gibi, Şato'lar, Budizm'e de inanmışlardır. Fakat bu Türk Budizmi, Çin ve Hint Budizminden farklı birkaç entere-san ve şimdiye kadar hiç tetkik edilmemiş hususiyetleri gösteriyor. Meselâ, birçok Budist memleketlerde mukaddes sayılan Buda kemiklerine Şato'lar tarafından hürmet edilmez: 928 senesinde Türkistan'dan getirilen bir Buda dişini parçalayarak atmışlar¹⁷, 941 senesinde Kışmir'den bir gemi ile Çin'e getirilen diğer bir dişe

¹² S. D. Maynagaşev, A. İnan terc.: Beltir'lerde Tanrıya kurban merasimi (Çığır mecmuası 52'inci sayısında).

¹³ W. Eberhard; Lokalkulturen im alten China, cilt 1 (Supplement to T'oung-pao cilt 37, Leiden 1942, s. 173-175).

¹⁴ Chiu-Wu-tai-shih 97: 4324 eb.

¹⁵ Meselâ: T'ung-yu-chi=T'ai-p'ing kuang-chi 332, cilt 27, 6a; Kuang-i-chi=T'PKCh 334, cilt 27, 16b; Min-pao-chi=Taishô-Tripitaka, cilt 51, 792c-793 a; aynı âdet Kitan'larda da görülebilir: Liao-chih=T'oung-pao, cilt 35, s. 139 ve 141.

¹⁶ Chiu-Wu-tai-shih 127: 4360bb ve 92: 4316bb.

¹⁷ Chiu-Wu-tai-shih 67: 4285ba.

hiç alâka göstermemişlerdir¹⁸. Diğer taraftan Şato imparatorları, birçok defalar Honan eyaletinde bulunan meşhur Lung-men Budist mağaralarını ziyaret ederek, orada dua etmişlerdir: 931¹⁹ ve 934²⁰ yaz aylarında yapılan dualar yağmur duası, 934²¹ ve 936²² kışındaki dualar da kar duaları imiş; 924²³, 932²⁴ ve 933²⁵ senelerinin kurbanları hakkında malûmatımız yoktur. Lung-men'deki Budist mağara mabetleri Toba'lar tarafından M. s. 500 'den birkaç sene sonra tesis edilmiştir, bugün hâlâ kısmen mevcuttur. İçindeki heykel ve kabartmalar Orta çağlardaki Çin'in en güzel eserlerindedir. Fakat Çinlilerde, mağaralarda mabet yapmak âdeti yoktur. Buna karşı, bilindiği gibi, Türk efsanelerinde, mağaraların büyük bir rolü vardır. Toba'ların da bir mağara efsanesi mevcut olduğundan, 500 'lerde inşa edilen Lung-men ile ondan birkaç sene evvel yapılan Yün-kang Budist mağaralarının aslen Budist olmadığını, eski Türk mağara efsanesi ile münasebettar olan bir fikirden doğduğu teorisini birkaç sene evvel ortaya attım. Şimdi, Budizm'de, mabetlerde yağmur ve kar duasının yeri olmadığını da ilâve edebilirim.

Budizm ile beraber birçok Hint ilâhları da Türkistan ve Çin'e gelmiştir. Aralarında dünyanın dört bucağında yaşayan mahlûkları koruyan "Dört gök kiralı," (semavî kiralı) da vardır. Son senelerde Khotan şehrinde bulunan ve dokuzuncu yüzyılda yazılan el yazmalara göre, dört semavî kiralıdan biri olan Vaisramana'ya (Çince: P'i-sha-men) Khotan şehrinde bilhassa hürmet edilmiştir²⁶. Vaisramana, kuzey bucağın semavî kiralı sayılır. Bu şehrin çoğu Türk olan halkı, kendilerini kuzeyli addettikleri için, Vaisramana'yı bu sebepten dolayı tercih etmiş ve Budizmin "gök kiralı," ile Türklerin "gök ilâhı," arasında büyük bir fark görünmemiş olmalıdır. Aynı zamanda, Vaisramana ve ailesi de, Türk gök ilâhı gibi, sulhsever bir Budist ilâhı olarak değil, gayet harbcı tasavvur edilmişti. Şato'larda bu Vaisramana, Orta Asya'daki Türklerde olduğu gibi, çok büyük bir rol oyna-

¹⁸ Chiu-Wu-tai-shih 75 : 4300bb.

¹⁹ Chiu-Wu-tai-shih 42 : 4255ba.

²⁰ Chiu-Wu-tai-shih 46 : 4261bb.

²¹ Chiu-Wu-tai-shih 46 : 4261da.

²² Chiu-Wu-tai-shih 48 : 4263ba.

²³ Chiu-Wu-tai-shih 32 : 4241da.

²⁴ 43 : 4256ba ve 43 : 4257ba, iki kurban.

²⁵ Chiu-Wu-tai-shih 44 : 4257cb.

²⁶ Bulletin of the London School of Oriental Studies cilt 9, s. 1032.

mıştır: İlk Şato sülâlesini kuran Li K'o-yung, gençliğinde, takriben M. s. 860 senelerinde, Vaisramana'nın bir mabetinde dua etmiş ve bu dua, istikbali için çok mühim olmuştur²⁷. Hemen hemen doksan sene sonra, bir falcı, aynı sülâlenin son imparatorunu Vaisramana ile benzetiyormuş²⁸. İkinci Şato sülâlesini kuran Shih Ching-t'ang ise, yine gençliğinde, Vaisramana'ya dua ettiğinden dolayı, sonradan ilâhin yardımı ile zaferler kazanmış imiş²⁹. Neticeyi şöyle hülâsa edebiliriz: Şato'larda, millî diain yanında, Budizm büyük bir rol oynamıştır, fakat bu, Hint yahut Çin Budizmi değil, Budizmin Türk şeklidir.

4. *Devlet teşkilâtı*: Şato'ların kurdukları devlet tam bir Çin devleti idi. Bu devletin bütün memur kadrosu, T'ang sülâlesi kadrosuna göre yapılmıştır, hatta, memurların birçoğu evvelce işbaşında olan Çinliler'miş. Khan, Tarhan v. s. gibi Türk unvanları hiç görünmüyor. Bu bakımdan, Şato'ların devlet teşkilâtı hiç özellik göstermez. Fakat bazı küçük noktalarda, her şeye rağmen, yine Türk zihniyeti beliriyor.

933 senesinde Şato imparatoru hastalandığı zaman, askerler arasında telâş başgösterince, devlet hazinesinden iki defa askerlere para dağıtılmış³⁰; bu imparatorun ölümünden sonra, halefi, hazinenin bakiyelerini de dağıtmış³¹. Aynı senenin son aylarında yeni imparatorun rakibi tahta geçtiği zaman, bir defa daha para dağıtmak istemişti, fakat hazinede hiç para kalmamıştı³². İkinci Şato sülâlesinin imparatoru Shao-ti (942-946) tahta geçerken, bütün generallere ve muhafız ordusunun zabitlerine para dağıtmış³³ ve üçüncü Şato sülâlesinin son senesinde bir defa daha hazinenin bütün varidatı askerlere verilmiştir³⁴. Buna, şahıslara verilen hediyeleri de ilâve edebiliriz³⁵. Devletin iktisadî ve malî temellerini bozan bütün bu hadiseler, Şato'ların anlayışsızlığı ile izah edilemez; zira malî işlerin başında Çinli memurlar vardı. Bu tedbirlerin asıl mânası, Şato'ların devlet ile imparatorun şahsî mal-ı mülkü arasında fark görmemesi ve Şato'lar için devletin, bir nevi aile müessesesi olmasıdır. Bu, feodal zamanlardan baki kalan bir zihniyettir.

²⁷ Chiu-Wu-tai-shih 25 : 4230ba.

²⁸ Chiu-Wu-tai-shih 47 : 4261db.

²⁹ Chiu-Wu-tai-shih 75 : 4294bb.

³⁰ Chiu-Wu-tai-shih 44 : 4258aa.

³¹ Chiu-Wu-tai-shih 45 : 4259a.

³² Chiu-Wu-tai-shih 93 : 4318bb.

³³ Chiu-Wu-tai-shih 81 : 4302ba.

³⁴ Chiu-Wu-tai-shih 103 : 4332 eb.

³⁵ Chiu-Wu-tai-shih 36 : 4247 db ; 40 : 4252 ea ve 44 : 4257 da.

doğmuştur. Aynı zihniyetin izlerini daha başka birçok hadiselerde de buluruz: Meselâ evlâtlık sistemiyle münasebettar olan hadiselerde de aynı zihniyet görülür. Evlâtlık âdeti, Çin'de de vardır. Üç sebebi var: a) Çocuksuz aileler, aile kurbanlarını devam ettirsin diye, bir erkek çocuğu evlât olarak kabul ederler; bu çocuk, hemen hemen daima ailenin başka bir kısmındandır. b) Serbest bırakılan kölelere sahibinin soyadını vererek nazarı olarak aile içine kabul edilirler, fakat bunlar varis olamazlar. Soyadı vermeden maksad, sahi'nin ailesi ile köle ailesi arasında herhangi bir evlenme münasebetine mâni olmaktır, çünkü aynı soyadı taşıyan bir insan birbirleriyle evlenemezler. c) İmparator, şeref olsun diye, yarı müstakil yabancı devlet reislerini evlât edinebilir. Fakat Şato'larda bütün bu sebepler bu meseleyi izaha kâfi gelmez, çünkü yüzlerce insan, Şato olsun, Çinli olsun, ecnebî olsun, adopte edilmiştir. Hatta ilk Şato imparatoru Li K'o-yung, tam bir "evlâtlık ordusu," kurmuştu. Bunun için yeni bir izah aramamız lâzımdır. Fikrimce, Şato'ların zihniyetine göre, bu kocaman devlet, yine bir kabileden çok farklı bir şey değildi: nasıl ki kabile içinde birbirleriyle yakın yahut uzak akraba olan birtakım serbest insan ve onların hükmü altında köleler varsa, devlette de hükümdar tabakası birbirleriyle akraba olan büyük bir aileden ibaret olmalı, diğer halka köle gibi bakılmalıdır.

Devlet sisteminde daha başka, çok enteresan bir şeye tesadüf ediyoruz: Şato imparatorları, en nüfuzlu bazı kimselere "demirden mukaveleler," vermişlerdir. Bütün Şato devrinde yalnız dört şahsa verildiği için, bunlar çok mühim vesika olsa gerek³⁶. Vakıa, Şato devrinden evvel 897 senesinde de, Çin imparatoru tarafından da böyle bir "mukavele," yarı müstakil bir eyalet reisine verilmişti³⁷, fakat bu senede Çin hükümdarı devlet işlerini kendisi idare etmiyor, Şato'ların nüfuzu altında bulunuyordu. Ellerinde "demirden mukaveleler," olanlar ebediyen her nev'i cezadan muaf tutulmuş, rütbeleri de ebediyen mahfuz kalmıştır. Bu "mukaveleler,"in mahiyetini Çin kaynakları izah etmiyor; fakat Abul-Faraç'da kıymetli bir not vardır: "Hanın (yani Moğol hanı) yüksek memurlarına yahut teveccühünü derinden kazanan kimselere bir "paizah," ve

³⁶ Chiu-Wu-tai-shih 36: 4252 ab; 63: 4281 ba; 77: 4297 ca; 97: 4324 aa ve ca.

³⁷ Chiu-Wu-tai-shih 133: 4368 db.

bir yarlıg veriliyordu. Paizah, 6 pus boyunda ve iki pus eninde altından yapılmış bir levha idi ve Moğol hükümdarları tarafından hana vekâlet edebilecek hanedan erkânına verilmekte idi³⁸. Bilindiği gibi, Moğolların bir kısmı, Zeki Velidî Toğan'a³⁹ göre, Cengiz hanın ailesi de dahil olmak üzere, onuncu yüzyılda Şato'lara iltica etmişlerdir⁴⁰. Acaba Moğolların bu "paizah", Şato'ların "demir mukavele", nin tekâmül etmiş bir şekli midir? Paizah kelimesi ise, Çince olarak (=beyaz levha) demektir. Her ne olursa olsun, bu "mukaveleler", bir Çin âdeti değil, bir Şato adetidir.

5. *Askerlik* : Askerlik sahasında birçok eski Türk âdetlerinin izleri görülmektedir. Şato'ların sayı bakımından çok az oldukları şüphesizdir; İlk Şato imparatoru, Çin'in fethine kalktığı zaman, yalnız 10000 kişilik bir orduya kumanda edebiliyormuş, bu ordunun da büyük bir kısmı Çin askerleri imiş⁴¹. Bir memleketin ordusu normal olarak nüfuzun yüzde onundan fazla olmadığına göre, bütün nüfuz 100.000 kişi bile değilmiş. Kuzey Çin'i zaptettikten sonra, bu 100.000 Şato'ların hâkimiyeti altında 19 milyon aile, yahut 53 milyon Çinli bulunuyordu⁴². Mütemadî harplerle, bu nüfuz çabuk azalmış: 947 senesinde ancak 12 milyon aile, 960'da ancak 2.309.812 aile kalmış⁴³. Birçok vilâyetler, 930⁴⁴ ve 942 senelerinde,⁴⁵ hemen hemen tamamen boşalmış. Ölenler yalnız Çinli değil, büyük bir kısmı da Şato imiş. Meselâ 926 senesinde şiddetli soğuklardan yalnız bir vilâyette hemen hemen 10.000 kişi donarak ölmüş⁴⁶. Fakat yine şunu da gözönünde tutmalı ki, Şato ordusunun bir kısmı Kitan, Kay, T'u-hun ve Shih-wei, yani Moğol

³⁸ W. Budge : Abul-Faraç tarihi türkçe terc. cilt I, s. 49-50 (Ankara 1946) ve Yule : Marco Polo, cilt I, s. 342.

³⁹ Z. V. Togan; Moğollar, Cingiz ve Türklük (İstanbul 1941), s. 11.

⁴⁰ Ostasiatische Zeitschrift, cilt 27 (1941), s. 186-187, Tatarlardan onbin kişi, 881 senesinde; Şato'larla beraber Çin'de savaşmışlar (Chiu-Wu-tai-shih 25 : 4230 ca); bundan evvel, Şato'ların önderi Tatarlara iltica mecburiyetinde kalmış (25 : 4230 bb); aynı adam bir gün Tatarların şefi ile bir müsabakaya girmiş (25 : 4230 ba). 885 senesinde Kitan'lar Tatarlara karşı harb açmışlar (137 : 4374 bb), 927 senesinde Tatarlarla Şato'lar arasında mücadeleler vuku bulmuş (88 : 4310 ab). 928 senesinde (39 : 4251 bb) ve 929'da (40 : 4253 ab) Tatarlar Şato'lara haraç vermişler. 935 senesinde Tatarların bir kısmı Şato devletinin kuzey mıntakalarına yerleştirilmiş (47 : 4263 aa).

⁴¹ Chiu-Wu-tai-shih 55 : 4270 da. ⁴² 58 : 4275 bb.

⁴³ Chiu-Wu-tai-shih 146 : 4384 eb. ⁴⁴ Chiu-Wu-tai-shih 41 : 4254 ca.

⁴⁵ Chiu-Wu-tai-shih 80 : 4301 bb. ⁴⁶ Chiu-Wu-tai-shih 24 : 4244 ab ve ba.

yahut yarı Moğollardan ibaretti ⁴⁷. Şato'ların ordusu, şüphesiz, bir suvari ordusuymuş. Fakat Çin'i fethettikten sonra, hemen bir at kıtlığı başlamış: Batı Çin'e karşı harb açabilmek için, 925 senesinde Çin'de bütün atlar toplanmış ⁴⁸; aynı tedbir, 944 ⁴⁹ ve 945 ⁵⁰ tekrarlanmış. 906 senesinden evvel Şato'ların atlı kuvvetleri hiçbir zaman 7000 kişiyi aşmamış ⁵¹ ve ancak fatihten sonra, 933 senesinde, 35.000'e kadar yükselmiştir. Atların bakımı için, ayrı bir hükümet dairesi tesis edilmiş, atların mer'aları Ordos sahasının güneyindeymiş ⁵². Hakikaten bu saha atlar için en iyi şartlar temin edebilir. Fakat, atların bakımı fevkalâde pahalıya mal olmuş. Resmî bir rapordan öğrendiğimize göre, bir atlı için sarfedilen para miktarı, 5 askerin masrafını buluyormuş ⁵³, günde bir at için topyekûn 45.000 para sarfedilmiş ve suvari ordusunun masrafları devlet bütçesinin yüzde yetmişine kadar gelmiş ⁵⁴! Bunun için, suvari kuvvetleri tahdit edilerek, umumî halk, yani Çinliler seferber edilmeğe başlanmış: Her on aile, bir askeri tam tehzizatıyla göndermeğe memur edilmiş ⁵⁵; 944 senesinde bu nisbet yedi ailede bir asker'e kadar yükselmiştir ⁵⁶. Bu rakamlar yüksek değildir, çünkü Şato'lardan evvel aynı âdet tesbit edilmişti ⁵⁷, yalnız buna daha başka ve ağır vazifeler eklenmiştir ⁵⁸. Bütün bu tedbirler bize gösteriyor ki, Şato'lar, Çin'i zaptettikten sonra, eski suvari teşkilâtından vazgeçmek ve Çin sistemini kabul etmek zorunda kalmışlardır. Şato'ların çadırları yuvarlak ⁵⁹, fakat bu husus için fazla malûmat yoktur. 926 senesinde haremde şahinlere bakmakla muazzaf yirmi kişi çalışıyormuş ⁶⁰; demek ki Şato'lar da, bütün Türk kavimleri gibi, şahin avını seviyorlardı. Av ve harpte öten oklardan istifade etmişlerdir ⁶⁰; Çin kaynaklarına göre, ilk Hun imparatoru Mao-tun bile öten oklar kullanırmış.

⁴⁷ Chiu-Wu-tai-shih 28: 4236 bb. 918 senesinde.

⁴⁸ Chiu-Wu-tai-shih 32: 4242bb.

⁴⁹ Chiu-Wu-tai-shih 82: 4304ab.

⁵⁰ Chiu-Wu-tai-shih 84: 4306da.

⁵¹ Chiu-Wu-tai-shih 44: 4257ca.

⁵² Chiu-Wu-tai-shih 91: 4315cb ve 115: 4348aa.

⁵³ Chiu-Wu-tai-shih gerhi 44: 4257ca.

⁵⁴ Chiu-Wu-tai-shih 48: 4264ba.

⁵⁵ Chiu-Wu-tai-shih 82: 4304ca.

⁵⁶ Chiu-Wu-tai-shih 107: 4335ba.

⁵⁷ Chiu-Wu-tai-shih 97: 4324da; 917 senesinde.

⁵⁸ Chiu-Wu-tai-shih 70f: 4289bb.

⁵⁹ Chiu-Wu-tai-shih 36: 4247aa.

⁶⁰ Chiu-Wu-tai-shih 75: 4293bb.

Ok, sembol olarak, Şato'larda büyük bir rol oynamıştır. 926 senesinde Şato imparatoru bir generale imparatorluk kuvvetinin sembolü olan iki ok vererek, onu bir emir ile bir il'e göndermiş⁶¹ ve, Çin tarihçisine göre, ferman ok ile beraber göndermek ecne-bilerin bir âdetiymiş⁶². Aynı usul, 937 senesinde, bir defa daha zikredilmektedir⁶³; yine ok imparator tarafından bir generale verilmiş. Bunun yanında da "mumlu mektuplar,, (la-shu) varmış. Bir defa 926 senesinde yüksek bir kumandan imparatora "mumlu mektup,, taşıyan bir haberci göndermiş⁶⁴, 944 senesinde ise imparatorun kendisi bir "mumlu mektup,, yollamış⁶⁵. Sembolik ok bize, bilhassa Osman Turan'ın tetkikleri sayesinde⁶⁶, eski bir Türk âdeti olarak iyice malûmsa da, "mumlu mektubun,, ne olduğunu bilemiyoruz. Belki bunu, bir nevi yarlık olarak tassavvur etmemiz lâzımdır.

Yalnız okun değil, yayın da Şato'larda bir rolü vardı: 913 senesinde, Şato sülâlesini kuran imparator Chuang-tsung, bir düşman ile sulh aktetmek istediği zaman, düşman karargâhının önünde bir yay kırarak, iyi niyetlerini beyan etmiş⁶⁷.

Bir zafer kazanıldığı zaman, Şato'larda bir "zafer bayrağı,, (lou-pu) dikilirdi⁶⁸. Bu da, bir Çin âdeti değildir. Zafer bayrağı, ilk olarak, Toba'larda görülür⁶⁹. Bayrak, üstüne zafer haberi yazılan bir kumaş parçasıdır; bu kumaş cilâlı bir direğe takılır⁷⁰. Toba devrinden (M. s. 385-550) sonra Çinli'ler de bir dereceye kadar bu âdeti benimsemişlerdir, fakat hiçbir zaman umumî bir âdet haline gelmemiştir. Şato'lar devrinde ise, bu âdetin çok yayıldığını görüyoruz. Bir zafer münasebetiyle, bayrağın üstüne yalnız havadisi değil, aynı zamanda esir edilen düşman komutanın bütün kabahatlarını da yazıp, bayrakla beraber hükümet merkezine götürmüş ve ikisini de halka teşhir etmişler⁷¹.

⁶¹ Chiu-Wu-tai-shih 69: 4287bb. ⁶² Chiu-Wu-tai-shih 38: 4250cb.

⁶³ Chiu-Wu-tai-shih 76: 4296aa ve 97: 4325aa.

⁶⁴ Chiu-Wu-tai-shih 97: 4323da. ⁶⁵ Chiu-Wu-tai-shih 95: 4321ca.

⁶⁶ Osman Turan: Eski Türklerde okun hukukî bir sembol olarak kullanılması (Belleten No. 35 (Ankara 1945), s. 305 - 318.

⁶⁷ Chiu-Wu-tai-shih 135: 4372bb.

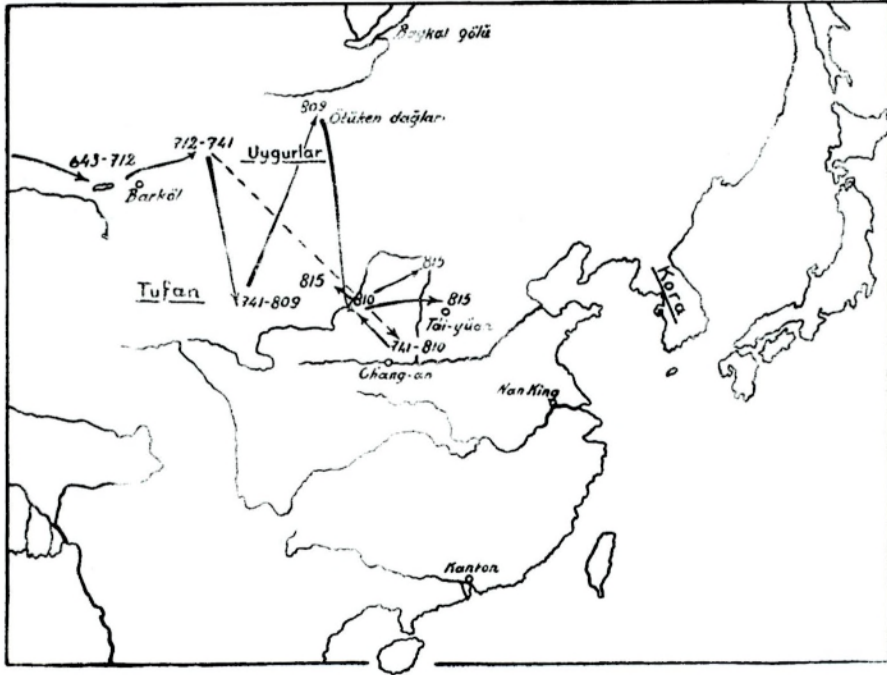
⁶⁸ Chiu-Wu-tai-shih 79: 4299da; 80: 4301ba; 93: 4325da ve 40: 4252ca.

⁶⁹ Wei-shu 21a: 1958b; 60: 2036aa; 65: 2045bb; 70: 2057ca; 70: 2057da; 73: 2066aa.

⁷⁰ Cho-keng-lu 18, 14b - 15a; Chien-hu-chi, hsü-chi 3,4b.

⁷¹ Chiu-Wu-tai-shih 135: 4372bb.

6. *Başka âdetler*: Diğer âdetlerden hemen hemen hiçbir şey zikredilmemiştir. Şato'ların müziği hakkında kısa, fakat enteresan bir raporumuz var. Şato imparatorlarından biri harbe giderken, birçok, üç telli Hun kemanı ile Tibet flavta'sını çalabilen müzisyenler ile birkaç erkek dansörü birlikte götürmüşmüş. Çin vezirlerinden biri imparatoru bunun için ikaz ettiği zaman, imparator: "Bu müzik değildir," diye cevap vermiş⁷². Burada zikredilen müzik âletleri, M. s. ikinci yüzyıldanberi istep kavimlerinin tipik âletleridir. Bu âletlerle yapılan müzik, Çin müziğinden tamamen farklı olarak, görünüşe göre bizim halk müziğine yakın bir üslûptaymış. Bir Çinli için, bu bir müzik değil, yalnız biçimsiz bir gürültüdür; bunun için imparatorun cevabı tam yerindedir.

Şato'ların göç istikametleri

Bir çok Türkler gibi Şato'lar da futbolu çok sevmişlerdir. Fakat unutmamalı ki, T'ang devrinde Çinliler de futbola alışarak,

⁷² Chiu-Wu-tai-shih 82 : 4304bb.

her yerde spor sahaları inşa etmişlerdir. Şatoların futbolu, yalnız vekillere mahsus bir oyunu değilmiş⁷³, futbol onlarda o kadar sevilirmiş ki, 923 sanesinde ilk Şato imparatoru, Kuzey Çin'i zapt ettikten sonra, tahta geçerken tahta çıkma merasimi için futbol sahasında bir platform inşa ettirmiş ve ancak iki sene sonra bu kıymetli hatırayı, futbol'a mani olmasın diye, kaldırmış⁷⁴.

Malzememiz zengin değildir. Büyük Çin kitlesi içinde ufak bir azınlık teşkil eden Şato'ların kültürü, yüzyıllarca süren sıkı münasebetler neticesinde süratle çinlileşmiştir; kendi millî kültürlerinden ancak bazı bakıyeler kalmıştır. Fakat bütün bu eski âdetler gösteriyor ki, Şato kültürü, bünye bakımından, Toba kültürüne en çok yaklaşan saf bir Türk kültürüdür.

⁷³ Chi-Wu-tai-shih 32 : 4241db ; 925 senesinde.

⁷⁴ Chiu-Wu-tai-shih 69 : 4287ba.

RAPORLAR :

TÜRK TARİH KURUMU ADINA ANIT-KABİR ALANINDA YAPILAN TÜRÜLÜS KAZILARI

Dr. TAHSİN ÖZGÜÇ ve MAHMUT AKOK

Arkeoloji Doçenti

T. T. K. Arkeoloğu

I

Körte kardeşler 1904 yılında yayınladıkları Gordion adlı değerli eserde, bu şehrin nekropolü ve açılan beş yığma mezarı hakkında değerini hiçbir zaman kaybetmiyen bilgi vermişlerdi¹. Eski Gordion'un (bugünkü Yassıhöyük) doğusuna ve Sakarya'ya doğru tedricen alçalan dağın yüksekliklerine kurulan türülüslerden en az 24 tanesi görülmüş ve yerleri işaret edilmişti². Daha o zaman açıklanan beş türülüsü, kuruluşlarına, gömme âdetlerine ve ölü hediye­lerine göre tasnif eden hâfirlerin görüşü, değerini bugün dahî kaybetmemiştir. Bu türülüslerdeki mezar odalarını, ölü hediye­lerini ve gömmenin tarzını aşağıdaki eşimsemelerimizde ayrıca değerlendireceğiz. Yalnız 1904 yılındaki raporla, Anadolu arkeolojisinin yeni bir araştırma alanına girdiğini ve Friglerin monü­mental mezarlarını öğrenmeğe başladığımızı burada yeniden belirtmeliyiz.

İlk başarılı araştırmaları uzun bir durgunluk devri takip etmiştir. Yalnız 1926 yılında, Millî Eğitim Bakanlığımız sayıları ve diziliş­leri bakımından Gordion'dakiler kadar önemli olan Ankara türülüslerini kazmağa karar vermekle, ikinci büyük safhayı açmıştır³.

¹ Gordion 1904; 5. Ergänzungsheft des Arch. Jahrb. s. 36-145.

² Gordion s. 36-38 v. d. ve Lev. 1.

³ Makridi, Ankara Hüyüklerindeki Hafriyata dair (Maarif Vekâleti Mecmuası 6, 1926, s. 38 v.d. Kısaltılması=M. V. M.; Archäologischer Anzeiger 45. s. 479 v. d. (Schede) ve OIP V. s. 46; MDOG, 65, şek. 20.

Sayıları 20 yi bulan Ankara tümülüslerinin, Gordion'dakiler ölçüsünde bir değer taşıdığı daha o zaman anlaşılmıştı.

1928 yılında Şikago Şarkiyat Enstitüsü adına Kerkenesdağı kazılarını idare eden E. F. Schmidt, 70 tümülüsten daha az olmanın büyük nekropolün mezarlarından birkaçını da açmıştı⁴. Kazılan tümülüsler hakkında etraflı bir bilgiye sahip bulunmamamıza rağmen, bunlardan bazılarının İlk Frig çağına aidiyetinden şüphe edilmemektedir⁵. Biz Gordion, Ankara ve Kerkenesdağı tipindeki toplu Frig tümülüslerini başka merkezlerde tanımıyoruz. Bu bakımdan her üç nekropolün de ele alınmış bulunması mesut bir tesadüf olmuştur⁶.

1932 yılında Gazi Orman Fidanlığında havuz kazılırken, yığma toprağı kaldırılan bir Frig mezarına raslanmış ve zengin buluntuları hâfiri Dr. Koşay tarafından yayınlanmıştır⁷. Bizim Anıt-Kabir alanındaki araştırmalarımız, Frig tümülüs kazılarının beşinci safhasını temsil etmektedir. Asıl konumuza girmeden önce, aşağı-yukarı 10 tümülüs kazısına dayanan etütlerin en önemlilerini de kısaca gözden geçirelim.

Körte'nin örnek raporunu ilk önce değerlendiren H. Frankfort, III. tümülüsü çok eskiye tarihlendirmekle⁸, ilk münakaşayı, kronoloji bakımından, açmış bulunuyordu. F. Schachermeyr konuyu daha geniş ölçüde değerlendirmiş ve Ege göçleri bakımından ciddi tartışmalara sebep olan görüşlerini açıklamıştı⁹. Götze bu konuda derinleşmemekle beraber, Schachermeyr ve Frankfort kronolojisini ilk defa olmak üzere, çürütmek yolunu tutmuştu¹⁰. K. Bittel ve H. G. Güterbock bilhassa yeni kazıların ışığında,

⁴ The American Journal of Semitic Languages and Literatures 45, 1929, s. 221; ben bu raporu göremedim; yalnız Bittel'in verdiği bilgiden istifade ettim. Kleinasiatiscche Studien, İstanbul 1942, s. 54-55, 70, 72.

⁵ Kl. St. s. 70 ve 72.

⁶ Ayrıca bu tümülüslerin görüldüğü coğrafya bölgeleri ve yanlarındaki şehirlerin tipi, bu araştırmalar için esaslı bir kaynak olmuştur.

⁷ Dr. Hamit Zübeyr, Ankara Orman Fidanlığında bulunan eserler (Türk Tarih, Arkeologya ve Etnoğrafya Dergisi I, 1933. s. 5-19.

⁸ H. Frankfort, Studies in Early Pottery of the Near East 2, s. 158.

⁹ F. Schachermeyr, Etruskische Frühgeschichte, Berlin 1929, s. 107-110

¹⁰ A. Götze, Kulturgeschichte des Alten Orients, Kleinasien, München 1933, s. 190 ve not : 7.

Gordion tümülüslerinin gerçek tarihini aydınlatmakla ¹¹, müstakbel tümülüs kazılarına verimli bir ipucu sağlamış bulunuyorlardı. Adı geçen Frig tümülüslerinin kronolojisinin ve hele menşelerinin aydınlatılmasını, Bittel'in bilhassa 1942 yılındaki araştırmasına borçluyuz ¹².

Kısaca üstünde durduğumuz kazı ve etütler, bu mezar biçiminin yarım yüzyıldanberi bir çalışma konusu olduğunu, arkeoloji ve medeniyet tarihi bakımından sık sık ele alındığını göstermektedir. Bununla beraber, bu konuda aydınlatılması gereken karanlık noktaların çokluğunu sezme de güç değildir. Bu bakımdan yeni kazılarımızın problemlerin çözülmesinde en önemli bir kaynak olacağını ve bu araştırmaların en uygun bir zamanda yapıldığını, yani Frig'lere ait olduğu bildirilen malzemenin çok arttığı bir ana rastladığını da belirtmek isteriz.

II

Ankara'nın batısında ve bugün Atatürk Anıt-Kabri'nin kurulduğu alanda, yani, Ankara'lıların eskiden "Beştepeler," adını verdiği yerde, geniş ölçüde toprak düzeltilmesi yapılırken, oradaki tümülüsün de kaldırılması gerekmişti. Bu yığma mezar, anıtın yönetilmesine esas olan yeni Kamutay binasıyla Kale'den geçen mihverlerin birleştiği noktanın 555 m. batısındadır (şek. 1). Anıt-Kabir tepesinin büyük tümülüsler nekropolünün bir kısmını teşkil ettiği eskidenberi bilindiğinden ¹³, Millî Eğitim Bakanlığı Eski Eserler ve Müzeler Genel Müdürlüğü ile Arkeoloji Müzesi Müdürlüğü bu kazıyla ilgilenmiş ve Türk Tarih Kurumu'nun bu tümülüslerde metodlu bir araştırma yaptırması teklif edilmişti. Bunun üzerine, Türk Tarih Kurumu adına raporun sahipleriyle Nezih Fıratlı'dan kurulan bir heyet, 1945 yılı temmuzunun birinci günü kazıya başlamış ve yirminci günü iki tümülüsün de araştırmasını bitirmiştir. Kazıları tamamlanan tümülüslerden birincisi 1 No. lu, ikincisi de 2 No. lu olarak işaretlenmiş ve aynı tepede bulunan

¹¹ K. Bittel und H. G. Güterbock, *Boğazköy I, Neue Untersuchungen in der hethitischen Hauptstadt*, Berlin 1935 (APAW, No. 1) s. 21-24.

¹² Kl. St. s. 88-102.

¹³ İlk önce R. C. Thompson, *Proceedings of the Biblical Archaeology* 32, 1910, s. 8, Lev. 20,1'de, gördüğü 16 tümülüsü yayınlamıştır. Biz bu haritayı şekil 55 de olduğu gibi yayınladık. Biz onun 3 ve 4 No. lılarını kazdık.

üç şüpheli tümülüsün de açılacağı düşünülerek, ilerdeki adlandırma imkânları da şimdiden gözönünde tutulmuştur.

1 No. lı tümülüs kazısı:

a) *Tümülüsün yapılışı ve mimarlık durumu*: İlk kazı, anıdın esas mihrerlerinden batıya uzanan kolunun üzerinde ve birleşme noktasından 555 m. uzakta, 8.5 m. yüksekliğinde ve 50 m. çapında olan yığmanın altında yapılmıştır. Mezarın üstündeki yığmanın yakın çevreden getirilen ham toprakla sağlandığını, kesitinde çeşitli renkler gösteren tabakalardan öğreniyoruz. Bu tümülüsün üstünde çapı 5 m. den fazla olan bir düzlük vardı. Eskiden sivri olan tepenin zamanla aşındığı ve bu duruma girdiği ve bilhassa batı-kuzey yönlerinde fazla yayıldığı görülmektedir (şek. 2-3).

Tümülüsün en yüksek kısmının altına raslıyan anatoprak üzerinde çapı 6-8 m. olan temiz dere taşlarından yapılmış bir çakıl yığıntısına raslanmıştır. İrili ufaklı ve ortalama yumruk büyüklüğünde olan bu çakılların, içine ölü külü ve hediyelerinin konulduğu çukuru tamamen doldurduğu anlaşılmıştır (şek. 4). Bu taş yığıntısı, soygunculara karşı mezarın emniyetini arttırmak maksadiyle yapılmıştır. Kayseri ve Kommagene bölgesinde görülen ve tamamen taştan yapılan tümülüslerin, topraktan yapılanlara bakınca daha güç açıldığı ve soyulmasını da imkânsızlaştırdığı bilinmektedir¹⁴. Frig tümülüslerindeki yığma taş tabakası da bunun küçük ölçüdeki bir örneğidir. Çakıl yığıntısı dışarı taşındıktan sonra, kis teşekküllü anatoprak içine derinliği 2, boyu 6 × 5 m. olan bir çukurun kazıldığı ve içinin bu taşlarla doldurulduğu görülmüştür. Biçimi dik dörtgene yakın olan bu çukurun uzun kenarları doğu-batı, dar kenarları da kuzey-güney olmak üzere açılmıştır (şek. 5). Çukurun dibine, kenarlarından 60-100 sm. kadar aralık kalmak üzere, dibi ve kenarları kalın ardıc kalaslardan yapılmış 3.5 × 2.5 m. boyunda bir tekne (üstü açık sanduka) yerleştirilmiştir (şek. 6-11 ve 5). Teknenin kenar kalasları aşağı-yukarı 20 sm. kalınlığında, 1 m. yüksekliğinde ve yekpare idi. Dibi ise daha dar (0.20-0.35) ve daha ince tahtalarla döşeli idi. Teknenin kuzey-doğu köşesinde çapı 80 sm. olan kütükten yapılmış ve iyi yontulmuş bir bank bulunuyordu. Bankın üst tarafı

¹⁴ Archäologischer Anzeiger, 1939, 54, s. 563 (K. Bittel).

tekne kenarına bir nevi lâmba ile bindirilmiş durumda idi (şek. 5 d detayı ve 12 - 13). Tekne kenarının çatkıları birbirine kertme olarak ve itinalı bir işçiliğin örneği halinde geçirilmiştir (şek. 5, c detayı). Üst sathı düz ve dar olmasına rağmen, mezarın içine bakan sathı yukarıdan aşağıya doğru genişlemiş ve eğik bir sathla, üst kısmı ortasında hafif bir çukurluk meydana getirmiştir. Teknenin çürüyen taban tahtaları güçlkle sezilmiş olmasına rağmen, yan kalasları ve bankı oldukça sağlam ve in situ durumda ele geçirilmiştir. Taban tahtalarının bilhassa bankın ve kapların altında kalan kısımları iyice bellidir. Tahta taban kaldırılınca altında yeşil renkli bir kum tabakası, onun altında çakıllı toprak katı görülmüştür. Bunlar çukur dibinin sunî olarak hazırlandığını ve teknenin düz bir tabana konulduğunu açıklamaktadır. Mezarda yer yer ve dağınık durumda görülen şekilsiz demir parçaları, tekne tahtalarının birbirine bağlanmasında kullanılmıştır.

Gömme tarzını, mezar buluntularını aydınlatmadan önce, 1 numaralı tümülüsün kuruluşunu, mimarlık bünyesini, Anadolu'nun bu çağda bilinen örnekleriyle eşimsiyelim. Bunun için elimizdeki kaynakların en önemlisi Gordion nekropolünde kazıları bitirilen tümülüslerden bazılarıdır. Buradaki III., IV. ve II. tümülüs, kuruluşu ve mimarlık durumu bakımından, yığma mezarımızın eşidir. III. tümülüste anatoprak içine derinliği 1.5-2 m., boyu da aşağı-yukarı bizimki kadar olan bir çukur açılmıştır¹⁵. Bunun içine uzunluğu 3.70, genişliği 3.10 ve yüksekliği 1.90 m. olan ve kalın kalaslardan yapılmış bir sanduka yerleştirilmiştir. Yalnız yüksekliği Anıt-Kabir teknesinin iki misli olan Gordion sandukasının üstü de, kalınlığı 0.30 m., genişliği 0.35-0.40 m. olan onbir kalasla örtülmüştür. Bunun da tabanı, Ankara'daki gibi, kalaslarla döşenmiş ve altı da ufak taşlardan yapılmış kalın bir tabaka haline getirilmiştir. Sandukanın üstü ve çukurun içi, kalınlığı 1.35 m. olan temiz çakıl taşlarıyla örtüldükten sonra toprak yığılmıştır¹⁶. Körte'nin bu kalasların ardıçtan=Baumwacholder=Juniperus excelsa olduğunu yazması da bilhassa ilgi çekicidir¹⁷. III.'den farksız olan IV. tümülüsün ardıçtan sandukası veya mezar odasının boyu, taşla örtülü oluşu, Ankara'dakinden farksızdır¹⁸. Yalnız bu sandukanın

¹⁵ Gordion s. 40-41.

¹⁶ Gordion s. 40.

¹⁷ Gordion s. 42.

¹⁸ Gordion s. 99.

üstü daha ziyade yassı ve irice taşlarla örtülmüştür. Ayrıca ikinci tümülüste de, mezar odasının ve etrafının iri, işlenmemiş taşların üst üste kuru bir duvar gibi dizilerek örtülmesi bir yana bırakılırsa, geri kalan özellikleri Anıt-Kabir alanındakinden ayrı değildir¹⁹. Yalnız Gordion tümülüslerinde bankın yokluğu ve sandukaların kapalı olduğu unutulmamalıdır. Bununla Ankara'da yeni incelenen yığma mezarın da Schachermeyr'in Gordion tümülüsleri için kabul ettiği tipe (Hügelgräber ohne Innenarchitektur), yani, iç yapıya sahip olmayan monümental mezarlara bağlı kaldığından şüphe edilemez²⁰. Bu arada her iki nekropoldeki sandukaların hiç birinde içeri girmeğe yarıyan bir açıklık veya kapının yokluğunu da belirtmemiz gerektir. Ölü veya külünün, önceden hazırlanan sandukaya sonradan konulmuş olması muhtemeldir.

Yığma toprak kaldırılırken mezar çukurunun doğu - güney köşesine raslıyacak bir yerinde, yukardan aşağıya doğru açılmış bir kuyunun bulunduğu kesitte görülmüştü. Bundan başka, mezarın bu köşesinde bazı tahrip izlerinin varlığı da sezilmiştir. Ayrıca, bu sahanın üst katlarında ve dolma toprakta sonradan mezarın içinde bulduğumuz çömlek parçalarına benzeyen kalıntılarla, maden parçalarına, bir fibulaya ve ağaçtan bir nesnenin iyi şekillendirilmiş ayak kısmına da raslanmıştır. Bu kuyu ve buluntular, mezarın sonradan soyulmak istendiğini açıklamakta ise de, müşâhedelerimiz bu şekilde kurulan bir tümülüsün, bu noktadan inilmekle tamamen soyulmasının mümkün olamayacağını da göstermiştir. Esasen mezardaki buluntular da bir soygunculuğun yapılamadığını, in situ durumlarının bozulmadığını göstermiştir.

b) Gömme tarzı: Bankın batı yönünde ve teknenin kuzey kenarı boyunca yerleştirilmiş toprak kaplara raslanmıştır. Çoğu tamamlanamıyacak kadar dağınık ve çürük bulunan bu çömlüklerin, bulunuş durumlarına ve ağız kenarı biçimlerine göre sekiz tane olduğu anlaşılmaktadır (şek. 12 ve 14-16). Bu kapların bazılarında kül ve küle benzeyen maddeler görüldüğü gibi, bazıları da boştur. Çömlüklerin dağınık parçaları arasında yangın görmüş iki küçük insan kemiğinin varlığı, bilhassa bakışımızı üstüne çek-

¹⁹ Gordion s. 105-107. Sandukanın boyu 3.30X2.25 m. olup ele geçirilen yüksekliği de 1.10 m. dir.

²⁰ F. Schachermeyr, adı geçen eserinde s. 108.

miştir. Küllü ve külsüz kapların biçimleri hemen hemen bir birinin aynıdır. Dipleri düz ve küçük, karınları küreye yakın genişlikte, ağızları da içine elin girebileceği bir açıklıktadır. Boya astarları ya soluk kırmızı veya koyu gridir. Kül kapları ve aşağıda açıklıyacağımız ölü hediyeleri ve ölünün eşyası, anatoprak içine kazılan büyük çukurdaki ağaç tekneye yerleştirildikten sonra, hem teknenin içi, hem de çukurun boş kalan dört tarafı irili ufaklı, fakat çoğu yumruk büyüklüğündeki temiz dere çakıllarıyla doldurulmuştur. Mezara bırakılan eşyanın çakıllar arasında kalarak ezilmediğine ve alt tabakalara doğru inildikçe toprağın arttığına bakılırsa, önce mezar teknesinin ve hele eşyanın az miktarda toprakla örtüldüğü veya zamanla üstteki toprağın çakıllar arasından sızarak bu durumu meydana getirdiği tahmin edilebilir.

c) *Ölü hediyelerinin mezara yayılışı ve neveleri*: Bankın önünde demirden bir üçayak (Tripod) bulunmuştur. Ayaklarının taban tahtasına bastığını üzerine yapışan çürük tahta izlerinden anlıyoruz (şek. 17). Tripod'un yanında biçimleri kesin olarak bilinmeyen tunçtan kap parçaları bulunmuştur. Biz bunların tripod üzerine konulmuş veya konulması gereken bir kaba ait olduğunu tahmin ediyoruz. Teknenin doğu ve güney kenarlarının birleştiği köşede, üzeri çok ince süs örgeleriyle işlenmiş tunç kemer ve tokası veya omuz bandı bulunmuştur. Şerit halinde ince ve çok esnek olan bu tunç kemer tokasının kenarındaki küçük delikleri vasıtasıyla bir kumaşa dikildiği de tespit edilmiştir (Şek. 23-26). Buluntu açıklanırken kumaş parçalarının dikildikleri yerde kaldıkları da görülüyordu (Şek. 26).

Teknenin kuzey-batı köşesine doğru tunçtan çürümüş diğer kap parçalarına da raslanmıştır. Bu kabın dış yüzü isli idi. Asıl maden eserler mezar teknesinin batı-güney köşesiyle güney kenarı boyunca sıralanmışlardı. En köşede de yedi tane olduğunu zan ettiğimiz tunçtan dilimli mızrak uçları topluca, yanyana bulundu. Bunların içindeki ağaç izleri, uçların ağaçtan saplara geçirildiğini belgelendirmiştir (şek. 20). Teknenin güney kenarında ortası göbekli omphalos'lu, kenarları bombeli ve yıldızlı iki tane el taşı bir arada bulunmuştur (şek. 18 ve 45). Bunlardan başka, teknenin kuzey kenarı boyunca çeşitli kaplara ait üzerleri kabartmalı, düğmeli veya dilimli olan boyun parçalarıyla kırık emzik ve kulp kalıntıları, halka dip örnekleri çıkarılmıştır. Ayrıca bunların ara-

sında ilk müşahedelerde keten nev'inden olduğu anlaşılan, soluk beyaz renkli kumaş parçaları da bulunmuştur. Burada anatoprağın toprak ve çakıl taşları arasından sızacak yaşlığı süzdürmeye müsait olmıyan bir teşekkülde bulunması, yani kisli oluşu, maden eşyanın çürümesini çok kolaylaştırmıştır.

Bankın batısına ve teknenin kuzey kenarı boyunca yerleştirildiğini gördüğümüz toprak kaplardan bazılarının külle doldurulduğunu, bazılarının da bu türlü maddelere sahip olmadığını yukarıda açıklamıştık. Gri (şek. 14-15) ve kahverengi hamurlu (şek.16), kalın boya astarlı ve perdahlı olan bu çömleklerin hepsi çarkta yapılmıştır. Teknik ve biçimleri arasında anmağa değer bir ayrılık yoktur. Göğdeleri küre biçimli, ağız kenarları dışarı kıvrık, dipleri düz veya yuvarlak, boyunları da çok kısadır. Bu tipe giren kulpsuz çömleklere Frig şehirlerinde ve Ankara istasyonunda raslanmıştır²¹. Gordion'da III. ve IV. tümülüsteki kulplu ve kulpsuz tunç kazanlar aynı tipin maden örneklerinden başka bir şey değildir²². Gordion tümülüslerinin pişmiş topraktan yapılmış kap kacağı arasında, bu tipe girenlere raslanmamıştır²³. Fidanlıkta toprak kapların yokluğu, mukayeseyi genişletmememize sebep olmaktadır.

Demirden yapılanların en önemlisi triopodtur (şek. 17). Halkasının çapı 20 sm. ve yüksekliği 23 sm. olan üç ayağın kesimi yuvarlaktır. Bunun oldukça büyük, ağır bir kaba ayaklık ettiği umulmaktadır. Halkaya alttan birleşen ayakların aşağı kısımları dışarı kıvrılmış ve kesimleri dört köşeli olan ayakçıklarla yere basmıştır. Bugüne kadar Frig şehirlerinde ve hele açıklanan mutbaklarında saçayağına raslanılmamış olmakla beraber, III. tümülüste daha büyük ve daha küçük olan tirpodlardan dört tanesi açığa çıkarılmıştır²⁴.

Harb âletlerinden yalnız mızrak uçları bulunmuştur. Bir arada raslanan uçların çap ve boyları birbirinden farklıdır. Hepsi tunçtan ve bir plâkanın düzenli olarak bükülmesiyle yapılmıştır. İnce ve sivri olan uçları sağlam, sapa geçen kalın kısımları da çoğunda

²¹ Anadolu'da Arkeoloji Araştırmaları I. Belleten 40, s. 590 v. d.

²² Gordion, şek. 44-48, 73-74.

²³ II. ve I. tümülüsteki buluntular, Gordion şek. 107, 118a-b. Bünye bakımından bizimkilerden farklıdır.

²⁴ Gordion, s. 80-81, şek. 44, 70b.

eksiktir (şek. 20). Hepsi yivli olup, uca doğru tedricen daralan paralel olukların düzenliliği, yüksek bir tekniğin işaretçisidir. Gordion mezarlarında mızrak ucu veya buna benzer harb âletlerinin yokluğu, daima ilgi çekicidir. Makridi kazılarında bu tipe giren mızrak uçları bulunmamıştır²⁵. Fidanlık tümülüsünde duvara benzeyen taş yığıntısının bir kenarında ve tunçtan bir halkaya geçirilmiş durumda bulunan beş mızrak ucu, bizimkilerin eşidir²⁶. Yivli olmıyan Fidanlık uçlarında, sapa bağlanmak için açılan çivi deliğini sağlam olarak ele geçirilen bir örneğimizde müşahede ettik. Biz Frig şehirlerinde bol olarak raslanan küçük mızrak uçları arasında, bu tipe girenlerin varlığını hatırlamıyoruz²⁷.

Buluntularımızın en önemlilerini, mezar odasının bilhassa güney duvarı boyunda ve batı-güney, kuzey-batı köşesinde duran tunçtan sağlam ve kırık kap kacak temsil etmektedir. Bunlar arasında yaldızlı ve etrafında plastik bir çenberi bulunan göbekli tasın içi, göbeğinden başlayan ve ağız kenarının hemen dibinde, şua tarzında sivri uçları ile sona eren ve üslûplaştırılmış yaprakları andıran kabartmalarla süslüdür (şek. 18 ve 45). Anadolu'da M. ö. üçüncü bin yıldanberi kullanılan göbekli tasların²⁸, tunç ve gümüşten yapılan en güzel örneklerini Frigler bırakmıştır. Gordion'un III. tümüsü ile Fidanlık'dakinde kabartmalı olmamakla beraber, göbekli tunç taslardan birçoğu açığa çıkarılmıştır²⁹. Bunlardan çoğunun göbekleri etrafında ve daire biçiminde dörder kabartı vardır. Fidanlık'takilerin bazılarında ve ayrıca Gordion'dakilerde de yer yer yaldız kalıntılarının varlığına işaret edilmesi³⁰, üstünde durulması gereken bir müşahededir. Bu, iki mezarlığın müşterek bir özelliğidir. Boğazköy'de I. yapı katından çıkarılan göbekli ve şua

²⁵ M. V. M. 6, s. 42'de «demirler ise mızrak, kılıç, hançer vesaire gibi âlet-i harbiyenin kıymet-i maddiyesi olan kısımları sıratk edilerek paslanmış demirden mamul keskin ve mevkiinde terkedilmiş kısımlardır» şeklindeki ifâdeyi de doğrulamak mümkün değildir.

²⁶ Arkeologya Dergisi I, s. 6 ve 17-18, No. 13-17. Anıt-Kabir alanındaki tümülüsde halka izine raslanmamıştır.

²⁷ K. Bittel und H. G. Güterbock, Boğazköy I, Lev. 11, 18-20, 25-30 ve OIP 29, şek. 496'dakiler hem küçük hem de ayrı tipleri temsil etmektedir.

²⁸ Yortan ve Ahlatlıbel'dekiler için Belleten 40, not 57.

²⁹ Gordion s. 73 No. 65, 72, şek. 53-54 ve Arkeologya Dergisi I, s. 11-12 No. 4-5.

³⁰ Arkeologya Dergisi I, s. 19 ve Gordion s. 73.

tarzında yapılmış, kabartma yaprakların ağız kenarına doğru sıralandığı görülen gümüş tas da, bu gruptakilerin eşidir³¹. Kerkenesdağının dördüncü tümülüsünde tunç veya bakırdan göbekli bir tas, boyalı Frig çanak çömleğiyle birlikte bulunmuştur³². Ayrıca, bu tipe giren tunçtan bir Boğazköy tası da, M. ö. sekizinci yüzyıla tarihlendirilmiştir³³. Bu mezarda göbekli tam kabın kabartma tekniğine göre süslenmiş kenar ve göğde parçaları da az değildir (şek. 22 altta soldan ikisi). Bunların hepsi içten dışarı doğru üsluplaştırılmış yaprak biçiminde kabartmalara sahip olup, uçları kıvrık hatlarla çevrilmiştir. Ağızları basit profilli olup, ince veya kalınca kenarlıdır. Bunlardan başka, süssüz ve yıldızsız tas parçalarının bolluğuna bakılırsa, çoğunun göbekli olduğunu düşündüğümüz bu tipin, mezara diğer merkezlerde olduğu gibi, birden fazla bırakıldığı anlaşılmaktadır. Makridi'nin sonradan bir kuyu açılarak soyulduğunu bildirdiği tümülüsten çıkardığı yıldızlı tunç parçaları arasında, buluntularımıza benzeyen tasların varlığını, Arkeoloji Müzesinde gördük³⁴.

Restore edilememiş olmasına rağmen, yıldızlı ve dışı yivli kap parçalarının, geniş karınlı bir çanağa aidiyetinden şüphe edilemez (şek. 19 ve 53).

Genişliğine yivli olan bu parçalardan başka, içi düz, dışı uzunluğuna yivli ve yıldızsız belgeler de vardır (şek. 22 ve 48). Gordion

³¹ MDOG 78, s. 49, şek. 9, I. H. Otto, bunda Batı etkisinin varlığını muhtemel görmektedir. ³² Boğazköy I, s. 53.

³³ Boğazköy I, s. 53, Lev. 21, 2. Madenden göbekli kaplar en iyi olarak önce Matz (Klio 30, s. 110 v.d.), sonra H. Luschey (Die Phiale Diss, 1939) tarafından işlenmişse de, biz ikincisini maalesef incelemek imkânını bulamadık. Matz'ın Orta İtalya'dakileri toplayıp tarihlendirdikten sonra, Zencirli, Asur ve Toprakkale'ninkiler üstünde durması, çok faydalı olmuştur. Yalnız müellifin listesine incelemediği Gordion ve Fidanlık tasları da eklenirse, o zaman Doğu buluntularının da çoğunun mezarlardan çıkarıldığı kesin olarak görülür. Tasların menşeleri üstünde duran Matz, en eski bir Mezopotamya şeklinin dokuzuncu yüzyıldan daha eski olmamak üzere, Ön-Asya'nın ortalarında yaratıldığını ve Fenike ticaretiyle sekizinci yüzyılın sonuna doğru Orta İtalya'ya götürüldüğünü belirtmiş ve eski görüşleri doğrulamamıştı. Bu menşe meselesi bizi burada ilgilendirmemekle beraber, Anadolu'dakilerin Bakırçağı'ndan beri ve topraktan yapılmak üzere hem Batıda, hem de Doğuda kullanıldığını ve bunların bu ülkede yerli olduğunu yukarıda belirtmiştik. Yalnız Asur ve hele Zencirli örneklerinin Friglerinkine benzemesi, üstünde çalışılması gereken bir önemdedir.

³⁴ M. V. M. 6, s. 42.

ve Fidanlık'ta, bu teknikte süslenmiş yivli tunç kaplara rastlanmamışsa da, Friglerin topraktan yaptıkları boyasız ve hele siyah renkli çanak çömleği, bu tekniğin en güzel örnekleriyle süslenmiştir.

Tunçtan kap parçaları arasında, yıldızlı kapların boyun kısmına ait olduğu anlaşılan kalıntılar da çok ilgi çekicidir. Bir kenarı iki kat kıvrımlı, diğeri de dışarı kıvrık ve keskin olan parçanın üstünde yarı küre biçiminde ve yanyana dizilmiş üç süsü vardır (şek. 19 üst ve alt sırada ve 50,54). Bunlar, kabın kenarına birer çivi ile içten perçinlenmiştir. Bazen kaptan kopmuş olarak bulunan bu yarı kürelerin içindeki kısa çiviler hâlâ görülebilmektedir (şek. 19 alt sıra). İçleri boştur. Boyları birbirinin aynıdır. Yanyana dizilmek suretiyle kabın bütün ağız kenarı etrafını kapladığı anlaşılan bu yarı küreleri, çivi, kabara ve diğer eşyayı süslemeğe yarayan bu çeşit tunç düğmelerden ayırmak gerektir. Yarı kürelerin yıldızlı ve yıldızsız oluşu, mezara bunlarla süslenmiş iki kabın konulduğuna tanıklık etmektedir (şek. 19 alt ve üst sıra). Yivli, kabartmalı ve düğmeli kaplardan başka, ağız kenarına tek veya çift paralel çizgili ve hem çizgili, hem de yivli kap parçalarına da raslanmıştır.

1 numaralı tümülüste, Fidanlık ve bilhassa Gordion'daki küre karınlı tencere ve kazanların ağız kenarlarından farksız olan tunç parçaların varlığı (şek. 22, orta sıranın solunda ve 51), bu mezardaki madenden kap kalıntılarının çağdaşlarınınkinden az olmadığını açıklamaktadır³⁵.

Yonca veya gaga ağızlı testilere raslanmamıştır; yalnız büyük bir kısmı yok olan ağız parçasının süzgeçli bir kaba aidiyetinden şüphe etmiyoruz (Şek. 22 üst sıra soldan üçüncü ve 52). Ağızın kaba birleşen kısmı ve dolayısıyla süzgeçi ele geçirilememiştir. İçi düz, dışı yivlidir. İşlenişi, daha sağlam olan Fidanlık'taki eşinden daha üstündür³⁶. III. tümülüste topraktan yapılan tek renkli veya boyalı ibriklerin süzgeçleri, madenden yapılan prototiplerine göre şekillendirilmiştir³⁷. Friglerin çok kullandığı bu türlü ibriklerin yalnız mevtai bir anlamı olmadığını, Boğazköy ve Alishar'daki şehir buluntularından da öğreniyoruz³⁸.

³⁵ Arkeologya Dergisi I, No. 6 ve Gordion şek. 44-48.

³⁶ Arkeologya Dergisi I, s. 15, No. 11 a-c.

³⁷ Gordion şek. 21-23, 28, 30-33.

³⁸ Boğ-zköy I, Lev. 13 a-b ve OİP 30, şek. 414 - 415.

Bir testiye ait olduğu anlaşılan halka dibin (şek. 22 orta sıra soldan ve 49), yere oturan kısmının kenarı kalın ve göğdeye birleşen yukarı kısmı da incedir. Bugünkü hali ile bir huniyi andıran bu dibin, tunçtan benzerlerine geri kalan Frig şehirleriyle yığma mezarlarında raslanmamıştır.

Tunçtan çivi, kabara veya düğmelere gelince: koni veya yarı küre biçiminde olan bu buluntulardan çoğunun içi boş değildir (şek. 21). Bu bakımdan, bunlar, yukarıda anlatılan ve kabın kenarına perçinlenenlerden ağırdır. Sağlam kalanlarına göre, bazılarındaki çivilerin uzun olduğu anlaşılmaktadır. Bunların birer çivi olarak çürüdüklerini, gördüğümüz mobilyalarda veya Fidanlık tümülüsündeki tunçtan halkaya geçirilenlerde olduğu gibi, belirli yerlerde kullanıldığını kabul etmek gerekir³⁹. Bundan başka, bunların, yukarıda da görüldüğü gibi, kap kacakta veya Gordion'daki gibi, deri eşyanın tunç kaplanmasında, veyahut lahit kapaklarında kullanıldıklarını unutmamak gerekir⁴⁰. Bunlardan bazılarının başları, Hitit ve Prehistorik çağların tunçtan toplu iğnelerinde olduğu gibi, dilimlidir (şek. 21 orta sıra, sağdan ikinci).

Çapları 1.7 sm. ve kenarları kertikli olan iki kurs birbirinin eşidir (şek. 22 orta sıranın ortası). Bunların elbise veya deri eşyanın süslenmesinde kullanılmış olmaları muhtemeldir. Şimdilik bu çağdaki benzerlerini tanımıyoruz. Bu buluntular arasında asıl kaba perçinlenmeğe yarayan çiviye havi tunçtan kulbun ucu (şek. 22 alt sıra) bir yana bırakılırsa, başka kulp örneğine de raslanmamıştır.

1 No. lu tümülüsün en değerli buluntusu, eşsizliğiyle tanınan yaldızlı tunçtan kemer ve tokasıdır⁴¹ (şek. 23-26). Teknenin doğu ve güney kalaslarının birleştiği köşeye, uzunluğuna bırakılan buluntunun ince şerit halindeki kısmı, 35 tane kurs ve küre biçimli boğumdan ibaret olan bir menteşe vasıtasıyla asıl süslü tokaya birleşmiştir. İnce şerit, tokenin altında da devam etmiştir. Bu menteşe, Frig fibularlarında görmeğe alıştığımız boğumların

³⁹ Arkeologya Dergisi I, s. 17, No. 12.

⁴⁰ Gordion s. 48, şek. 7 ve 44 - 45, 100.

⁴¹ Kalakent'de bulunan tunçtan kemerin biçimi ve süsleri, tokamızın yakın paraleli sayılmaz (Lehmann-Haupt; Armenien einst-und jetzt. II 2 Berlin 1931, s. 751 - 752. Ayrıca Boğazköy'de bulunan Hitit kemeri, maden tokaların Anadolu'da ikinci bin yılında da kullanıldığını öğretmektedir (MDOG 74 s. 25 v.d).

tekniginden farklı değildir. Tokanın üst ve alt kenarı düz, ucu yarım daire biçiminde, yani yuvarlaktır. Bir kenarını menteşe, geri kalan üç kenarını da birer şerit çevrelemiştir. Tokanın paralel iki şeritle sınırlanan ortası, içiçe giren aşağı-yukarı 13 yarım daire ile süslenmiştir. Aynı boyda ve çok düzenli olan bu yarım dairelerle şeridin arası, kafes motifleriyle süslenmiş ve kavislerin kenarları bunlarla birleşmiştir. Tokanın geri kalan üç tarafı, yani yukarı ve aşağı kısmıyla ucu, bir kafes motifini andırmak üzere, sıralar halinde tertiplenen düzenli ve ölçülü deliklerle süslenmiştir. Uca doğru ve ortadaki iki şeride dik olarak birer şerit daha birleştirilmiştir. Bunlar, süslü tokenın güzelliğini ve sağlamlığını arttırmıştır. Buna göre, bu toka kemer veya kuşağın açıkta duran süslü kısmıdır. Bilhassa şerit halindeki kemerinin çok parçalanmış bulunmasına rağmen, mezar içinde tokasıyla birlikte takip edilebilen uzunluğu 60 sm. den daha az değildir. İnce ve esnek şeridin menteşeye yakın kısmı üstünde ve tam ortasında tazyik etme suretiyle yapılmış meander motifi, tunç levhalarda görülebilen süslerin en güzellerindendi. Tokanın üstünde, mezar odasında da raslanan soluk beyaz renkli kumaş parçalarının bulunması, bunun kenarlarındaki delikleri vasıtasıyla bir kumaşa veya elbiseye dikildiğini iyice açıklamıştır (şek. 26). Tokanın altında, mezarın başka yerinde görülmiyen beyaz, sarımsı ve un gibi yumuşak bir toprak tabakası bulunuyordu. Biz bunun ne olduğunu maalesef aydınlatamadık.

III.

2 No. lu t ö m ü l ü s k a z ı s ı. Birinci tümülüsün 82 m. doğusunda ve bugünkü toprak seviyesinden 2-3 m. yüksekliği olan ikinci tümülüsün çapı 20-25 metredir (şek. 1). Başlangıçta şüphe ile karşılanan bu yüksekliğin de araştırılmasına karar verilmiş ve tepeciğin bugünkü seviyesine girmek şartıyla bir yarma açılmış ve yığmanın kesiti tespit edilmiştir. Kısa bir müddet sonra burada da birincisinde olduğu gibi, anatoprağa bir mezar çukurunun kazıldığı anlaşılmıştır (şek. 27).

a) *Tümülüsün yapılışı ve mimarlık durumu* : Bu tümülüste açıklanan kesit de, yığma tepenin biçimi ve yapılışı bakımından, aydınlatıcı ipuçları sağlamıştır. Buradaki mezarın üstü, çapı daha küçük olan ve yüksekliği de 4-4.5 m. yi aşmayan toprakla örtülmüştü.

Bunun da, çevresinden taşınan ve renk renk tabakalar gösteren ham toprakla meydana getirildiği görülmektedir. Ana toprak içine açılan mezar çukurunun derinliği 2, boyu da 4.80×3.80 m. idi. Mezar çukurunun tabii toprak bünyesi, birincisinin aynı idi. Yalnız bunun çukuru çakıl taşı yerine, toprakla doldurulmuştu (şek. 28). Çukuru dolduran toprağın 70-80 sm. lik bir kısmı kaldırıldıktan sonra, çevresinin kenarında, 50 sm. genişliğindeki temiz dere çakıllarının bir duvar gibi sıralandığı görülmüştür (şek. 29-32). Çakıl taşlarının mezarın dibine kadar olan yüksekliği 1-1.20 m. idi. Taşların bir yüzü çukurun kenarlarına dayanmıştır; mezara bakan yüzünün de ele geçirilen izlere göre ağaç dalı, ot, saman ve buna benzer malzeme yardımıyla yıkılmasının önlendiği görülmektedir. Bu usul, mezarın ortası toprakla doldurulduktan sonra, çakıl taşlarının kuru duvarlardaki gibi sıralanmış durumlarının muhafazasına yaramıştır. Güney ve batı duvarlarının birleştiği köşede ve toprakla taşın hattı faslında dikilmiş durumda kalan ağaç kalıntısı da köşenin düzenliliğini sağlamıştır. Dört köşeli sözde duvarın ortasını tamamen dolduran toprak, yumuşak ve koyu renklidir. Çukurun topraktan tabanı çok küçük çakıllı, daha doğrusu kumlu idi. Tabanın da yapraklı dal veya otla döşenmiş bulunması muhtemeldir. Mezar çukurunun istikameti, birincisinde olduğu gibi, doğu-batı ve kuzey-güney idi (şek. 27). Mezar çukurunu dolduran toprak içinde ve asıl ölü hediyelerinin oldukça üstünde, tunçtan bir düğme veya iğne başı, basit profilli tas parçası ve bilhassa kanatlı bir okucu ile Friglerin kırmızı ve gri renkli tipik kap parçalarına raslanmıştır.

Belgelere göre Anıt-Kabir alanındaki tümülüsler arasında esaslı üç ayrılık vardır: 1. İkincinin mezar çukuru çakıltaşı yerine toprakla örtülmüştür. 2. Birincisinin üstü açık, ağaçtan teknesi ikincisinde yoktur. Bunun yerini çukuru çevreleyen çakıl taşları tutmuştur. 3. İkincisinde bank yoktur. Gordion'un I No. lu mezarının mimarlık durumuna benzemiyen I. ve V. tümülüsü, ikinci mezarımızdan da farklıdır⁴². Bununla beraber, Makridi tarafından açılan tümülüslerden ikincisi, iki numaralı mezarımıza benzemektedir⁴³. Hâfirinin ifâdesine göre, bunda da anatoprağın içine dört

⁴² Gordion s. 129 - 133 ve 139 - 140; F. Schachermeyr, s. 108 - 109.

⁴³ M. V. M. 6, s. 42 ve Arch. Anz. 45, 1930 s. 481'de Schede.

köşeli bir çukur açılmıştır. Yalnız Makridi, bu çukurda üst üste duran düzensiz ve harçsız taşları anlayamamış⁴⁴, bunları "kümbet-varî ve müdevver şekilde,, yapılmış bir mağara olarak restore etmiştir⁴⁵. Kubbenin üstünü göremiyen hâfir, bunu da mezarı soyanlar tarafından tahrip edildiği suretinde aydınlatmıştır. Varolmayan kubbenin dört tarafını doluran ufak çakıl taşlarından bahseden rapor ve 8 inci şekil, bunun yeni bulunan 2 No. lu tümülüsteki sözde duvardan farklı bir yapı olmadığını açıklamaktadır. Yalnız Makridi'nin ortada gördüğü iri taşlar, Gordion'da IV. ve II. mezarın sandukaları üstündeki dizili taşların benzeridir. Esasen bu konu daha önce başka yerlerde de aydınlatıldığından, burada yeniden üstünde durulmayacaktır⁴⁶.

Dr. Koşay tarafından incelenen Fidanlık tümülüsündeki "Harçsız ufak taşların üst üste konması,, ile sağlanan (yuvarlak yapı) da Anıt-Kabir alanınının 2 No. lu tümülüsünden farksızdır⁴⁷. Yalnız bu mezar çukurunu çevreleyen taş duvar yuvarlak olup, kalınlığı da her tarafta aynı değildir. Bununla 2 No. lu tümülüsün yalnız Ankara'da iki benzerinin bulunduğunu öğreniyoruz.

b) Gömme tarzı : Mezar çukurunun tam ortasında, çok dağılmış olduklarından, daha yerlerinde birbirine karışan ve profillerine göre beş tane olduğu anlaşılan kırmızı ve gri renkli kaplar bulunmuştur (şek. 34-37). Üstüste ve yanyana durdukları anlaşılan bu kapların üstüste duranları arasında hasır izleri de tesbit edilmiştir (şek. 44). En sağlam durumda ele geçirilen ve soluk kırmızı renkli olan kabın içinde insan külü bulunmuştur (şek. 34). Bunun altındaki ve yanındaki kapların hepsinde küle raslanmamışsa da, gene kırmızı renkli olan ikinci bir kaptaki kül müşahede edilmiştir. Buna göre, külsüz kapların ölü hediyelerini muhafazaya yaradıkları düşünülebilir. Yalnız mezar çukurunun doğu-kuzey köşesine çok uzak olmayan bir yerinde ve birbirinden 60 sm. aralıkla bulunan ve asıl kaba makara ile perçinlenen tunçtan iki kulbun (şek. 33, 43) altında ve çevresinde yanık kül izleriyle insana ait olduğu anlaşılan küçük kemik parçaları da bulunmuştur. Çukurun

⁴⁴ Bunlar M. V. M. 6, şek. 8'de çok iyi bellidir.

⁴⁵ M. V. M. 6, şek. 10.

⁴⁶ Belleten 36, s. 517, not. 28 ve Belleten 40, s. 485-586.

⁴⁷ Arkeologya Dergisi I, s. 5-6 ve şek. II - I.

doğu-kuzey köşesinde ve makara biçimli kulplardan çok uzakta olmıyan bir yerde görülen Tripod'un üst halkasına maden izlerinin de yapışmış bulunması, kulplara ait kabın bir tripod üstüne konulduğunu, gerçeğe yakın bir ihtimal haline getirmektedir. Topraktan yapılan kapların teknik ve biçimleri arasında bir ayrılık yoktur. Hepsi geniş karınlıdır; düz ve küçük diplidir. Birinci tümülüste olduğu gibi, bunda da yere dik olarak bırakıldıkları, yani yatırılmadıkları görülmektedir. Ağızları genişçedir (şek. 34-36). Yalnız bir tanesi kulplu ve boğazı dik kenarlıdır (şek. 37). Bunun kulp tipine 1 No.lu mezarda da raslandı. Burada her iki tümülüste de ölünün iskeletine raslanılmadığını, yakılan ölüye ait küllerin gömüldüğünü bir defa daha belirtmeliyiz.

c) *Ölü hediyelerinin mezara yayılışı ve neveleri*: Yukarda görülen ve gömme ile ilgili toprak ve tunç buluntulardan başka, halkalı makaraların yanında 50-60 sm. uzunluğunda maşaya benzeyen ve kesimi beyzî olan demir bir çatal bulunmuştur (şek. 38). Tripod'un güneyine doğru da 25 sm. uzunluğunda tunç bir mızrak ucu görülmüştür (şek. 33 de yere dikili). Bunun sapa geçirilen tarafı, çukurun doğu-güney köşesine döndürüldüğünden, sapının gerçek uzunluğunu tahmin etmek fırsatı da doğmuştur. Bunun bulunduğu yerden köşeye kadar uzanacağı düşünülürse, sapının 2 m. den fazla olamayacağı anlaşılır. İçindeki ağaç kalıntıları bugün dahi bellidir. İkinci mızrak ucu mezar çukurunun tam ortasına ve adı geçen kırmızı renkli toprak kabın yanında bulunmuştur (şek. 39). Bunun da sap tarafı aynı köşeye bakmakta ve uzunluğunun da aşağı - yukarı birincininkine denk olacağı tahmin edilmektedir. Çukurun batı kenarı ortasında ve küme halindeki kaplardan ayrı yerde, topraktan bir çömlek bulunmuştur. Kapların kuzey yanında da birbirinden 40 sm. aralıklı tunçtan iki kulp ve ortalarında tahtaya çakılmış olması gereken kabara başlı çivileri görülmüştür (şek. 43). Bunlara benzeyen üçüncü kulp da 1 m. daha batıda idi. Duruşlarına göre, bunların muayyen büyüklükteki tahta bir eşyanın üç kenarında bulunabilecekleri düşünülebilir. Çiviler, kabara başlarının ortasına kurşunla lehimlenmiştir. Bu teknik birinci tümülüsteki eşyada da görülmüştür. Bunların altında ve toprak içinde yer yer yanık, çürük izleri de gözümüzden kaçmamıştır. Halkalardan birine ve tunçtan bazı kap parçalarına yapışmış kumaş izleri, bu kapların kumaşa sarılmış olabile-

cekleri ihtimalini kuvvetlendirmektedir. Çukurun batı-güney köşesine yakın bir yerde ve yanyana duran demirden iki tripod parçası bulundu. Tabla kısımları halka halinde olup, kesimleri yuvarlaktır. Ayak uçları, önce dışarı bükülmüş, sonra yere basmak üzere, yeniden aşağıya kıvrılmıştır. Yere dokunan kısımları düz ve genişçedir. Parçalarına göre, iri oldukları anlaşılmaktadır. Biçimleri birincide bulunandan farksızdır. Bunlardan başka, mezar çukurunun muhtelif yerlerinde tunçtan kaplara ve tahta eşyaya çakılmak üzere, çeşitli tiplere giren kabara başlı çivilere ve süs eşyasına raslanmıştır. Tunçtan süslü, kabartmalı ve süssüz tas parçaları da mezarda şuraya buraya dağılmış durumda bulunmuştur (şek. 40, 42). Mezar çukurunun yaşlığı koruyan kisli bir toprağa açılmış bulunması, maden eşyanın çok oksitlenmesine ve hırpalanmasına sebep olmuştur. Bu mezarda, dizili olarak bırakıldıkları anlaşılan tunç boncuklara da raslanmıştır (şek. 41 alt sıranın başında). Mezar çukurunda topraktan kap kacak ve tunç eşya arasında, hatta bazılarının altında ve dolma toprak içinde dağınık, düşük, irice taşlar görülmüştür. Bunların ölü hediyelerini yerleştirirken birer destek olarak kullanıldıkları veya yığma toprakla birlikte atıldıkları düşünülebilir.

Bu mezardan çıkarılan topraktan kap kakağın teknik ve biçimleri birincisindekinden farksızdır. Her iki mezarda da külleri ve ölü hediyelerini koymağa yarıyan kapların biçimleri değişmemiştir. Boğazköy'ün I. yapı katında bulunan geniş boyunlu ve iki kulplu kül küplerinin biçimleri, tümülüslerdekinden farklıdır⁴⁸. Koyu gri boya astarlı, perdahlı, yuvarlak karınlı, düz dipli ve uzunca boynunun ortasını omuzuna birleştiren şerit kulplu çömlek tipi içinde kül yoktur (şek. 37). Bu kap tipine Frig şehirleriyle mezarlarında raslanmamıştır.

Yivli mızrak uçları birincisinde bulunanlardan farklı değildir (şek. 39). Bunlar da bir plâkanın bükülmesiyle yapılmış olup, birleşme yerinde kurşun kaynak veya lehim izleri bugün dahi bellidir. Ayrıca sağlam ve uzun olanının, iki parçanın birbirine birleştirilmesiyle sağlandığı görülmektedir.

Bu mezarda tunçtan tam tas'a, tencereye veya kazana raslanmamış olmasına rağmen, Gordion, Fidanlık ve 1 numaralı tümü-

⁴⁸ MDOG 75, s. 49, şek. 28, c.

lüstekiler gibi, restore edilebilen ⁴⁹ süssüz tasların kenar parçaları az değildir (şek. 42 ve 46). Bundan başka, kabartma suretiyle yapılmış ve üslûplaştırılmış sivri uçlu yaprakları andıran şua tarzındaki süslerin ağız kenarı altında sona erdiğini gösteren tas kalıntıları da az değildir (şek. 40). Bunlar arasında uçları sivri olmayan ve ağız kenarına çok yaklaştırılmayan kabartma örnekleri de vardır (şek. 40 solda en üstte ve 47). Bunlar da birinci tümülüsde bulunanlardan farksızdır. Yalnız bu mezarda tunçtan yonca ağızlı bir kabın kenar parçası da bulunmuştur. Eski ve Orta Hitit çağında olduğu gibi, bilhassa Frig'ler zamanında da çok kullanılan yonca ağızlı tunç vazö ağızları Fidanlık tümülüsü ile ⁵⁰ Makridi'nin açtığı yığma mezarda da bulunmuştur ⁵¹. Bunlar yaldızlı değildir.

Birinci tümülüsle Gordion'dakilerde raslanmıyan buluntuların en önemlisi makara biçimli tunçtan iki kulptur (şek. 43). Ortasından uzunluğuna bölünmüş yarım makarayı andıran bu kitlevi tunçların iki ucuna at nalı biçiminde ve kesimleri yuvarlak kulpun uçları birleştirilmiştir. Makaranın düz olan alt kısmı, asıl kaba perçinlenmiş, kulplar da serbest kalmıştır ⁵². Fidanlıkta bu kulp tipinin en güzel örnekleri kapların ağız kenarlarına birleşik durumda bulunmuştur ⁵³. Bunlarda, boğumlu ve boğumsuz halkaların asıl makaraya geçirilişi ve ayrıca sağlamlığı sağlamak maksadiyle bu makaranın da iki tarafından uzun tunç şeritlerle yeniden kabın ağız kenarı altına tespit edilişi iyice bellidir. Bu bakımdan biz, kapsız olarak ele geçirilen bu kulpların kullanma tarzlarını da öğrenmiş bulunuyoruz. Topraktan yapılan kap kacakta da makara biçimli kulpların bolluğu, bunun Frig'ler çağında çok sevildiğine ve geniş bir bölgeye yayıldığına işarettir ⁵⁴. Düz

⁴⁹ Gordion s. 72 - 74, No. 60 - 86 ve Arkeologya Dergisi I, s. 11 - 12, No. 4 - 5.

⁵⁰ Arkeologya Dergisi I, s. 17, No. 18.

⁵¹ Belleten 40, s. 586, şek. 33.

⁵² Bu perçin tekniğine makara tipine girmiyen bütün Gordion kaplarında raslanmıştır (Gordion s. 68). Bu teknik Anıt-Kabir, Gordion, Fidanlık ve Makridi tümülüslerinde farksız olarak kullanılmıştır.

⁵³ Arkeologya Dergisi I, s. 10-11, No. 1-3.

⁵⁴ Boğazköy I, Lev. 20.2; MDOG 78, şek. 15,2 ve OIP 29, şek. 442,13 -905*.

sathıyla kabın kenarına birleştirilen makara biçimli buluntu da (şek. 41 sağda), Fidanlık'da 2 ve 3 No. lu tasların kenarına birleştirilen bu türlü küçük örneklerden farklı değildir⁵⁵. Bu kulplara ait kapların rutubetin tesiriyle dağıldığını ve hatta tripod üstündeki oksit izlerinin bunlara ait olduğunu yukarıda belirtmiştik. Bunlardan başka, mezar çukurunda 40 ve 100 sm. aralıkla duran at nalı biçimindeki üç kulpa ait kap izlerine de raslanmıştır (şek. 43). Bu kulpların tam ortalarına çakılan kabara başlı çivilerin situ durumlarını muhafaza etmişlerdir. Bu bakımdan bunların ağaçtan bir kaba veya tahta eşyaya veyahut hiçbir iz bırakmamak üzere yokolan tunçtan bir kazana "I," ait olduğunu kabul etmek gerekecektir. Uçlarına doğru incelen kulpların kesimleri elips ve çivi başları iridir.

Bu mezarda da başları yarım küre biçimli ve çivili kabarlara, perçinlere raslanmıştır (şek. 41). Yalnız bunda kaba birleşik olanları görülmemiştir. İçleri boş olanlarının çivileri tunca kurşunla kaynatılmıştır. Bir Gordion kabında kulbu ağız kenarına tesbit eden perçinler⁵⁶, bunların kullanılış tarzını da aydınlatmaktadır.

Mezar çukurundaki sonuncu buluntumuz, kısa saplı ve iki çatalı demirdir (şek. 38). Bu çatal, Gordion'da olduğu gibi, bir maşa deliğidir⁵⁷. Ayrıca Boğazköy'ün I. yapı katından çıkarılan 79 sm. uzunluğundaki demir çatal da buluntumuzdan farklıdır⁵⁸. Sivri uçlu tümülüs çatalı bir silâh olarak kullanılmıştır. Demirden üç çatalı bir Urartu değreni de tümülüs silâhından farklıdır⁵⁹.

IV.

Bu bölümde her iki tümülüsün dolma toprağı içinden çıkarılan buluntular ve bunlarla ilgili problemler üstünde durulacaktır. 1 No. lu tümülüs'te tepeden aşağıya kadar inen bir kuyunun varlığı kesitte görülmüş ve ayrıca mezarın köşesinde de bazı tahrip izleri sezilmiştir. Bundan başka, yığılma toprak içinde ve

⁵⁵ Arkeologya Dergisi I, s. 11. Kaba birleşen kulpların sağlamlığını artıran bu örneklerin ikinci eşi, Makridi'nin bulunduğu yonca ağızlı vazo kulbunun kenara birleştiği kısmın içinde ve çift olarak görülmektedir (Belleten 40, s. 586).

⁵⁶ Gordion s. 72, şek. 51.

⁵⁷ Gordion s. 81, şek. 70 f.

⁵⁸ MDOG 75, s. 49, şek. 30.

⁵⁹ Lehmann-Haupt, II 2, s. 545-546.

çakıl taşları arasında da çanak çömlek ve maden parçaları ile bir mobilya ayağı ve sağlam bir fibula bulunmuştu. Kesitteki kuyu, mezardaki tahrip izleri ve mobilye parçaları, mezarın soyulmak istendiğini, fakat muvaffak olunamadığını göstermektedir. Bununla beraber, çömlek parçaları ve fibula kuyu ile ilgili olmayan, yani onun uzağında kalan bir kısımdaki yığma topraktan çıkarıldığına göre, bunların soyguncular tarafından düşürülmediğini, bilâkis mezarın üstü kapanırken bırakıldığı anlaşılmaktadır. Çömlek parçaları, her bakımdan, mezar içinde bulunan toprak kapların aynıdır. Tunç fibula da iyi bilinen boğumlu ve yarım daire biçimli Frig çengelli iğnelerinin eşidir⁶⁰.

2 No. lu mezarın çukurunu dolduran toprakta ve daha üstte kırmızı ve gri boya astarlı tipik Frig çanak parçaları ile tunçtan kanatlı bir okucu, yivli tas parçası ve bir iğne başı bulunmuştur. Okucunun sapı ile kanatları arasında genişçe mutavassıt bir kısım vardır (şek. 41). Asıl sivri kısmı iki kanatlı ve söğüt yaprağı biçimindedir. Bu tipin en güzel örnekleri Boğazköy'de I. tapınağın avlusundaki kaldırımın üstünde ve magazinlerde bulunmuştur⁶¹. Ayrıca Alacahöyük'de de bu tipe giren tunç okuçlarına Yeni Hitit katında raslanmıştır⁶². Alışar'da Post Hitit-Frig katındaki tunçtan kanatlı okuçların kanatları altında, biziminde görülen genişçe satıh yoktur⁶³. Bundan başka, bu tipin burada M. ö. birinci binin ikinci yarısına kadar kullanıldığını belgelendiren bir eserde ele geçirilmiştir⁶⁴. Mukayesenin bu durumuna göre, bu okucu tipi, Anadolu'da M. ö. ikinci binin yarısından birinci binin ilk yarısına ve hatta ikinci yarısına kadar kullanılmıştır. Bu bakımdan tümülüsteki buluntu da, aynı topraktan çıkarılan Frig eserlerinden daha geç tarihlenemez.

⁶⁰ Yusuf Boysal • Anadolu'nun en eski çengelli iğneleri » Dil ve Tarih - Coğrafya Fakültesi Dergisi, cilt IV, sayı, 4. s. 450, not. 34.

⁶¹ MDOG 76, s. 23, şek. 8 A-C. Bittel bunları 13. cü yüzyıla tarihlendirmekle beraber « die möglicherweise von Pfeilen stammen, welche gelegentlich der Einnahme der Stadt um 1200 verschossen worden sind » kaydını da koymaktadır.

⁶² Bu kazıya ait muhtelif sergilerde ve Hüyük müzesinde gördüklerimden. H. Koşay, Alaca-Höyük Hafriyatı 1936, s. 64, şek. 40'da yayınlananın sapı ile kanatları arasındaki kısmı dar olmakla diğerlerine bakınca, önemsiz bir ayrılık göstermektedir.

⁶³ OİP 29, şek. 496, d 1909.

⁶⁴ OİP 30, şek. 107, c 1130.

Şimdi bu mezarların yığma toprakları içinden çıkarılan kültür eşyasını ne şekilde manalandıralım? Bittel'in de değerlendirdiği gibi, Körte, III. tümülüsün yığma toprağında, eski kalıntılara hemen hemen hiç raslanmadığını veya pek az süssüz toprak kap parçalarının bulunduğunu yazmıştı⁶⁵. Yalnız, aynı tümülüsün mezar odasını örten çakıl taşları arasında bir sürü tek renkli ve çok bozulmuş kap parçalarının bulunduğu da bildirilmişti⁶⁶. Bütün Anadolu, Kafkasya ve hatta Balkanlar'da ilk metodlu tümülüs kazısı örneğini veren Gordion'un dikkatli hâfirleri, bu parçaları, taş tümülüs yığılırken veya yığıldıktan sonra, ölüye takdim kılınan kurban esnasında kullanılan kap kacağın bu işten sonra kırıldığı ve parçalandıkları yerde bırakıldığı şeklinde aydınlatmışlardı⁶⁷. Bunlar Anıt-Kabir alanındaki tümülüsde ve çakıl taşları arasından çıkarılanların paralelidir. IV. mezarın yığma toprağında da pek az tek renkli kap parçalarından başka, bir şeye raslanmadığını öğreniyoruz⁶⁸. Bununla beraber, her ikisinde de, az da olsa, varlıkları ilgi çekicidir. Yalnız I. ve II. tümülüsün yığma toprağından çıkarılan kap parçaları, ilk ikisinininkiyle eşimsenemeyecek kadar boldur⁶⁹. Buluntuların bu durumunu gözönünde tutan Bittel, bu parçaların kurbanı takdime yarayan kapların veya toprağı yığan işçiler tarafından şu veya bu şekilde kırılanlarının parçalandıkları yerde bırakıldıkları görüşüne iştirak etmemiştir⁷⁰. Ona göre, bu takdirde, kapların toprakta ya tam olarak veya kırılmış da olsa, parçalarının bir arada tamamlanabilecek durumda bulunması gerekmektedir. Halbuki Boğazköy hâfirinin de pek haklı olarak belirttiği gibi, bu parçalar, hem Gordion'da, hem de Anıt-Kabir alanındaki tümülüslerde, parçalar halinde ve yığma toprağın muhtelif derinliklerine ve yerlerine dağılmış durumda bulunmaktadır. Bunlarla bir kabın dahi tamamlanması mümkün olamamaktadır. Bittel, adı geçen parçaların buldukları yerlere yığma toprakla birlikte dışarıdan

⁶⁵ Gordion s. 39 ve Boğazköy I, s. 24.

⁶⁶ Gordion s. 40.

⁶⁷ Gordion s. 42.

⁶⁸ Gordion s. 98 - 99. Yalnız bunda da yığma taşların arasında aynı şekilde manalandırılan kap parçaları bulunmuştur.

⁶⁹ Gordion s. 108 - 109 ve 132.

⁷⁰ Boğazköy I, s. 24 - 23.

getirildiklerini ve mezarın üstüne atıldıklarını teklif etmiştir. Buna göre, bu yığma toprakların "bilhassa I. ci ve II. de,, eski bir iskân yerinden veya mezarlıktan getirildiğini düşünmek pek tabiidir ⁷¹. Bununla beraber, yeni teklifi hakkında da "Exakt beweisen lässt sich freilich auch diese Annahme nicht. Aber sie erscheint uns wahrscheinlich,, şeklindeki ihtiyatını da bırakmayan müellifin görüşünü, Anıt-Kabir alanındaki iki tümülüsün yığma toprak bünyesi doğrulamağa yeter bir ipucu vermemiştir. Çünkü bu mezarların yığma toprakları, bu çevredeki araziden, ham topraktan getirilmiş ve kesitlerinde türlü renkler gösteren tabakaları bir iskân yeri veya mezarlık toprağına tanıklık eden en küçük bir iz dahi göstermemiştir. Buna göre, ham toprak içinden çıkarılan ve mezar buluntuları ile çağdaş olan, fakat tamamlanamayan kap parçaları, tunç eşya, buraya nerden ve ne şekilde getirilmiş olabilir? Bunun için biz de itiraz edilmeyecek kadar aydın bir teklifte bulunamayacağız. Yalnız Körte'nin Gordion için belirttiğı gibi ⁷², 8.5 m. yüksekliğı ve 50 m. çapı olan monümental bir mezarın yığmasını bir anda veya kısa bir zamanda tamamlamak her zaman mümkün müdür? Bu, mezar ilk emniyeti sağlandıktan sonra muayyen zamanlarda ve kısa fasıllarla tamamlanabilir. Bu bakımdan ziyaretçiler tarafından kırılan kapların toprak üstünde kalması, zamanla dağılması, kaybolması ve nihayet kısa bir zaman sonra başlayan ikinci, üçüncü yığmada birkaç parçanın da toprak içinde kalması daima mümkündür. Bundan başka, oldukça uzun zaman isteyen ve yorucu olan bu yığma işinde çalışan işçiler tarafından şu veya bu şekilde kırılan kapların daima tamamlanabilir durumda ve aynı yerde kalmış olacakları iddiası da isbat edilemez ⁷³. İşe yaramıyan bu kapların bazı parçaları kırıldığı yerde kalabileceğı gibi, bazıları da yığma topraktan dışarı, uzaklara fırlatılabilir. Ayrıca bu işçilere ait okuçları veya çengelli iğneler de yığma esnasında toprağına düşerek, kaybedilmiş olabilir. Bununla beraber, Bittel'in teklifi, yani Gordion tümülüslerinden bazılarının daha eski olan iskân yeri veya mezarlıktan getirilen bir toprak nevi ile kurulabileceğı ihtimali daima gerçekleşebilir. Biz Anadolu'da herhangi bir höyüğün veya örenyerinin yanın-

⁷¹ Boğazköy I, s. 24.

⁷² Gordion s. 132.

⁷³ Boğazköy, I s. 23.

daki daha geç bir tümülüsün yığma toprağı içinde Bakır veya Hitit çağı buluntularına veya iskân toprağına raslarsak, şaşmayız. Yalnız bu görüş, Anıt-Kabir tümülüslerinin yığma toprağı için bahis konusu olmadığından, içindeki parçaları da bu yolla aydınlatamayız. Bu görüşün Gordion için muteber olup olmadığını da, bu mezarlar üstündeki yığmanın toprak bünyesi açıklayabilir.

V.

Raporun bu bölümünde tümülüslerdeki gömme tarzını mukayeseli bir surette değerlendirmeye çalışacağız. Anıt-Kabir tümülüslerine ölü yakıldıktan sonra ve külleri topraktan kaplara konulmak suretiyle gömülmüştür. Mezarlarda iskelete raslanılmadığından, yakılmamış gömmeden bahsetmek mümkün değildir. Yalnız, Anıt-Kabir tümülüslerinde bakışımızı üstüne çeken en önemli nokta, küllerin birincisinde en az 3, ikincisinde de iki kaba konulmuş olmasıdır. Her iki mezarda da kapların dağılık, ezik parçaları arasında yangın geçirmiş insan kemiklerinin ufak parçalarına raslanmıştır. İkisinde de içlerinde en çok kül bulunan birer küpün muhtevası, geri kalan ve kırılmış kap parçaları arasında görülen kül kalıntılarının yekünundan da fazladır. Mezarlarda yan yana ve üst üste ezilmiş, dağılmış durumda duran kap parçaları arasında toplanan küllerin, dolu bir kabın kırılması sonucu olarak yayılacağı ve muhtelif kaplara konulmuş hissini verebileceği düşünülmüşse de, ilk ve yerindeki müşahedelerimiz bunu doğrulamamıştır. Yalnız bunlar tahlil edilmediğinden, yakılan insan kemikleriyle beraber topluca bulunan asıl ölünükilerle, daha az ölçüde ve diğer kaplarda bulunanların da insana veya onunla birlikte yakılan kurban kalıntılarına ait olup olmadığı kesin surette anlaşılamamıştır. Bununla beraber, ilk müşahedelerimizin mukayeseden sonra yeniden değerlendirilmesi, bu konunun aydınlanmasını sağlayacaktır.

Mimarlık durumunu ve buluntularını 1 No. lu tümülüsümüzdekine benzettiğimiz Gordjon'un III., IV ve hatta II. tümülüsüne ölü yakılmadan ve ağaçtan lâhit içine konulmak suretiyle gömülmüştür⁷⁴. Bu âdet nekropolün en geçe tarihlenen I. ve V. tümü-

⁷⁴ Gordion s. 45, 100 ve 107. Yalnız rutubetin tesiriyle kemikleri ezilmiş, dağılmış ve iskelete ait pek az kalıntı bulunabilmıştır.

lüsünde birdenbire değişmiş ve yalnız yakılan ölünün külleri gömülmüştür ⁷⁵.

I. mezarın anatoprağa kazılan çukurunda kalınlığı 0.15 m., boyu da 1.50X1.55 m. olan kömür, kül ve yanmış kitlelerle sağlanan yangın yığıntısından müteşekkil bir kalıntıya raslanmışsa da, asıl ölünün tamamen yanmayan kemiklerini koruması gereken küp kesin olarak açıklanamamıştır ⁷⁶. Tabaka halinde görülen bu yığıntı, ölünün külü, sunulan kurbanların kalıntısı ve yakmayı sağlayan malzemenin artıklarından ibarettir. Buna göre, bu tümülüsde, Anıt-Kabir'dekilerinde görülmiyen ayrı bir özellik sezilmektedir. V. tümülüsde ise ölü, anatoprak içine kazılan 2.80×1.20×0.50 m. ölçüsündeki bir çukurda, kurban edilen hayvan ve takdim kılınan hediyelerle birlikte yakılmış ve olduğu yerde bırakılan ince yangın tabakasının üstü toprakla örtülmüş, yani tümülüs kurulmuştur ⁷⁷. Bu da Anıt-Kabir tümülüslerinde görülmiyen bir âdettir. Buna göre, iki nekropol arasındaki müşterek nokta, ölülerin yalnız yakılmış olmasındadır; Yakılma yeri ve küllerin korunması, birbirinden farklıdır. I. mezarda olduğu gibi, Anıt-Kabir alanındaki tümülüslerde de ölüler başka bir yerde yakılmış ve sonradan küpleriyle kemikleri kaplar içine konularak mezar çukuruna yerleştirilmiştir. Burada kül+kemiği muhtevi kabın bizzat ölüye aidiyetini, geri kalan kaplardaki küllerin de onunla birlikte yakılan ve ayrılabilen kurban külleri olduğunu düşünüyoruz. Ayrıca ortalama yükseklikleri 24, genişlikleri 23 ve ağız çapları 14 sm. olan çömlüklerin kâhil bir insanın külünü alamayacağından, bunların muhtelif kaplara bölünmüş olabileceği ihtimali de unutulmamalıdır.

Eskiden kazılan Ankara tümülüsleri gömme tarzları bakımından maalesef pek az aydınlatıcı ipuçları vermiştir. Makridi'nin kazısında başarı gösteremediği "cesim," tümülüsden başka, ikincisindeki gömme tarzı hakkında da hiçbir bilgi verilmemiştir ⁷⁸. Yalnız, son olarak açtığı üçüncü tümülüsde raslanan at iskeletinin biraz ötesinde mahruk bir tabaka görüldüğünü ve buradaki kömür ve kül arasında yanmış tunç parçaları bulunduğunu, bunun da alt kısmında içinde kömürle karışık foprakdan kap parçaları

⁷⁵ Gordion s. 130-131 ve 139-140.

⁷⁶ Gordion s. 131 ve Schachermeyr s. 109.

⁷⁷ Gordion s. 139-140 ve Schachermeyr s. 109.

⁷⁸ M. V. M. 6, s. 42-43.

bulunan iki tabaka daha görüldüğünü yazmış ve bunu "üstüste olan yanık tabakalar ve müteaddit evani parçaları burada birçok cesedin yakılarak külleri vazolar derununa konulduktan sonra, vazoların diğer bir mahalle nakledilerek üzerlerine toprak yığının- dan ibaret bir höyük vücuda getirildiğini ifham etmektedir. Yalnız son ihrak olunan cesetle yanan atın üzerlerine höyük yapılmıştır „ şeklinde izah ve tasvir etmiştir ⁷⁹. Bu bilgiye göre, adı geçen Ankara tümölüsünde de, Gordion'un I. veya V. mezarında olduğu gibi, bir gömme tarzının bahis konusu edildiğinden şüphe edilemez. Esasen başka bir yerde de, buluntularına göre bu mezarın bütün Ankara tümölüslerinden daha geç bir tarihe ait olduğu ve Gordion'un II. mezarı ile çağdaşlığı üstünde durulmuştu ⁸⁰. Fidanlık tümölüsünde de "kemik veya kül eserine tesadüf edilmediği, bunların evvelce atılmış olması," ⁸¹ ihtimali Dr. Koşay tarafından bildirildiğinden, bu mezar üstünde durulmayacaktır.

F. Schachermeyr, Homeros'un tasvir ettiği mezar şeklini ve gömmenin tarzını incelemiş ve arkeoloji belgelerini de buna göre değerlendirmişti ⁸². Biz bunun için bu konuda yeniden derinleşmiyeceğiz; esasen yeni buluntular da bilinenlere büyük yenilikler katmamıştır. Yalnız Hektor'un yakılışı ve hele kemiklerinin arkadaşları tarafından toplanışı, altından bir larnax'a konulması ve kazılan çukura yerleştirildikten sonra, üstünün iri taşlarla örtülmesi, bunun da üstüne tümseğin yükseltilmesi ⁸³, incelenen Frig mezarlarının durumuna gerçek bir yakınlık arz etmektedir. Ayrıca Patroklos'un gömülmesi tasvir edilirken, ateşin ortasında yatan kemiklerinin ötekilerinden, yani uzakda, kenarda yanan at ve insanlarınkinden ayrılmasının kolay olduğunun belirtilmesi ve bununkilerinin de "kemiklerinin," altından bir kapta korunması ⁸⁴ şekli, Frigler zamanındaki âdet için de önemli sonuçların çıkarılmasına yarayabilir. Yalnız bu kaynak da, Anıt-Kabir alanındaki

⁷⁹ M. V. M. 6 s. 43.

⁸⁰ Belleten 40 s. 589.

⁸¹ Arkeologya Dergisi I, s. 6.

⁸² Schachermeyr s. 95-97 ve 109.

⁸³ İlias XXIV, 784-799. Bu klâsik kaynağı tenkidi bir surette incelememize yardım eden Klâsik Filoloji Asistanı arkadaşımız Türkân Uzel'e bilhassa teşekkür ederiz.

⁸⁴ Patroklos'un gömülmesi İlias XXIII, s. 236-257.

tümülüslerde külün, kemiğin 3 veya 2 kaba konulduğunu gösteren adetin paraleli bulunmadığını da belirtmeliyiz.

Bugüne kadar araştırılan Frig tümülüsleri bahsinde, üstünde durulması gereken en önemli nokta, bir kısmının yakılmış ölünün küllerini, bir kısmının da yakılmıyan iskeleti gizlemiş bulunmalarıdır. Biz bugün bunun sebebini aydınlatacak durumda değiliz. Yalnız Gordion'da I. ve V. mezarın III., IV., ve II. den daha geç bir tarihe sahip olduğu gözönünde tutularak, birbirinden çok farklı köklere dayanan bu iki adeti kronoloji ayrılığı ile aydınlatmağa çalışmak ta mümkün değildir. Çünkü ölünün kül ve kemiklerinin gömüldüğünü gördüğümüz Anıt-Kabir alanındaki iki tümülüsün mimarlık durumu ve hele bütün buluntuları ölünün yakılmadan gömüldüğünü belgelendiren Gordion'un III. ve IV. tümülüsü ile çağdaş olduğunu ve aralarında anmağa değer bir zaman farkı bulunmadığını açıkça göstermektedir. Bu problem Anadolu'nun M. ö. ikinci bin yılındaki kültürleri için de bahis konusudur. Büyük Hitit çağında ölümlerin hem yakıldığını, hem de yakılmadan gömüldüğünü iyice öğrenmiş bulunuyoruz⁸⁵. Ayrıca VI. Troia'da şehrin dışına ve güneyine kurulan mezarlığın kül ve yanmış insan kemikleri dolu bir küp mezarlığından ibaret olduğu da öğrenilmiştir⁸⁶. Bundan başka, şehrin içinde de küpe gömülmüş bir çocuk iskeleti çıkarılmıştır⁸⁷. M. ö. ikinci ve birinci binde, yani, Hitit ve Frig'lerde gömme ve yakmanın yanyana görülmesi, Anadolu'nun aydınlatılması gereken en önemli problemlerinden birisidir. Frig şehirlerinde ve kalelerinde yapılan yeni araştırmaların tümülüslerde tesbit edilen ikiliği doğruladığını, yani, bu türlü iskân yerlerinde de ölümlerin hem gömüldüğü, hem de yakılarak küllerinin küpler içinde saklandığı anlaşılmıştır⁸⁸. Böylece, araştırmaların gelişmesi, buluntuların artması "hiç olmazsa,, Frig çağındaki ikiliğin aydınlatılmasını kolaylaştıracaktır.

⁸⁵ Bunun en olgun izahını Bittel MDOG 78 s. 12 v.d. yapmış ve Homeros'un tasvirleriyle Romalıların âdetleri Hitit metinlerinin öğrettikleriyle karşılaştırılmıştır.

⁸⁶ W. Dörpfeld, Troia 1893, s. 122 ve bilhassa AJA 39 s. 26 v.d.

⁸⁷ AJA 41, s. 47.

⁸⁸ Friglerin ölü gömme âdetleri bakımından toplu bilgi Belleten 40 s. 590 v. d. da verildiğinden ve bütün kaynaklar üstünde durulduğundan burada tekrar edilmeyecektir.

VI.

Kronoloji ve sonuç: Anıt-Kabir alanındaki tümölüslerin kronolojileri üstünde uzun uzun duracak değiliz. 1 No.lu mezardeki mimarlık durumunun Gordion'un iyi tarihlenen III., IV. ve II. tümölüsündeki mezar yapısına, 2 No. lının da tarihlenmelerinde güçlük çekilmeyen Fidanlık ve Makridi'nin ikinci tümölüsüne benzediği yukarda açıklanmıştı. Ayrıca, ölü hediyelerinin mezara dağılışı, pişmiş toprak, tunç ve demirden kapkacağın saçayağının, mızrak uçlarının Fidanlık ve Makridi'nin ikinci tümölüsü ile Kerkenesdağı'nın IV., Gordion'un III. ve IV. mezarındaki buluntulara benzediği yukarda aydınlatılmıştı. Bundan başka, bu hediyelerden bazılarının Frig şehir ve kalelerinin ilk yapı katlarından çıkarılanlara da benzediği açıklanmıştı. Ayrıca Orta İtalya'da, Asur, Zencirli ve Toprakkale'de raslanan madenden göbekli kaplarda, bu kronolojiyi doğrulayacak durumdadır. Buna göre, yeni açılan mezarların her bakımdan paralelleri olan eski tümölüslerin kronolojilerini gözden geçirmek, meselenin aydınlandığını kabul etmek olacaktır.

Körte, daha 1904 yılında, III. tümölüsü M. ö. aşağı-yukarı sekizinci yüzyıldan yedinciye geçişe, IV. yü ondan biraz daha geçe ve hatta Kimer akınlarından daha sonraya, II. yi de aşağı — yukarı 600 yıllarına ve Friglerin Lid hâkimiyetini kabul ettikleri zamana, geri kalan ikisini de altıncı yüzyılın ilk yarısına ve ortasına tarihlendirmiştir⁸⁹. Schachermeyr esas itibariyle bu kronolojiyi kabul etmiş, yalnız III. mezarı sekizinci yüzyılın içine tarihlendirmiştir⁹⁰. Gordion tümölüslerinin kronolojisi en açık olarak K. Bittel ve H. G. Güterbock'un 1935 yılında yayınladıkları Boğazköy raporunda ve yeni Anadolu buluntularının ışığı altında münakaşa edilmiştir⁹¹. Burada III. nün en fazla dokuzuncu yüzyıla kadar yükseltilebileceği, dördüncünün de bundan çok az geç olduğu, II. nin de yedinci yüzyıla aidiyeti söylenmiştir. Bu etüdün ikinci büyük önemi, III. yü çok eskiye tarihlendiren H. Frankfort kronolojisini de⁹² cevaplan-

⁸⁹ Gordion s. 98, 104, 129, 138-139 ve 145.

⁹⁰ Schachermeyr s. 108-109.

⁹¹ Boğazköy I s. 21-23.

⁹² H. Frankfort s. 158.

dırmış olmasındadır. Fidanlık tümülüsünden çıkarılan eserleri haklı olarak III. mezardakilerle eşimsiyen Dr. Koşay, bu buluntuların M. ö. sekizinci yüzyıla kadar yükselebileceklerini bildirmiştir⁹³. 1942 yılında Gordion için bahis mevzuu olan bütün problemler üstünde yeniden duran Bittel, III. ve IV. mezarı sekizinci yüzyılın sonuna ve en geç yedinci yüzyılın başlangıcına, fakat Kimer akınlarından öncesine; II. yi de yedinci yüzyılın başlangıcına ve Kimer zaferlerinden sonraya; bu arada Fidanlık ve Makridi tümülüslerini de III. ve IV. ile aynı zamana veya onlardan biraz daha geçe tarihlendirmiştir⁹⁴. Bundan başka, bu konuda en son olarak yayınlanan bir etütte de Fidanlık ve Anıt-Kabir tümülüsleriyle Makridi'nin ikinci, Gordion'un III. IV. mezarının çağdaş olduğu ve Makridi'nin üçüncü tümülüsünün fildişi ve boyalı çanak çömlek buluntularına göre, Gordion'un II. mezarıyla çağdaşlığı, yani yedinci yüzyılın başlangıcına ve Frig'lerin Lid hâkimiyetini kabul ettikleri zamana aidiyeti bildirilmiştir⁹⁵. Buna göre, boyalı çanak çömleği bulunmamakla beraber, tek renkleri ve her türlü tunç eşyası bakımından Gordion'un III. mezarından daha fakir olmayan Anıt-Kabir tümülüsleri de daha geç bir tarihe sahip değildir. Bu tümülüslerdeki mızrakuçlarının ve hele tokanın iççiliği, yivli ve kabartmalı kapların süs tekniğine III. mezarda dahi raslamak mümkün değildir. Muhtelif profil tipleri, kabartmalı süs şekilleri, kulp ve dip örnekleri gösteren yaldızlı tunç eşyanın biçimlerine göre dizilmesi, bu mezarlardaki maden eşya envanterinin Gordion'un en zengin mezarındakilere eşit olduğunu belgelerir. Bu bakımdan 1 ve 2 No. lu Anıt - Kabir tümülüsleriyle Fidanlık'taki ve Makridi'nin ikinci mezarı⁹⁶ da, Frig hakimiyetinin Kimer'ler tarafından sona erdirilmeden öncesine, yani Friglerin bu zengin mezarları kurabilecek bir kudrete sahip oldukları zamana ve sekizinci yüzyıla aidiyetlerini kesin olarak ifade edebiliriz. Kimer akınlarının sebep olduğu büyük felâketten sonra, Lid hâkimiyetini kabul eden Friglerin eski adetlerini unutmadıklarını, büyük ölülerine tümülüs kurmaya devam ettiklerini, yalnız ölü hediyelerinin eskilerle eşim-

⁹³ Arkeologya Dergisi I, s. 10.

⁹⁴ Kl. St. s. 71-72 ve 102.

⁹⁵ Belleten 40 s. 589.

⁹⁶ Bu mezarın zenginliği Belleten 40 s. 586 v. d. da açıklanmıştır.

senmiyecek kadar azaldığını Gordion'un II., I. ve V. mezarı öğretmiştir. Bu gerçeğin Ankara için de muteber olduğunu, Makridi'nin yeni tarihlenen üçüncü mezarı da belgelendirmiştir. Geri kalan Ankara tümülüslerinin açılması, her iki sayfaya tarihlenen mezarların sayısını çoğaltacaktır. Bu arada III. tümülüsün çağdaşı olan dört Ankara mezarının kendi aralarındaki kronolojilerini, yani bunlardan hangisinin daha eski veya geç olduğunu tesbit etmenin mümkün olmadığını da belirtmeliyiz. Yalnız bizim hissimize göre, ardiç sandukalı Anıt-Kabir tümülüsü diğerlerinden biraz önce kurulmuş olmalıdır.

Yeni araştırmalar, ikinci büyük Frig nekropolünün Ankara'da bulunduğunu ve buradaki tümülüslerin Helenistik ve Roma Çağına ait olamayacağını göstermiştir. Yeni buluntuların ışığında Frig tümülüsleri içinde taştan kubbeli, kemerli veya düz damlı, dromoslu, dromossuz mezar odalarına raslanılamayacağı ihtimali artmış bulunmaktadır. Aynı çağda Frig şehir ve kalelerinde tesbit edilen ölü yakma ve gömmenin, tümülüsler için de bahis konusu olduğu anlaşılmış bulunmaktadır. Bugüne kadar kazılan yerlere ve yayınlanan raporlara göre, Friglerin şehir ve kalelerinde bilinmeyen üstün maden işçiliğinin, bilhassa mezar araştırmalarından sonra anlaşılmasının mümkün olacağı görülmektedir. Bu, her çağ için bol örneklerle doğrulanan bir gerçeğin bu devir için de muteber olduğunun belirtilmesi demektir. Ankara'da Augustus Tapınağı çevresine ve Çankırıkapı höyüğüne yayılan Frig şehirde olduğu gibi⁹⁷, eskiye tarihlenen tümülüslerde de boyalı çanak çömleğe raslanmamıştır. Yassı-höyük'deki gibi, Ankara'daki Frig şehrinin de yapı kalıntıları ve küçük buluntularıyla bu nekropole paralel gidecek maddi kültür malzemesine sahip bulunduğu yeni kazılardan sonra iyice anlaşılmış bulunmaktadır. Anadolu'nun ünlü merkezlerinde (Gordion, Ankara, Kerkenesdağı) görülen zengin tümülüslerin çağdaşlığı ve monümentalliği, bu çağda Orta Anadolu'da mustakil küçük devletlerin, derebeylerin varlığını kabul edenlere hak verecek bir durumdadır⁹⁸. Bu kazılardan sonra tümülüs içindeki mezarların zenginlik veya fakirliğinin yığma toprağının boyu

⁹⁷ Ankara'daki Frig şehrinin yeri, arkeoloji kalıntıları ve yapı katlarının tarihi hakkında toplu bilgi Belleten 40 s. 574 v. d. de verildiğinden burada kısa kazı haberleri üstünde durulmayacağı gibi, yazılanlar da tekrarlanmayacaktır.

⁹⁸ Kl. St. s. 115 ve bilhassa not 17 ve Belleten 40 s. 577.

ile ölçülemeyeceği de anlaşılmıştır. 2 No. lu tümülüsümüzde tespit edilen mimarlık durumunun Gordion'da bilinmediğini, bunun Ankara'ya has olduğunu üç örnek doğrulamıştır. Ayrıca Gordion'daki geç tümülüslerin aksine, Ankara'dakilerinde küllerin çömlere konulduğu, bu kapların in situ durumlarıyla tespit edilmiştir. Bundan başka, Friglerin ölünün kemik ve külünü ya birden fazla toprak kaba veya ölü ile birlikte yakılan kurban ve hediye küllerini ölününkünden ayırarak başka kaplara koydukları anlaşılmıştır. Ankara'daki maden işçiliğinin, yani kabartmalı, yivli ve delikli süslerin Gordion'dakilere bakınca daha yüksek, daha güzel olmasına karşılık, Frig başkentinin topraktan yapılan kapkacağı da Ankara'daki paralelleriyle eşimsenmeyecek kadar üstündür. Yalnız Ankara tümülüsleri tunç ve demir eşyası, yaşlığın etkisiyle Gordion'dakilere bakınca daha çok hırpalanmış ve hatta yer yer yanlış kanaate, yani daima III. tümülüsün zenginliğini kabul etmemize sebep olacak bir durum da yaratmıştır. Anıt-Kabir alanındaki iki tümülüsün mimarlık durumu birbirinden farklı olmasına rağmen, ölü hediyeleri ve gömme tarzları arasında en küçük bir ayrılık dahi yoktur. Bu tümülüslerde bulunan arkeoloji eşyasından bazıları Anadolu'da M. ö. üçüncü ve ikinci binyıldan beri bilinen tipleri yaşatmakta ve yerli bir geleneğe bağlı kaldığını göstermektedir. Bunlarda da dışardan, yabancı bir kültür bölgesinden ithal edilmiş arkeoloji eserlerine raslanmamıştır.

Kısa bir zamanda ve az masrafla açılan bu iki tümülüs, Frig'lerin gömme âdetleri ve maddî kültür malzemeleri bakımından önemli sonuçların sağlanmasına yaramış ve sayın Prof. Mansel'in "Anadolu'daki mezar anıtları araştırılmasına şimdiye kadar olduğundan daha büyük bir önem verilmesini arkeologlarımızdan ve Türk Tarih Kurumu'ndan istemekle kendimizi haklı buluyoruz," şeklindeki doğru ifâdelerinin bir kere daha gerçekleştirmiş bulunmaktadır⁹⁹.

⁹⁹ Trakya - Kırklareli, kubbeli mezarları, Ankara 1943, s. 34

DIE AUSGRABUNGEN AN ZWEI TUMULI AUF DEM MAUSOLEUMSHÜGEL BEI ANKARA

AUSGEFÜHRT IM AUFTRAGE DER TÜRKISCHEN
HISTORISCHEN GESELLSCHAFT

Von

TAHSİN ÖZGÜÇ und MAHMUT AKOK

(Übersetzung von H. G. Güterbock)

I. *

Für die Kenntnis der phrygischen Tumuli sind die im Jahre 1900 von den Brüdern Alfred und Gustav Körte ausgeführten und 1904 veröffentlichten Ausgrabungen von Gordion¹, wo fünf von insgesamt vierundzwanzig Grabhügeln untersucht wurden, immer noch grundlegend. Abgesehen von einer topographischen Aufnahme der Tumuli bei Ankara durch R. Campbell Thompson im Jahre 1909² (vgl. Abb. 55) trat dann aber eine längere Pause ein, bis 1926 Th. Makridi im Auftrage des Türkischen Unterrichtsministeriums Untersuchungen an dreien der ca. 20 Grabhügel bei Ankara vornahm³. Kurz danach untersuchte Erich F. Schmidt 1928 für das Oriental Institute, Chicago, einige der rund 70 Tumuli am Kerkenes Dağı⁴, wobei Funde phrygischer Zeit gemacht wurden. Weitere phrygische Hügelnekropolen von der Art derer von Gordion, Ankara und Kerkenes Dağı sind uns nicht bekannt.

* Dieser Abschnitt in der Übersetzung gekürzt.

¹ Gordion (5. Ergänzungsheft des Jahrb. d. Arch. Inst., 1904), S. 36-145.

² Proceedings of the Society of Biblical Archaeology 32 (1910), S. 8, Tf. 20, 1.

³ Makridi, Ankara Hüyüklerindeki Hafriyata dair (Maarif Vekâleti Mecmuası 6, 1926, S. 38 ff.; im folgenden abgekürzt MVM); in Übersetzung abgedruckt Archäolog. Anzeiger 1930, Sp. 479 ff.; vgl. Forrer, MDOG 65 (1927), Abb. 20; v. d. Osten, Oriental Institute Publications (abgek. OIP) V, S. 46 ff.; eine eingehende Behandlung dieser Grabungen findet man Belleten X, 40 (1946), S. 615 ff.

⁴ American Journal of Semitic Languages and Literatures 45 (1929), S. 221, uns leider nicht zugänglich und nur aus Bittel, Kleinasiatische Studien (Istanbuler Mitteilungen 5, 1942, abgek. Kl. St.), S. 54 f., 70, 72 bekannt.

Im Jahre 1932 wurde in der Baumschule des Gazi-Gutes bei Ankara ein phrygisches Grab gefunden, von dem der zugehörige Tumulus verschwunden war; die reichen Funde sind von Hâmit Koşay veröffentlicht worden⁵. Die im Sommer 1945 erfolgte Untersuchung zweier Grabhügel auf dem Mausoleumshügel ist der neuste Beitrag zu unserer Kenntnis der Tumuli von Ankara und der phrygischen Hügelgräber im allgemeinen.

Ganz kurz seien hier die wichtigsten Arbeiten über die phrygischen Tumuli erwähnt. H. Frankforts Versuch, die Funde aus dem III. Tumulus von Gordion ins zweite Jahrtausend zu datieren⁶, wurde schon 1933 von A. Götze kritisiert⁷; auch F. Schachermeyrs Gedanke, das Auftreten der Hügelgräber in Anatolien mit der ägäischen Wanderung in Beziehung zu setzen⁸, lässt sich nicht durch Funde aus dieser Zeit stützen. Vor allem war es dann K. Bittel, der die Datierungsfrage auf Grund neuer Funde wieder untersuchte und zuletzt 1942 sich ausführlich über Zeit, Verbreitung und Herkunft dieser Bestattungsart geäußert hat⁹. Es war für unsere Arbeit ein grosser Gewinn, dass die Abtragung der beiden Tumuli auf dem Mausoleumshügel auf einen Zeitpunkt fiel, an dem alle diese Arbeiten vorlagen.

II.

Bei den Erdarbeiten für das Mausoleum für Atatürk, das auf der früher Beştepeler („Die fünf Hügel“) genannten Höhe westlich von Ankara errichtet wird, ergab sich die Notwendigkeit, einen auf diesem Höhenrücken gelegenen ziemlich grossen Tumulus völlig abzutragen. Er liegt 555 m nordwestlich vom Achsenschnittpunkt des zukünftigen Monuments und fast genau in der Verlängerung seiner Längsachse (Plan Abb. 1, Nr. 1). Die

⁵ Dr. Hâmit Zübeyr [Koşay], Ankara Gazi Orman Fidanlığında bulunan eserler (Türk Tarih, Arkeologya ve Etnoğrafya Dergisi I, 1933, S. 5 ff.; abgek. Ark. Derg.).

⁶ H. Frankfort, *Studies in Early Pottery of the Near East* 2, S. 158.

⁷ A. Götze, *Kleinasien (Kulturgeschichte des Alten Orients, Handbuch der Altertumswissenschaft, München 1933)*, S. 190 und Anm. 7.

⁸ F. Schachermeyr, *Etruskische Frühgeschichte* (Berlin 1929), S. 107 ff.

⁹ K. Bittel und H. G. Güterbock, *Boğazköy* (Abhandl. d. Preuss. Akad. d. Wiss. 1935, Nr. 1; abgek. *Boğ. I*), S. 21 ff.; Bittel, *Kl. St.*, S. 88 - 102.

Abtragungsarbeiten wurden von den Beamten der Generaldirektion der Antiken und Museen und des Archäologischen Museums Ankara ständig beobachtet. Bei dieser Abtragung des ganzen Tumulus bis auf das Niveau des umgebenden Geländes wurde die Grabkammer selbst noch nicht erreicht. So war die Möglichkeit gegeben, durch eine kleine Ausgrabung in der Mitte der Grundfläche des abgetragenen Hügels das eigentliche Grab freizulegen. Diese Ausgrabung wurde im Auftrage der Türkischen Historischen Gesellschaft (Türk Tarih Kurumu) von den beiden Verfassern dieses Berichts zusammen mit Nezhir Firatlı ausgeführt und anschliessend auch der kleine, knapp 100 m südöstlich gelegene, sich kaum über seine Umgebung erhebende Tumulus (2 auf Abb.1) untersucht. Die Arbeiten an beiden Gräbern dauerten vom 1. bis 20. Juli 1945. Die beiden untersuchten Tumuli entsprechen den Nummern 4 und 3 auf Thompsons Plan (Abb. 55); wir nennen den grösseren 1 und den kleineren 2. Auf dem gleichen Höhenrücken befinden sich noch drei weitere Erhebungen, die Tumuli sein könnten und hoffentlich auch einmal untersucht werden können.

Die Grabung am Tumulus 1.

a) **Anlage und Technik.** Der Tumulus war 8,5 m hoch und mass 50 m im Durchmesser; die Spitze war mit der Zeit zu einem kleinen Plateau von mehr als 5 m Durchmesser abgeplattet. Der Schnitt zeigte deutlich Aufschüttung in Schichten von verschiedener Färbung; der Grabhügel bestand aus natürlichem Erdreich, das aus der näheren Umgebung zusammengetragen war (Abb. 2-3).

Genau unter dem Gipfel stiess man auf dem Niveau des gewachsenen Bodens auf ein Lager von 6-8 m Durchmesser aus reinen Flusskieseln verschiedener Grösse (durchschnittlich etwa faustgross). Es ergab sich, dass mit diesen Kieseln die ganze Grube, die die eigentliche Bestattung enthielt, ausgefüllt war (Abb. 4). Offenbar sollte diese dicke Kiesellage etwaigen Grabräubern ihr Werk erschweren, wie man ja bekanntlich in Kommagene und in der Umgebung von Kayseri ganze Steintumuli angelegt hat; weil sie schwerer zu öffnen sind als Erdhügel¹⁰.

¹⁰ K. Bittel, Arch. Anz. 1939, Sp. 563.

Nach Beseitigung dieser Kiesel ergab sich, dass aus dem gewachsenen harten Boden eine etwa rechteckige Grube von 6 m Länge, 5 m Breite und 2 m Tiefe ausgehoben war, deren Längsausdehnung von Osten nach Westen verläuft (Abb. 5). In der Mitte der Grube befand sich eine rechteckige, oben offene Holzkiste von 3,5×2,5 m Ausdehnung, so dass zwischen ihr und den Rändern der Grube ca. 0,60-1,00 m Zwischenraum blieb (Abb. 5 und 6-11). Ihre Seitenwände bestanden aus je einer ca. 20 cm dicken, 1 m hohen Planke aus Baumwacholder-Holz, also jede Wand aus einem Stück; der Boden aus schmalen (20 - 35 cm) und dünneren Brettern. In der Nordostecke der Kiste befand sich eine Bank aus einem ca. 80 cm dicken Holzblock, deren oberer Rand mit einer Art Falz über den Rand der Seitenplanke übergriff (Abb. 5, Detailzeichnung D, und Abb. 12-13). Auch die Seitenplanken waren in den Ecken sorgfältig miteinander verzahnt (Abb. 5, Detail C). Die Oberfläche der Bank ist schmal und flach, ihre ins Innere des Grabes blickende Fläche abgeschrägt und im oberen Teil etwas konkav ausgearbeitet. Während die Bodenbretter stark zersetzt und schwer erkennbar waren, wurden die Seitenplanken und die Bank ziemlich gut erhalten und in situ aufgefunden, und von den Bodenbrettern waren Teile unter der Bank und einigen Fundstücken deutlich erkennbar. Unter den Bodenbrettern fand sich zunächst eine Schicht von grünlichem Sand, darunter Erde mit Kieseln durchsetzt. Das zeigt, dass der Boden zunächst durch eine Füllung für die Holzkiste vorbereitet und eingebnet worden war. An verschiedenen Stellen der Grube verstreut gefundene Eisenstücke von nicht mehr erkennbarer Form dürften zur Verbindung der Bretter gedient haben.

Bevor wir uns der Bestattung selbst und den Beigaben zuwenden, betrachten wir das anatolische Vergleichsmaterial zu der bisher betrachteten Gesamtanlage. Die wichtigsten Parallelen liefern die Tumuli III, IV und II von Gordion. Beim Tumulus III fand man eine im gewachsenen Boden angelegte Grube von 1,5-2 m Tiefe und etwa der gleichen Ausdehnung wie die in unserem Hügel 1¹¹, und darin eine Holzkiste aus dicken Planken von 3,70 m Länge, 3,10 m Breite und 1,90 m Höhe. Sie war nicht nur

¹¹ Gordion, S. 40 f.

fast doppelt so hoch wie die von uns gefundene, sondern im Gegensatz zu dieser auch oben mit 30 cm dicken, 35-40 cm breiten Planken gedeckt. Wie in Ankara war auch ihr Boden aus Brettern hergestellt und lag auf einer dicken Lage aus kleinen Steinen. Die Ränder der Grube waren mit reinen Kieseln ausgefüllt, die auch über dem Deckel bis zur Höhe von 1,35 m aufgehäuft waren, und darüber war dann der Erdhügel aufgeschüttet¹². Besonders interessant ist, dass die Planken nach Körte aus dem Holz des Baumwacholders (*juniperus excelsa*) bestanden¹³. Auch der IV. Tumulus von Gordion, der dem III. völlig gleicht, entspricht unserem 1. Tumulus in den genannten Punkten genau¹⁴, nur dass die Kiste des Tumulus IV mit grossen flachen Steinen bedeckt war. Auch die Grabkammer des Tumulus II unterscheidet sich nur insofern, als hier die Seiten und die Oberfläche der Kiste mit flachen und ziemlich grossen, wie eine Trockenmauer geschichteten Steinen bedeckt waren¹⁵. Dabei darf man allerdings nicht ausser Acht lassen, dass die Holzkisten der drei Tumuli von Gordion keine Bank aufweisen und oben gedeckt sind. Trotzdem gehört unser Grab 1 zum gleichen Typ, den Schachermeyr „Hügelgräber ohne Innenarchitektur“ nennt¹⁶. Zu betonen ist dabei, dass bei keinem der besprochenen Tumuli von Gordion und Ankara eine Tür oder ein sonstiger Zugang zum Innern der Holzkiste vorhanden ist, der Tote oder seine Asche wurde also offenbar von oben in die fertige Kiste hineingelegt.

Bei der Abtragung des Hügels sah man im Schnitt, dass von der Spitze herunter ein Schacht angelegt worden war, der etwa auf die Südostecke der Grabkammer stiess, auch liessen sich an dieser Ecke Spuren von Zerstörung feststellen. Im unteren Teil des Schachtes fand man einen Teil eines Möbelfusses und andere kleine Holzstücke, während in der Tumuluserde ausserhalb des Schachtes Keramik, Metallstücke und eine Fibel gefunden wurden. Die Funde im Schacht zeigen, das man versucht hatte, das Grab zu berauben, zugleich aber auch, dass dieser Versuch

¹² Gordion, S. 40.

¹³ Gordion, S. 42.

¹⁴ Gordion, S. 99.

¹⁵ Gordion, S. 105 ff. Die Holzkiste misst 3,20 × 2,25 m und ihre erhaltene

Höhe beträgt 1,10 m.

¹⁶ F. Schachermeyr, a.a.O., S. 108.

nicht das gewünschte Ergebnis hatte; denn die eigentlichen Beigaben trafen wir in ungestörter Lage an.

b) Bestattungsweise. Westlich von der Bank fanden sich längs der Innenwand der Holzkiste Reste von Tongefässen. Obwohl die Scherben der meisten zu verstreut und verwittert waren, um eine Rekonstruktion zu ermöglichen, ergab sich aus der Lage und den Randstücken, dass die Zahl dieser Gefässe 8 betragen hatte (Abb. 12 und 14-16). In manchen fand man Asche oder ein ähnliches Material, einige schienen leer zu sein. Dass unter den Scherben auch zwei kleine Fragmente von verbrannten Menschenknochen gefunden wurden, scheint uns besonders wichtig zu sein. Die Form aller Gefässe — mit oder ohne Asche — ist sogut wie gleich. Sie haben kleine flache Böden, kugeligen Leib und eine Öffnung, die gross genug ist, dass man mit der Hand hineinlangen kann. Der Farbüberzug ist stumpfrot oder dunkelgrau. Nachdem diese Gefässe und die unten zu besprechenden Beigaben in der Holzkiste niedergelegt waren, hat man das ganze Innere der Kiste und die Ränder der Grube ausserhalb der Kiste mit kleineren und grösseren, durchschnittlich faustgrossen Kieseln ausgefüllt. Diese Kiesel waren gegen den Boden zu in zunehmendem Masse mit Erde vermischt, was man entweder so erklären kann, dass die Urnen und Beigaben, um sie vor dem Druck der Steine zu schützen, erst mit Erde zugedeckt wurden, oder damit, dass diese Erde allmählich von oben herabgerieselt war.

c) Die Beigaben und ihre Verteilung. Vor der Bank fand man einen eisernen Dreifuss. Daraus, dass an seinen Füssen Teile von verfaultem Holz sassen, kann man entnehmen, dass er auf dem Bretterboden aufrecht gestanden hat (Abb. 17). Neben dem Dreifuss fanden sich Gefässbruchstücke aus Bronze, deren Form sich nicht mehr herstellen lässt. Vermutlich gehören sie zu einem Gefäss, das auf dem Dreifuss stand oder darauf gestellt werden sollte. In der Südost-Ecke der Kiste fand man ein Stück eines Gürtels mit Schnalle aus Bronze in besonders feiner Arbeit (Abb. 23-26).

Gegen die Südwestecke zu fanden sich weitere sehr zerfresene Bruchstücke eines Bronzegefässes, dessen Aussenseite

russgeschwärzt war. Die Haupt-Metallfunde wurden in der Südwestecke und längs der Südwand gemacht. Ganz in der Ecke fand man eine Anzahl — wahrscheinlich sieben — bronzene Lanzen spitzen beieinander, z. T. noch mit Resten der Holzschäfte (Abb. 20); in der Mitte der Südseite zwei Omphalosschalen aus vergoldeter Bronze nebeneinander (Abb. 18). Ausserdem fanden sich längs des Nordrandes verschiedene Bruchstücke von Bronzegefässen: Halsstücke mit Relief, Knöpfen oder Scheiben, Ausguss-, Henkel-, Bodenstücke und Ringhenkel, dazwischen auch kleine Stücke verblichener Leinwand. Der Umstand, dass der lehmige gewachsene Boden das von oben eindringende Wasser nicht leicht abfliessen lässt, hat stark zur Verwitterung dieser Gegenstände beigetragen.

Wir haben schon erwähnt, dass von den *Tongefässen*, die westlich der Bank längs der Nordseite gefunden wurden, ein Teil mit Asche gefüllt war, während sich bei einem anderen Teil nichts davon feststellen liess. Die Gefässe sind alle auf der Scheibe hergestellt und haben einen dicken polierten grauen oder stumpf-roten Farbüberzug; der Ton selbst ist bei den grauen grau (Abb. 14-15), bei den roten braun (Abb. 16). In Technik und Form weisen sie keine nennenswerten Unterschiede untereinander auf. Ihr Leib ist kugelig, ihr Rand nach aussen umgebogen, ihr Boden flach oder rund, ihr Hals sehr kurz. Henkellose Töpfe dieser Form hat man in phrygischen Städten und in der Nähe des Bahnhofs Ankara gefunden¹⁷. Die Bronzetöpfe aus den Tumuli III und IV von Gordion — mit und ohne Henkel — sind nichts anderes als metallene Beispiele desselben Typs¹⁸. Entsprechende Tongefässe sind in den Tumuli von Gordion nicht gefunden worden¹⁹, und unter den phrygischen Grabfunden aus der Baumschule des Gazi-Gutes bei Ankara fehlen Tongefässe völlig.

Unter den Funden aus *Eisen* ist der Dreifuss (Abb. 17) an erster Stelle zu nennen. Der Durchmesser des Ringes beträgt 20 cm, die Höhe 23 cm; die Füsse sind im Querschnitt rund. Sie sind von unten an den Ring angesetzt, im unteren Teil nach aussen

¹⁷ Belleten X, S. 621 und Abb. 22.

¹⁸ Gordion, Abb. 44-48, 73 f.

¹⁹ Die Funde aus den Tumuli II und I (Gordion, Abb. 107, 118 a-b) sind von unseren verschieden.

gebogen und enden in Füsse von viereckigem Querschnitt. Der Dreifuss kann als Untersatz für ein ziemlich schweres Gefäss gedient haben. Während eiserne Dreifüsse bisher in phrygischen Siedlungen nicht aufgetaucht sind, hat der III. Tumulus von Gordion vier Dreifüsse — teils grösser, teils kleiner als unserer — geliefert²⁰.

An *Waffen* sind nur Lanzen spitzen gefunden worden. Die sieben beieinander gefundenen Lanzen spitzen weisen nur hinsichtlich ihrer Grösse und ihres Durchmessers Unterschiede auf. Sie sind alle aus Bronze durch Einrollen eines flachen Stückes hergestellt (Abb. 20). Die spitzen sind gut erhalten, das dicke untere Ende ist bei den meisten abgebrochen. Alle sind gerieft, wobei sich die einzelnen Rillen nach der Spitze zu verjüngen — ein schönes Beispiel fortgeschrittener Technik. Dass in den Gräbern von Gordion gar keine Lanzen spitzen zu Tage kamen, ist auffällig. In Makridis Ausgrabungen an einigen Tumuli bei Ankara hat man keine Lanzen spitzen dieses Typs gefunden²¹. Dagegen ähneln die in der Baumschule gefundenen Lanzen spitzen, die durch einen Bronzering gesteckt waren, den unseren, nur dass sie nicht gerieft sind²². Das Loch, durch das die Spitze am Schaft befestigt wurde und das bei den Beispielen aus der Baumschule durchgängig erhalten ist, konnte unter unseren Lanzen spitzen nur noch bei einer festgestellt werden. Unter den zahlreichen in phrygischen Siedlungen gefundenen Pfeil- oder Speerspitzen können wir uns an Beispiele für unseren Typ nicht erinnern²³.

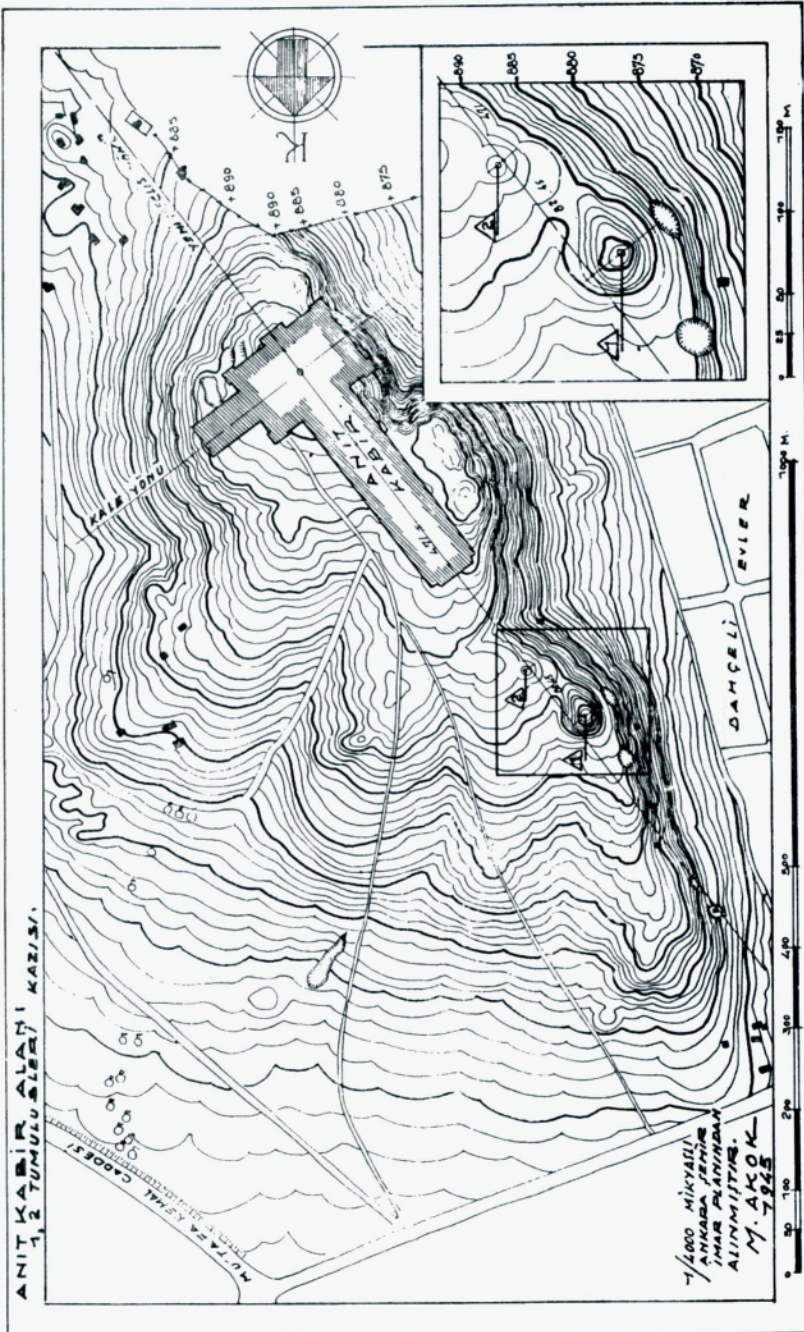
Die *Bronzegefässe* sind die wichtigsten Funde aus Tumulus 1. Darunter steht an erster Stelle die Omphalosschale (Abb. 18) aus vergoldeter Bronze. Der Omphalos ist von einem erhabenen Ring umgeben; von diesem gehen erhabene Linien strahlenförmig nach aussen bis zum Gefässrand, die sich verzweigen und am Rand

²⁰ Gordion, S. 80 f., Abb. 44, 70 b.

²¹ Makridis Angabe (MVM, S. 42): »Die Eisenspitzen bestehen aus den verrosteten, scharfen Teilen von Waffen wie Lanzen, Schwertern, Dolchen usw., die am Ort zurückgelassen waren, während die wertvollen Teile gestohlen waren«, lässt sich nicht nachprüfen.

²² Ark. Derg. I, S. 6; S. 10, Abb. 7; S. 17 f., Nr. 13 - 17. In unseren Tumuli wurden keine solchen Ringe gefunden.

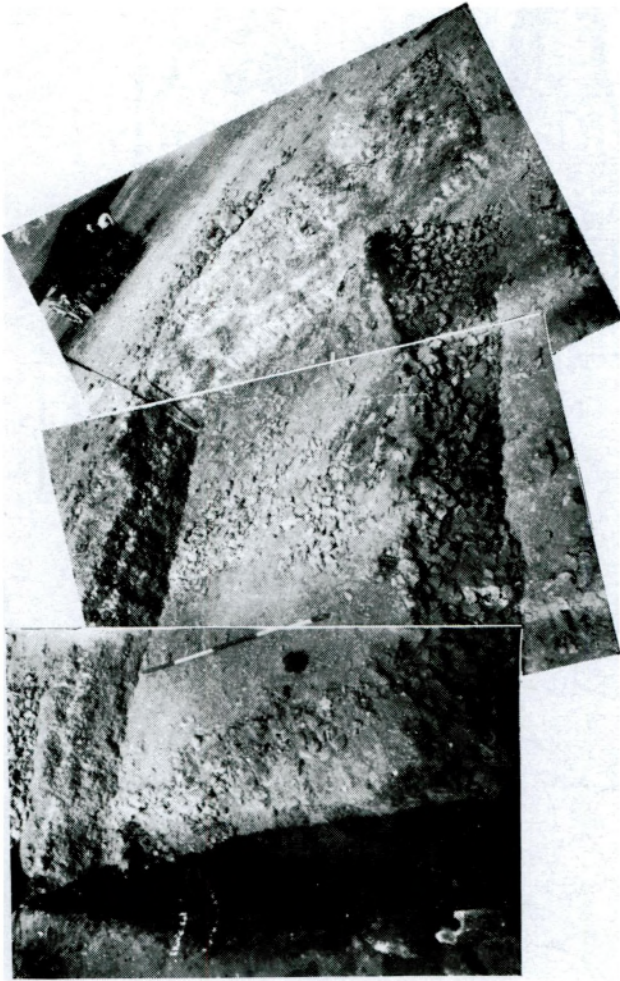
²³ Bog. I, Tf. 11, 18-20, 25-30; OIP XXX, Abb. 496.

Res. 1
Fig. 1 — Karte der Umgebung des Mausoleumhügels bei Ankara.

Res. 2,3 — 1 No. lu tümülüs'ün (2) doğudan görülen kesiti, ve kuzey doğudan görünüşü (3).
Fig. 2-3 — Tumulus 1. Schnitt von Osten (1) und von Nordosten (3).

Res. 4 — Ana toprağa kazılan mezar çukuru ve çakıl yığıını.
Fig. 4 — Grube im gewachsenen Boden und Kiesellage.

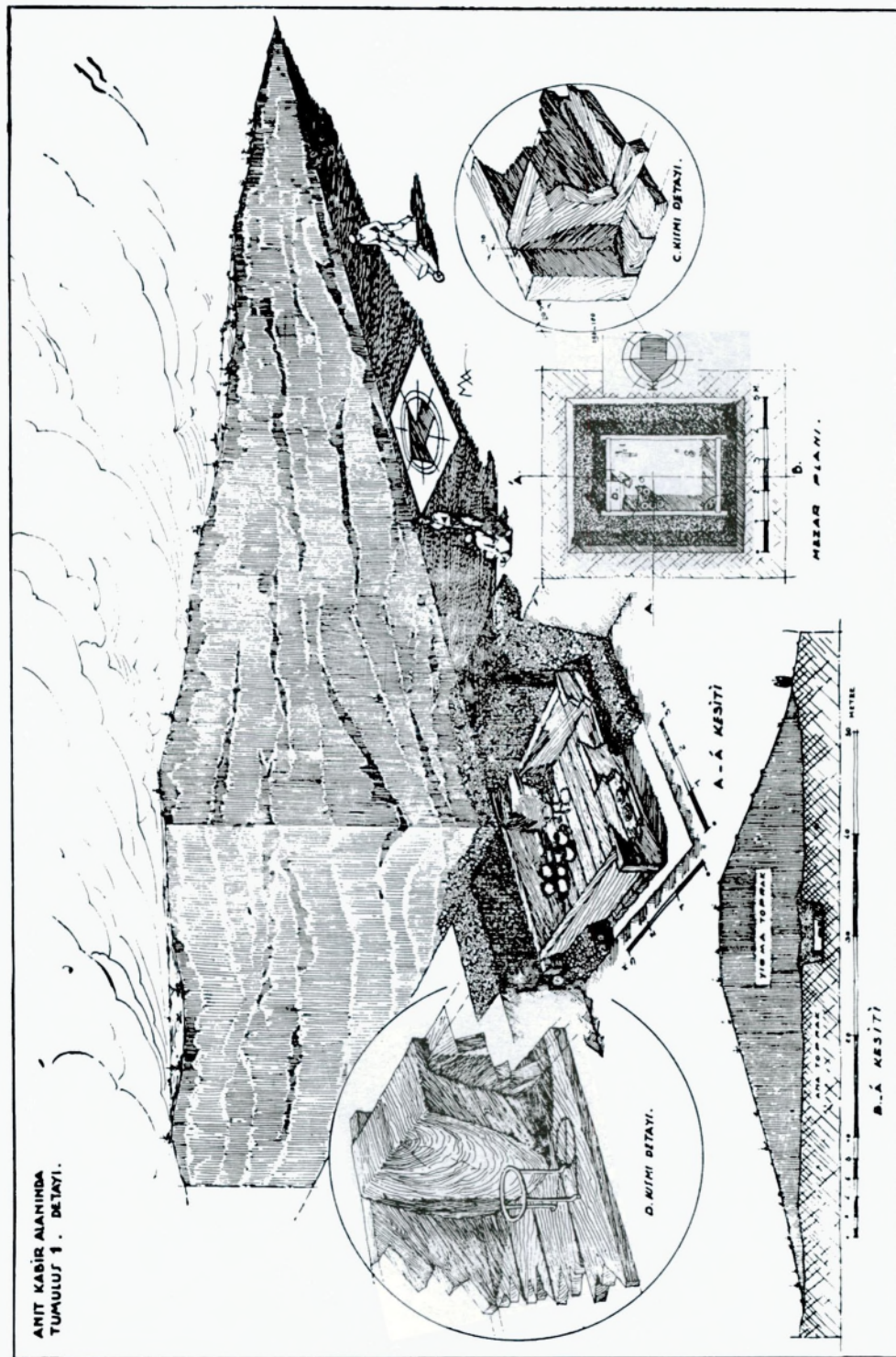

Fig. 5 — Tumulus 1.

Res. 5 — 1 No. lu tümülüs.

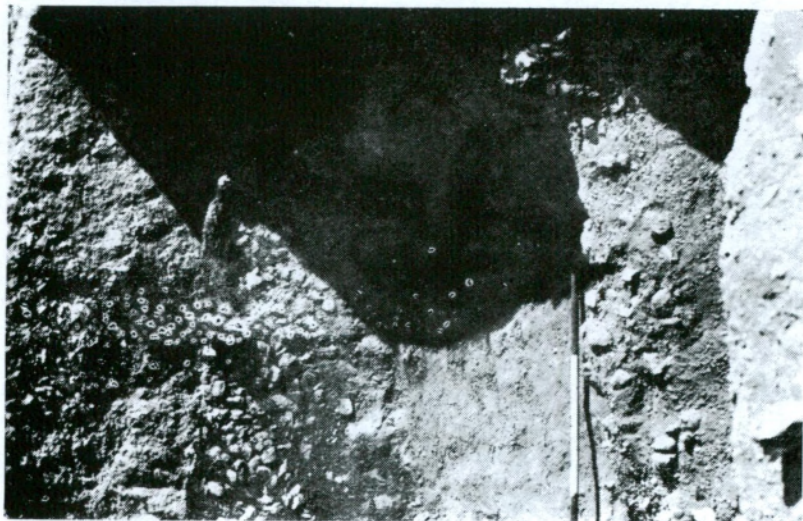

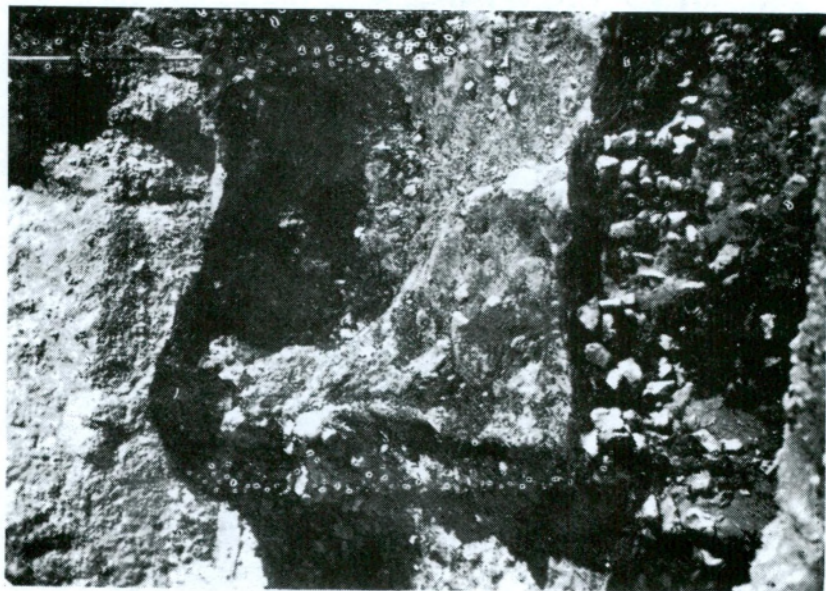
Res. 6 — Tekne ve kenar kalasları.
Fig. 6 — Holzkiste und Seitenplanke.

Res. 7 — Teknenin genel görünüşü.
Fig. 7 — Gesamtansicht der Holzkiste.

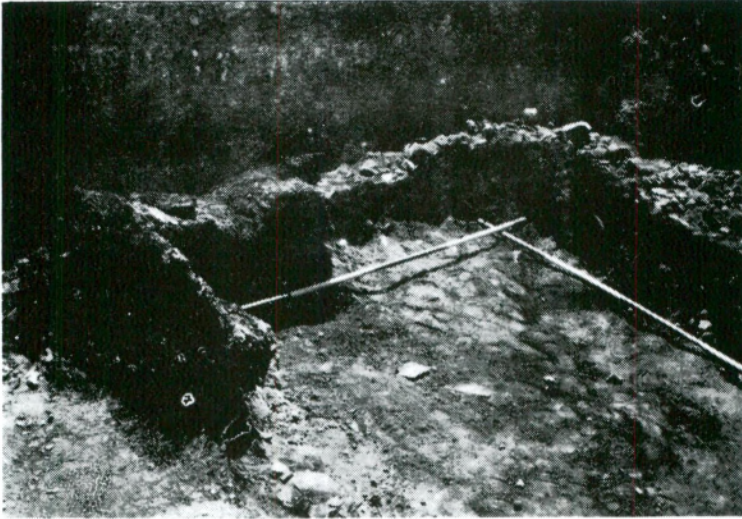
Res. 9

Res. 8

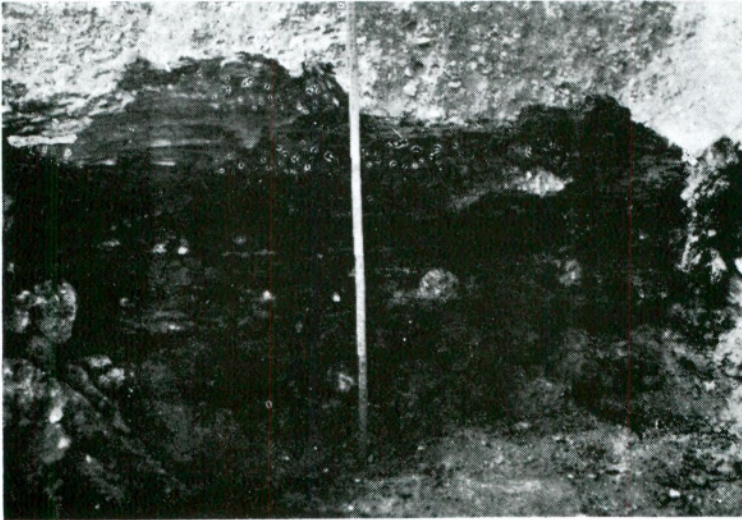
Kalas kalintilari.

Fig. 8-9 — Reste der Seitenplanke.

Res. 10 — Teknenin iki doğu kögesi ve Bank.

Fig. 10 — Beide Oostecken der Kiste und der Bank.

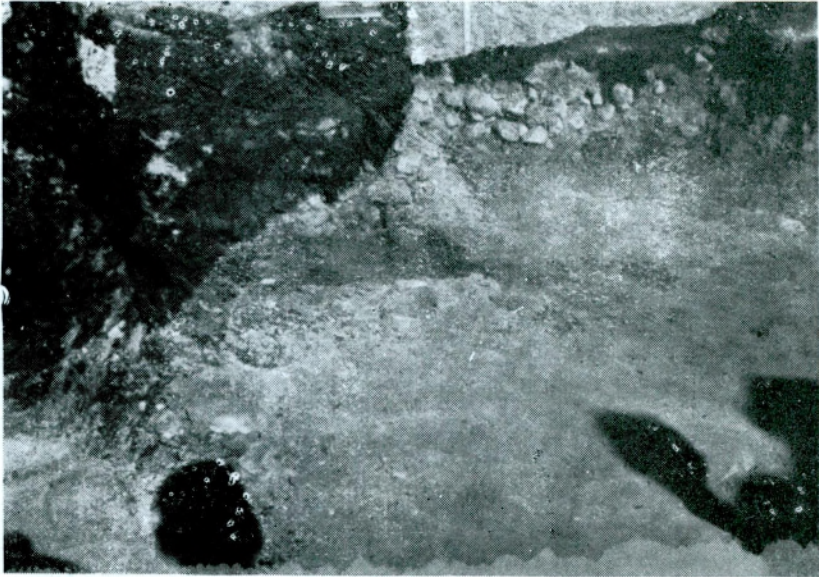
Res. 11 — Ardıç teknenin 75 sm. yüksekliğindeki kalası.

Fig. 11— 75 cm. hohe Planke der Kiste aus Wachholder.

Res. 12 — Teknenin kuzey-doğu köşesindeki bank ve batısındaki kapkacak.

Fig. 12 — Bank in der Nordostecke der Kiste und Tongefässe westlich der Bank.

Res. 13 — Kenar kalası ve bank.

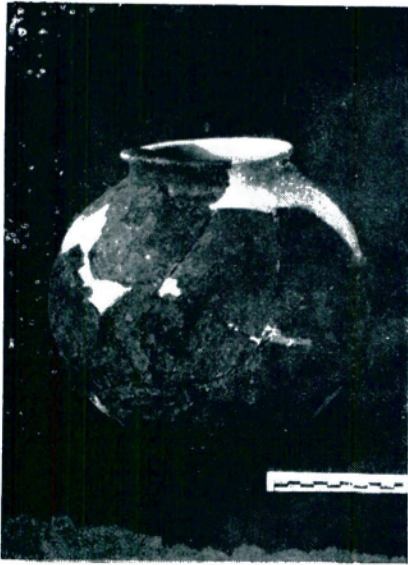
Fig. 13 — Seitenplanke und Bank.

Res. 14

Res. 15

Res. 16

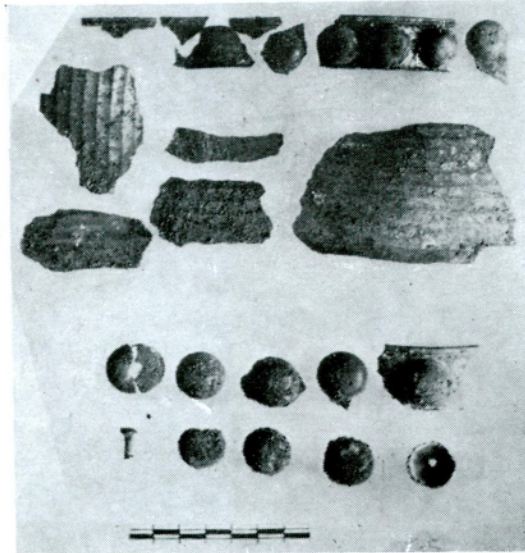

Res. 17

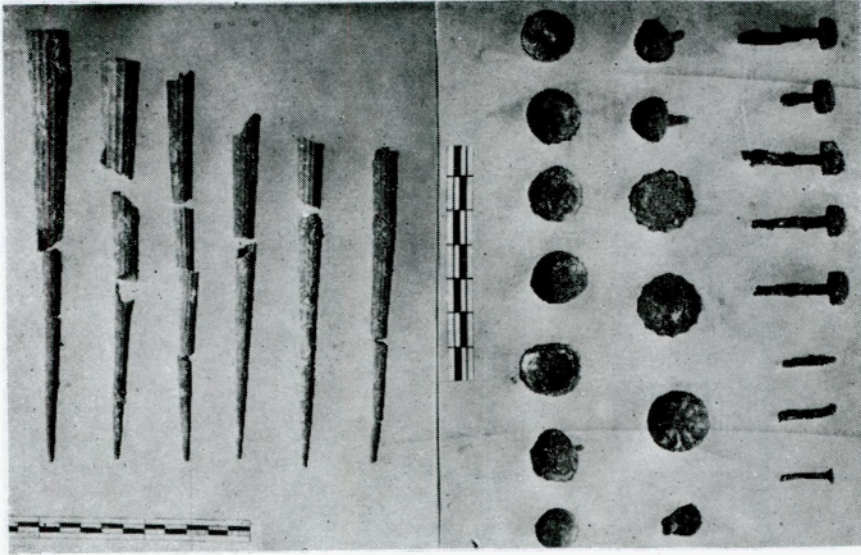
Toprak kaplar (14-16) ve tripot (17).
Fig. 14-16 — Tongefässe und Dreifuss (17).

Res. 18 — Tunçtan altın yaldızlı göbekli tas.
Fig. 18 — Omphalosschale aus vergoldeter Bronze.

Res. 19 — Tunçtan süslü kap parçaları.
Fig. 19 — Die Bruchstücke von verzierten Bronzegefäßen.

Res. 20 — Tunçtan mızrak uçları.
Fig. 20 — Lanzenspitzen aus
Bronze.

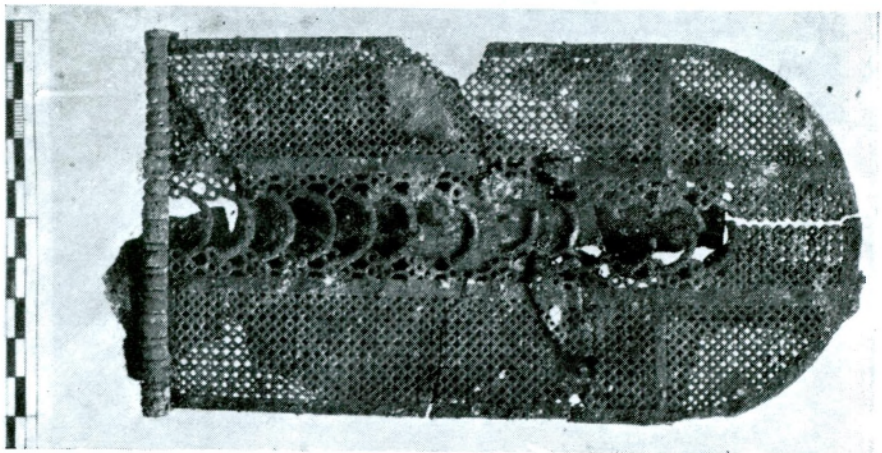
Res. 21 — Tunçtan kabara, çivi veya
düğme ve iki kurs.
Fig. 21 — Schmucknägeln oder Knöpfe
und zwei Scheiben aus Bronze.

Res. 22 — Tunçtan kap parçaları.
Fig. 22 — Bruchstücke von Bronzegefäßen.

Res. 23 — Tokalı kemer.
Fig. 23 — Der Gürtel mit Schnalle.

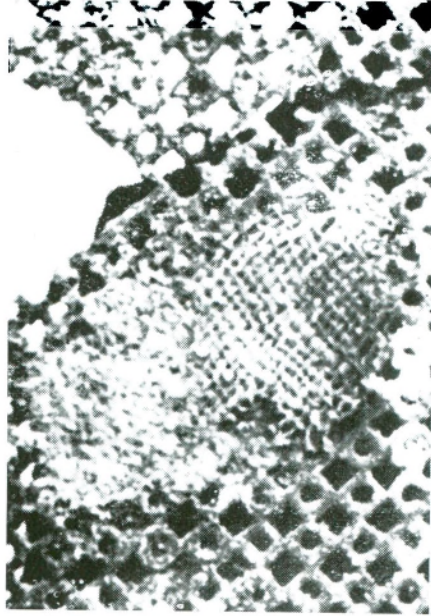
Res. 24 — Toka
Fig. 24 — Schnalle

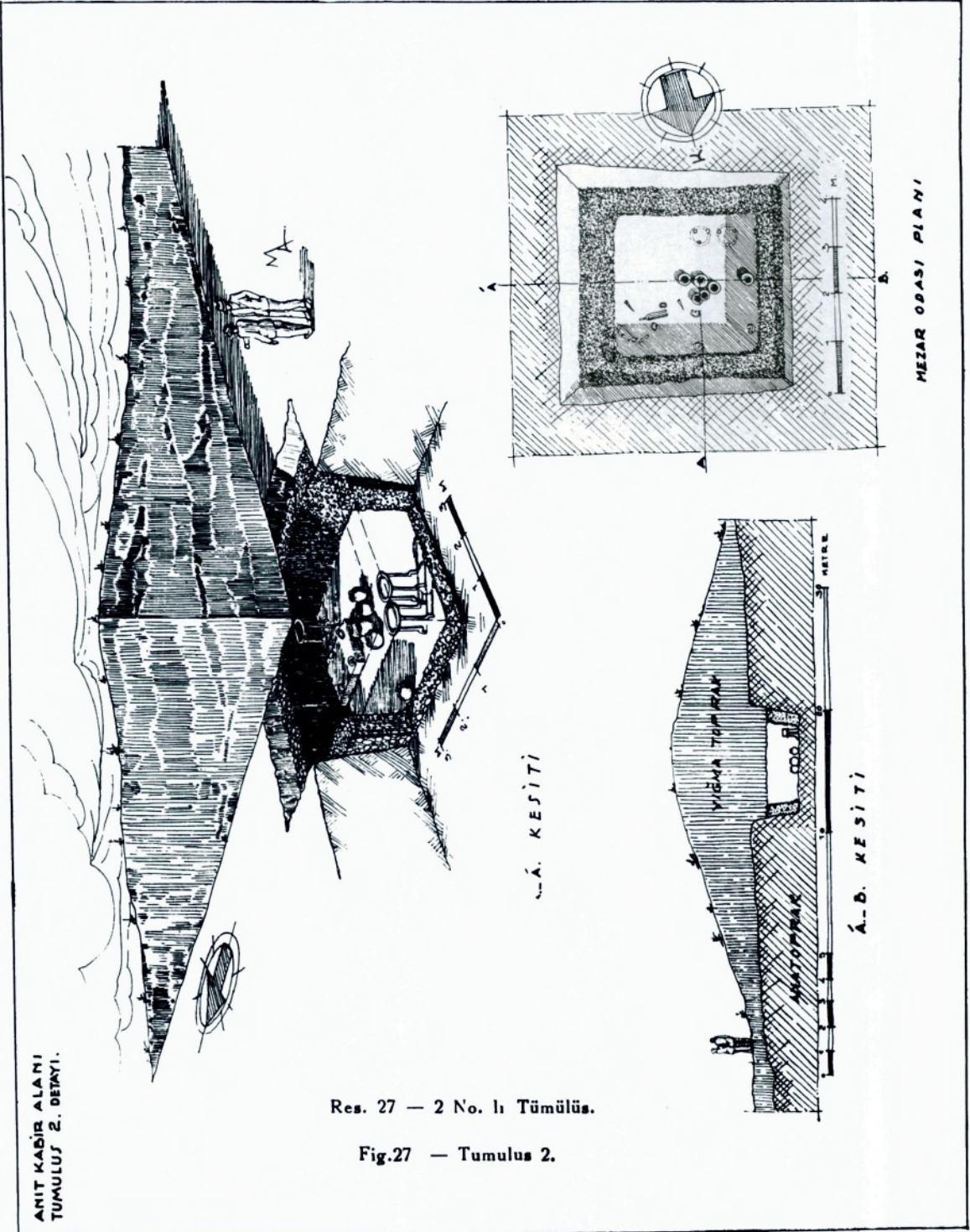
Res. 25 — Kemer ve tokası.

Fig. 25 — Der Gürtel mit Schnalle.

Res. 26 — Toka ve üstündeki kumaş izi.

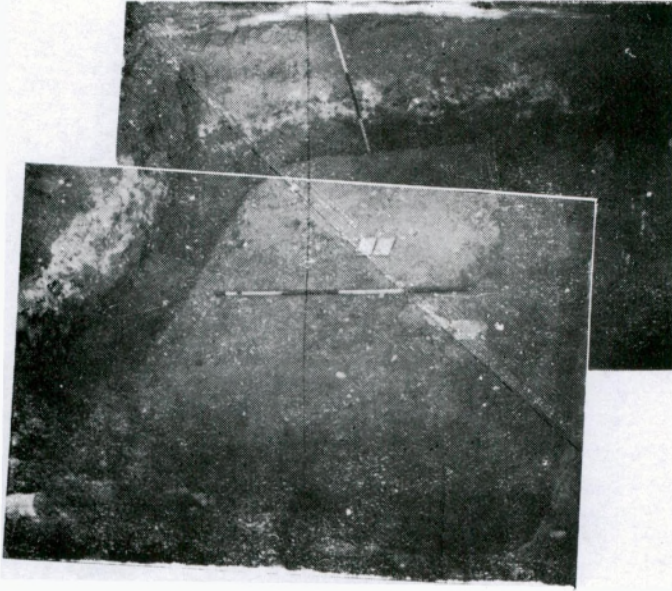
Fig. 26 — Schnalle und Reste von verblichemem Gewebe.

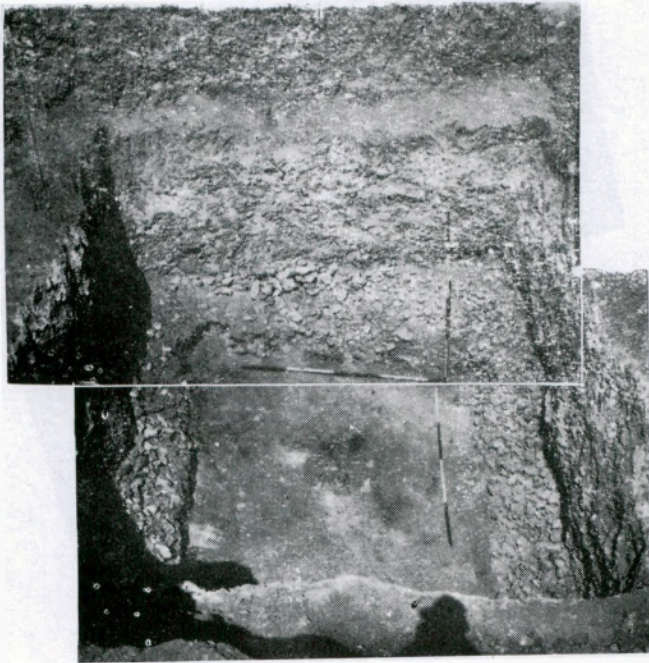
ANIT KABİR ALANI
TUMULUS 2. DETAYI.

Res. 27 — 2 No. 1. Tümülu.

Fig.27 — Tumulus 2.

Res. 28 — Ana toprağa açılan mezar çukuru.
Fig. 28 — Grabgrube im gewachsenen Boden.

Res. 29 — Çukuru çevreleyen çakıllar.
Fig. 29 — Kieselsteine, die die Grube umgeben.

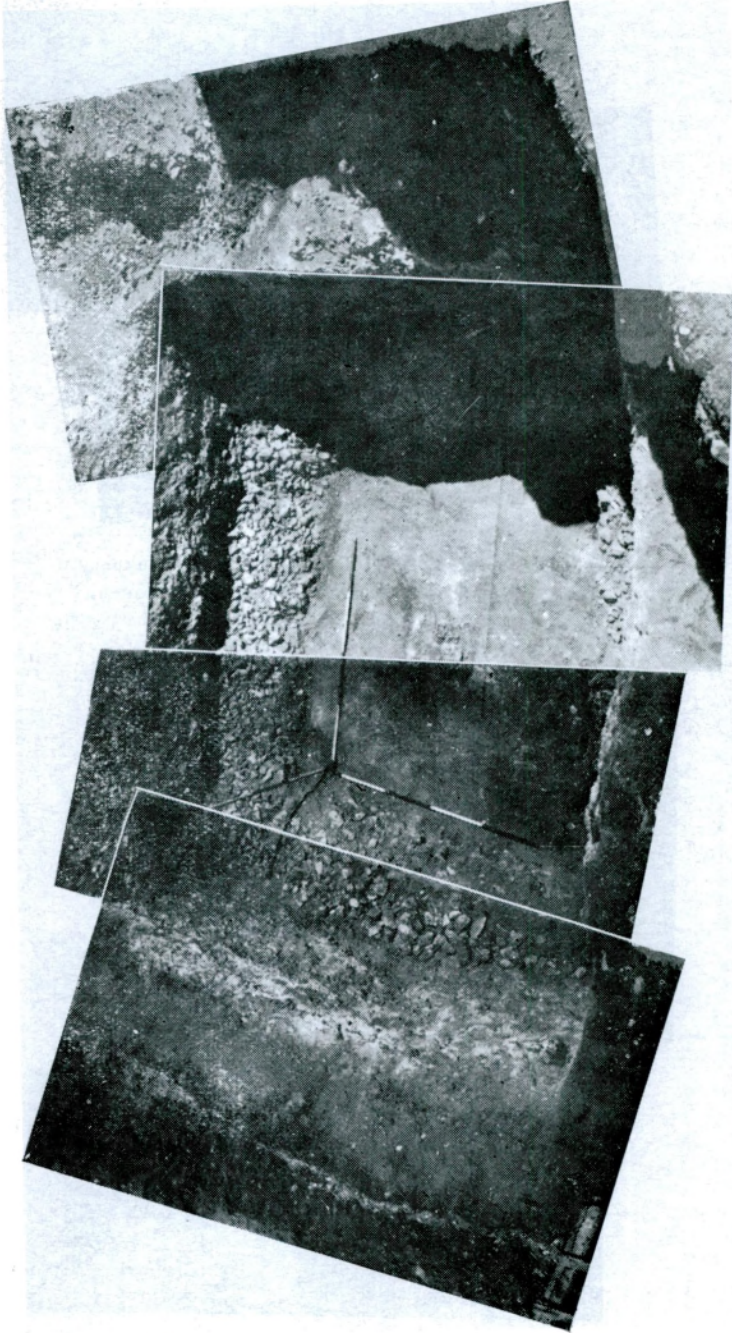
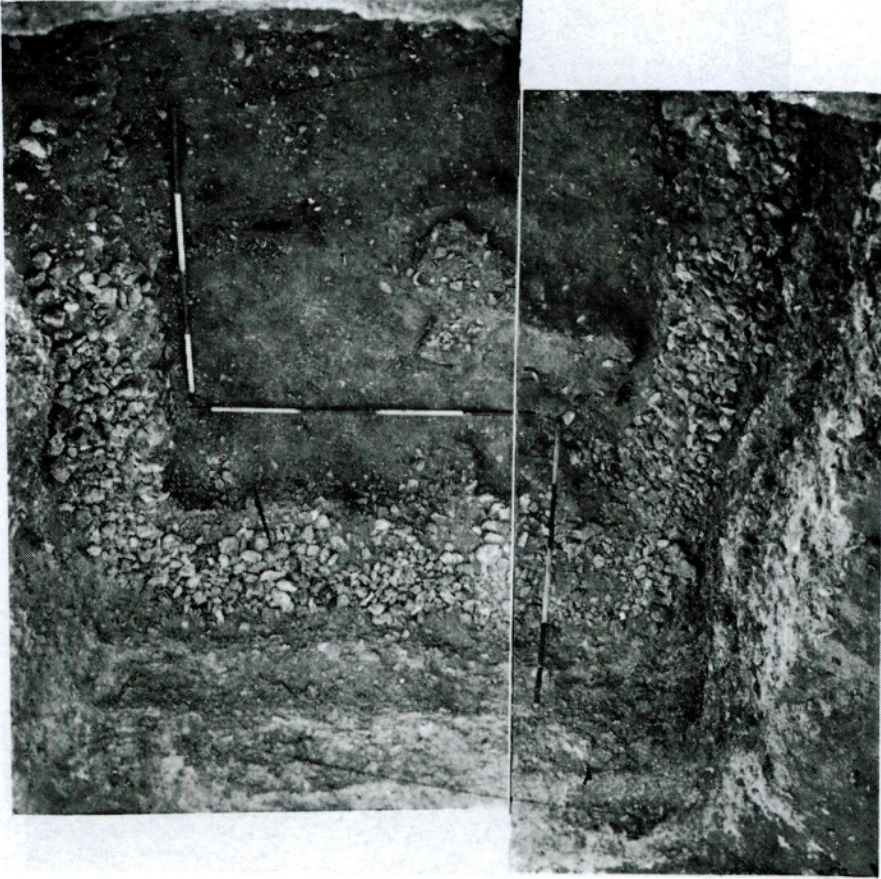

Fig.30 — Kieselsteine, die die Grube umgeben.

Res. 30 — Çukuru çevreleyen çakıllar.

Res. 31 — Çukuru çevreleyen çakıllar.
Fig. 31 — Kieselsteine, die die Grube umgeben.

Res. 32 — Çukuru çevreleyen çakıllar.
Fig. 32 — Kieselsteine, die die Grube umgeben.

Res. 33 — Ölü hediyeleri.
Fig. 33 — Die Beigaben.

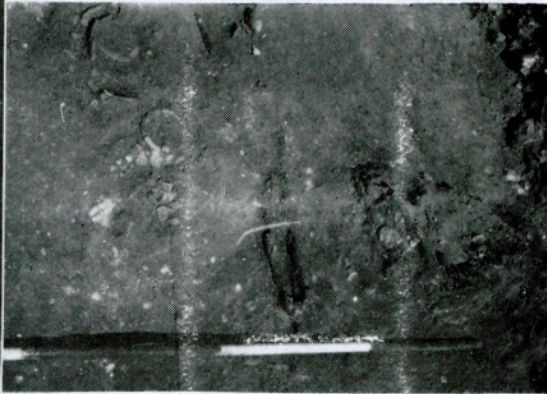
Res. 34

Res. 35

Res. 36

Res. 37

Res. 38

Res. 34-37 — Toprak kaplar, 38 — Demirçatal
Fig. 34-37 — Tongefässe, 38 — Eiserne Gabel

Res. 39 — Tunçtan mızrak uçları.
Fig. 39 — Lanzenspitzen aus Bronze.

Res. 40 — Tunçtan kap parçaları.
Fig. 40 — Bruchstücke von Bronzegefässen.

Res 41 — Tunçtan ok ucu, kabara başları.
Fig. 41 -- Pfeilspitze und Schmucknägel aus Bronze.

Res. 42 — Tunçtan kap parçaları
Fig. 42 — Bruchstücke von Bronzegefässen.

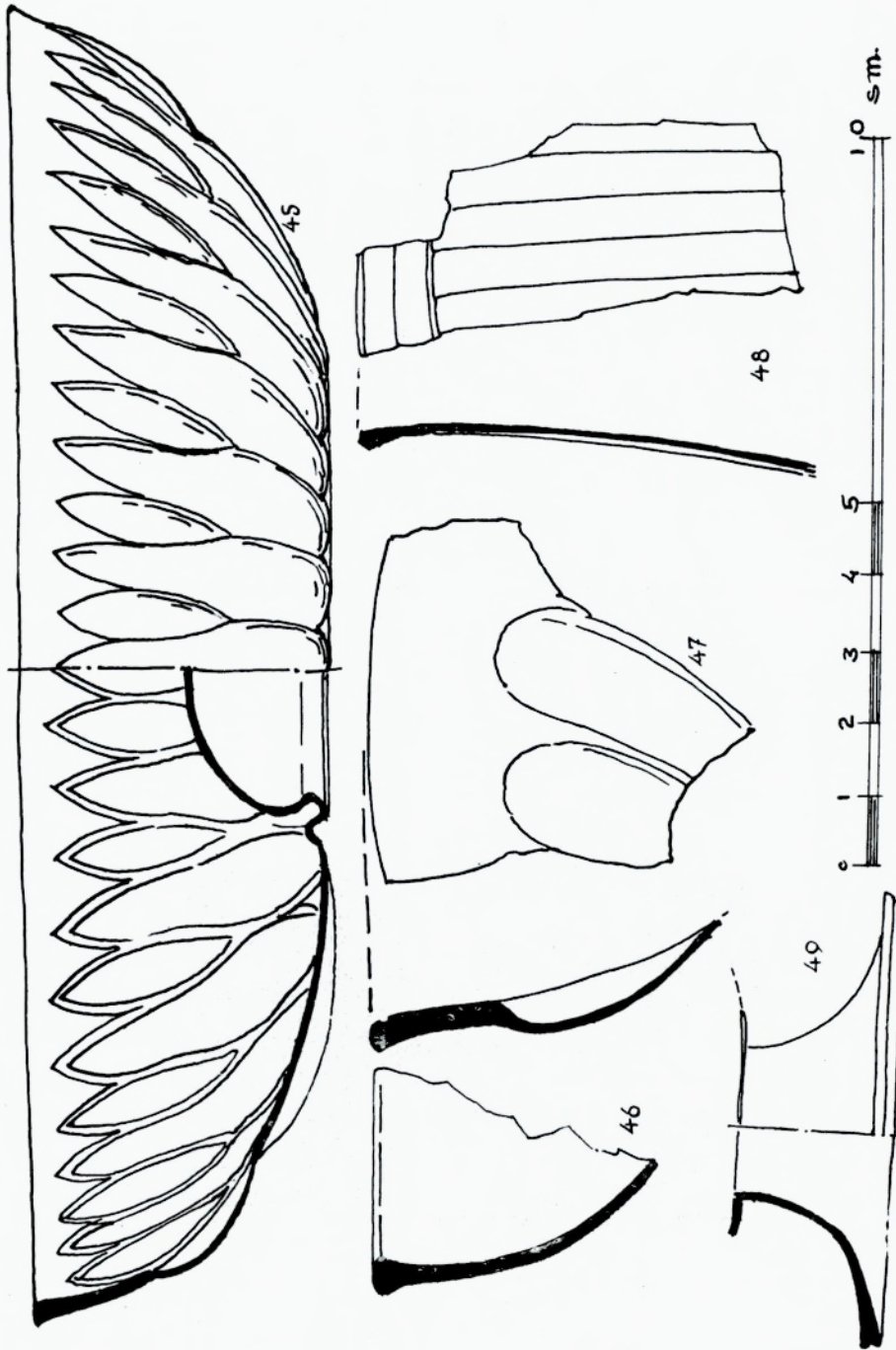

Res. 43 — Tunçtan makara ve at nalı biçiminde kulp tipi.
Fig. 43 — Rotellenhenkel und hufeisenförmige Henkel aus Bronze.

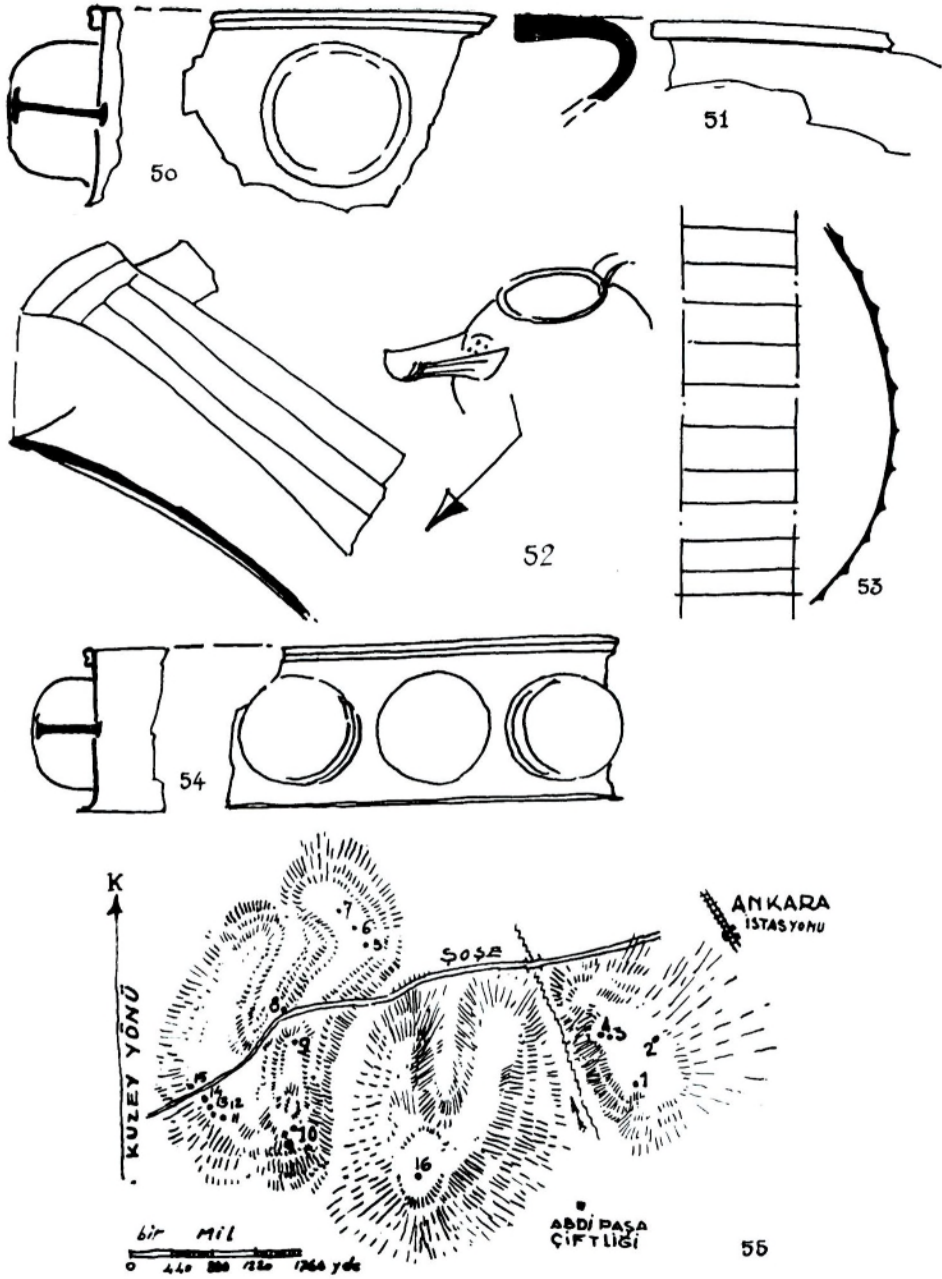

Res. 44 — Hasır kalıntısı (resimdeki beyaz kısım).
Fig. 44 — Die Reste der Matte (Der weisse Fleck auf dem Bilde).

Res. 45-49 — Tunçtan kap parçaları.

Fig. 45-49 -- Bruchstücke von Bronzegefäßen.

Res. 50-54 — Tunçtan kap parçaları, 55 — R. C. Thompson'un Ankara tümülüsleri hakkındaki topografik haritası.

Fig. 50-54 — Bruchstücke von Bronzegefässen.

Fig. 55 — Topographische Aufnahme der Tumuli bei Ankara von R. C. Thompson.

in Spitzbögen vereinigen, so dass eine Art stilisiertes Blattmuster entsteht. Omphalosgefäße begegnen in Anatolien schon vom dritten Jahrtausend an²⁴, aber die schönsten Beispiele aus Bronze und Silber stammen aus phrygischer Zeit. Bronzene Omphaloschalen —allerdings ohne Relief— lieferten der III. Tumulus von Gordion und der in der Baumschule bei Ankara²⁵. Die meisten davon haben rings um den Nabel vier erhabene Ringe. Bei einigen der Bronzegefäße aus der Baumschule sowie bei den Schalen aus Gordion konnten noch Spuren von Vergoldung festgestellt werden²⁶. Auch die silberne Schale aus der I. Bauschicht von Büyükkale in Boğazköy mit ihrem Strahlen- oder Blattornament gehört in diese Gruppe²⁷. Im vierten Tumulus vom Kerkenes Dağı wurde eine Omphalosschale aus Kupfer oder Bronze gefunden, die Bittel mit einem ähnlichen Fund aus Boğazköy zusammengestellt hat²⁸. Bruchstücke weiterer Schalen mit dem gleichen Ornament wie die gut erhaltene sind im gleichen Tumulus in nicht geringer Zahl gefunden worden (Abb. 22, unten links). Sie zeigen ein ähnliches stilisiertes Blattornament, haben ein glattes Profil und dünne oder auch etwas dickere Ränder. Nimmt man die

²⁴ Belleten X, S. 605, mit Anm. 46; aus Yortan und Ahlatlibel.

²⁵ Gordion, S. 73, Nr. 65, 72, Abb. 53 f.; Ark. Derg. I, S. 11 f., Nr. 4 f.

²⁶ Ark. Derg. I, S. 19; Gordion, S. 73.

²⁷ Mitt. d. Dtsch. Orient-Ges. (abgek. MDOG) 78, S. 49, Abb. 9, 1; H. Otto hält westlichen Einfluss für wahrscheinlich.

²⁸ Boğ. I, S. 53. Die Omphalosgefäße aus Metall sind ausführlich von Matz (Klio 30, 1927, S. 110 ff.) und H. Luschey (Die Phiale, Diss. 1939, uns leider nicht zugänglich) behandelt worden. Dass Matz im Anschluss an die Sammlung und Datierung der Beispiele aus Mittelitalien auch diejenigen aus Ur, Assur, Zencirli und Toprakkale (Van) behandelt hat, ist sehr zu begrüßen; leider hat er die Stücke aus Gordion und der Baumschule bei Ankara ausser acht gelassen. Nimmt man sie hinzu, so wird deutlich, dass auch im Osten die meisten Beispiele aus Gräbern stammen. Hinsichtlich der Herkunft dieses Typs weist Matz darauf hin, dass die ältesten Beispiele aus Mesopotamien stammen, und nimmt an, dass dieser Typ dann — nicht vor dem 9. Jhd. — im Orient wieder belebt und gegen Ende des 8. Jhdts. durch den phönizischen Handel nach Mittelitalien gelangt sei. Wir können hier auf die Ursprungsfrage nicht eingehen, möchten aber darauf hinweisen, dass Omphalosgefäße aus Ton in Anatolien schon von der Kupferzeit an bekannt sind, u. zw. sowohl im Westen wie im Osten der Halbinsel (s. Anm. 24), demnach also als einheimisch gelten dürfen. Die Ähnlichkeit der Beispiele aus Assur und Zencirli mit den phrygischen verdient eine eigene Untersuchung.

zahlreichen Fragmente ornamentloser und unvergoldeter Bronzegefässe hinzu, so ergibt sich, dass derartige Schalen — wir möchten auch die Bruchstücke zu Omphalosschalen ergänzen— wie in anderen Gräbern so auch hier in grösserer Zahl niedergelegt worden sind. Bruchstücke von vergoldeten Bronzegefässen aus einem der von Makridi geöffneten Tumuli bei Ankara konnten wir im Museum studieren²⁹.

Zweifellos gehören die vergoldeten und aussen quergerieften Fragmente (Abb. 19), obwohl sich die Gefässform nicht mehr herstellen lässt, zu einem Topf mit dicker Leibung. Ausserdem gibt es auch unvergoldete Stücke, die aussen gerieft, innen glatt sind. Beispiele für diese Technik sind zwar aus Bronze weder in Gordion noch in der Baumschule belegt, wohl aber unter der grauen phrygischen Töpferware.

Interessant sind ferner Halsbruchstücke von vergoldeten Bronzegefässen. Auf einem Stück, dessen einer Rand einen doppelten Wulst aufweist, während der andere nach aussen gebogen und scharf, demnach wohl ein Bruchrand ist, sieht man ein Ornament aus nebeneinandergesetzten erhabenen Halbkugeln (Abb. 19, oben und unten). Diese waren mit je einem Stift von innen her am Gefässrand angenietet. In manchen lose gefundenen Halbkugeln dieser Art kann man die Stifte noch sehen (Abb. 19, unten). Die Halbkugeln sind hohl und von gleicher Grösse. Offenbar umgaben sie in einer Reihe den ganzen Gefässrand und sind von Ziernägeln und Bronzeknöpfen, die zur Verzierung anderer Gegenstände dienten, zu unterscheiden. Der Umstand, dass ein Teil dieser Halbkugeln vergoldet war, ein anderer nicht, deutet darauf hin, dass in unserem Grab mindestens zwei Gefässe mit diesem Schmuck vorhanden waren. Ausserdem fanden sich Randstücke mit ein bis zwei parallelen Linien am Rand und Bruchstücke von Bronzegefässen, die sowohl Striche wie Rillen aufweisen.

Die Randfragmente aus dem Tumulus 1 (Abb. 22, Mitte links), die sich von den Rändern der kugeligen Töpfe und Kessel aus Gordion und der Baumschule nicht unterscheiden³⁰, zeigen, dass

²⁹ MVM, S. 42; Belleten X, S. 617.

³⁰ Ark. Derg. I, S. 13, Nr. 6; Gordion, Abb. 44-48.

die Metallgefäße in diesem Grab nicht weniger Formen aufwiesen als die gleichzeitigen Funde an anderen Orten.

Kleeblatt- oder Schnabelkannen sind unter den Bronzegefäßen dieses Tumulus nicht vertreten. Nur ein Bruchstück (Abb. 22, oben Mitte) möchten wir für den langen Ausguss einer Siebkanne halten, von deren Leib allerdings nichts gefunden wurde. Das Ausgusstück ist innen glatt, aussen gerieft, und in der Ausführung dem besser erhaltenen Stück aus der Baumschule überlegen³¹. Die — einfarbigen und geometrisch bemalten — Tongefäße der gleichen Form aus Gordion³² sind eine Nachbildung solcher Metallgefäße. Dass diese bei den Phrygern sehr beliebte Form nicht nur im Totenkult gebraucht wurde, lehren die in Boğazköy und Alişar in der Siedlung gefundenen Stücke³³.

Der Ringfuss (Abb. 22, Mitte rechts), der jetzt wie ein Trichter aussieht, stammt wohl von einem Krug. Der auf dem Boden aufstehende Teil ist dicker, der Teil, der an den Gefäßboden ansetzte, dünner. Beispiele dieser Form aus Metall sind aus den bekannten phrygischen Gräbern und Siedlungen nicht belegt.

An Henkeln liegt nur ein Bruchstück vor (Abb. 22, unten rechts), an dem der Niet, mit dem es befestigt war, noch zu sehen ist.

Schmucknägel oder *Knöpfe* aus Bronze: Die meisten dieser kegel- oder halbkugelförmigen Zierstücke sind massiv (Abb. 21) und somit schwerer als die hohlen, die wir oben als Gefäßschmuck kennengelernt haben. Bei einigen gut erhaltenen kann man sehen, dass die Nägel ziemlich lang waren. Sie dürften als Beschläge an nicht erhaltenen Möbelstücken oder anderen Gegenständen gesessen haben, vgl. z. B. den Ring mit Nägeln aus der Baumschule³⁴. Daneben kann man auch an Verzierung von Gefäßen wie den oben erwähnten oder an Beschläge von Ledersachen wie in Gordion oder auch von Sargdeckeln oder Truhen denken³⁵. Manche haben Köpfe aus mehreren segmentartigen Scheiben,

³¹ Ark. Derg. I, S. 15 f., Nr. 11 a-c.

³² Gordion, Abb. 21-23, 28, 30-33.

³³ Boğ. I, Tf. 13, 3 a-b; OIP XXX, Abb. 414 f.

³⁴ Ark. Derg. I, S. 17, Nr. 12.

³⁵ Gordion, S. 48, Abb. 7, und 44 f., 100.

ähnlich den aus hethitischer und prähistorischer Zeit bekannten Scheibennadeln (Abb. 21, Mitte, zweites von rechts).

Zwei *Scheiben* mit gezähntem Rand von 1,7 cm Durchmesser (Abb. 21, Mitte der mittleren Reihe) gleichen einander völlig. Sie dienten wohl als Schmuck auf einem Kleidungsstück oder auf Leder. Parallelen aus der gleichen Zeit kennen wir nicht.

Das wertvollste Fundstück aus dem Tumulus 1 ist zweifellos der Gürtel mit Schnalle (Abb. 23 - 26), der bisher einzig da steht³⁶. Der lange, bandförmige Teil des Gürtels, der in der Südostecke der Holzkiste lang ausgestreckt gefunden wurde, ist mit einem aus 35 scheiben- und kugelförmigen Knoten bestehenden Scharnier an der Schnalle befestigt. Dieses Scharnier unterscheidet sich nicht von den mit solchen Knoten verzierten Bügeln der bekannten phrygischen Fibeln. Der bandförmige Teil geht unter der Schnalle weiter. Der Rand der Schnalle ist glatt und vorn halbkreisförmig abgerundet; er hat auf den Seiten, die nicht von dem Scharnier eingenommen sind, die Form eines glatten Streifens. Die ganze Schnalle ist durchbrochen gearbeitet, u. zw. in der Weise, dass der Länge nach zwei parallele Stege durchlaufen, die in der Nähe des Endes durch je einen rechtwinklig dazu verlaufenden Steg mit dem oberen und unteren Rand verbunden sind; der zwischen den Längsstegen liegende Mittelstreifen wird von einem aus ca. 13 grossen Halbkreisen, die durch ein Gitterwerk von kleinen Kreisen mit den Längsstegen verbunden sind, gebildeten Motiv eingenommen, das nach vorn zu über die Querstege hinaus, aber nicht ganz bis zur Spitze reicht. Der ganze Rest, also die Spitze und die beiden Streifen über und unter den Längsstegen, wird von einem aus regelmässigen, in Reihen angeordneten, kleinen Löchern gebildeten feinen Gitterwerk eingenommen. Es ist klar, dass diese Schnalle einen wirkungsvollen Gewandschmuck bildete. Der Metallteil des eigentlichen Gürtels ist zwar nur in Bruchstücken gefunden worden, liess sich aber bei der Auffindung noch in einer Länge von 60 cm (mit der

³⁶ Form und Verzierung des bronzenen Gürtels von Kalakent (Lehmann-Haupt, Armenien einst und jetzt, II, 2, Berlin 1931, S. 751 f.) liefern keine nahe Parallele zu unserer Gürtelschnalle. Andererseits lehrt der heth. Bronzegürtel aus Boğazköy (MDOG 74, S. 25 ff.), das Bronzegürtel in Anatolien schon im 2. Jtsd. in Gebrauch waren.

Schnalle zusammen) verfolgen. Auf dem der Schnalle zunächst gelegenen Teil des dünnen und elastischen Gürtelblechs erkennt man ein eingedrücktes Mäandermuster. Auf der Schnalle fand man Reste von verblichenem Gewebe, was zeigt, dass sie mit den Löchern an ihrem Rand auf Stoff aufgenäht war. Unter der Schnalle beobachteten wir eine an keiner anderen Stelle des Grabes gefundene gelblichweisse und mehlartig weiche Erde; leider konnten wir aber nicht feststellen, um was für ein Material es sich dabei handelte.

III.

Die Ausgrabung des 2. Tumulus.

Der zweite Tumulus lag 82 m südöstlich vom ersten, erhob sich 2,3 m über das ihn umgebende Terrain und hatte einen Durchmesser von 20-25 m (Abb. 1). Obwohl wir zunächst Zweifel hegten, ob diese kleine Erhebung ein Tumulus sei, beschlossen wir, sie zu untersuchen. Wir legten einen Schnitt an, der bis auf das Niveau der Umgebung heruntergeführt und in dem das Profil der Aufschüttung beobachtet wurde. Nach kurzer Grabung erwies es sich, dass dieser Hügel genau wie der grössere eine in den gewachsenen Boden eingetiefte Grube barg (Abb. 27).

a) Anlage und Technik. Auch hier gab der Schnitt wertvolle Anhaltspunkte für die Anlage des Hügels. Wie beim ersten bestand der Tumulus über dem eigentlichen Grab aus natürlichem, aus der Umgebung zusammengebrachten, in Schichten von verschiedener Färbung aufgeschütteten Erdreich; seine Höhe — vom ursprünglichen Niveau aus — betrug 4-4,5 m. Unter der Mitte des Hügels befand sich im gewachsenen Boden eine rechteckige Grube von 2 m Tiefe, 4,80 m Länge und 3,80 m Breite; sie gleicht also der des 1. Tumulus. Nur war sie beim 2. Tumulus im Gegensatz zum 1. nicht mit Kieseln, sondern mit Erde ausgefüllt (Abb. 28). Nach Abtragung einer etwa 70-80 cm tiefen Schicht dieser Füllerde stiess man an den Rändern der Grube auf eine ca. 50 cm breite Lage von reinen Flusskieseln, die die vier Seiten wie eine Mauer umgaben (Abb. 29-32). Die Höhe dieser Kiesellagen vom Boden aus betrug 1,0-1,20 m. Ihre Aussenseite lehnte sich an die Ränder der Grube an; ihre innere Front dürfte nach dem Befund mit Zweigen, Gras, Stroh

oder einem ähnlichen vergänglichen Material gestützt und damit vor dem Einsturz bewahrt gewesen sein, bis das Innere der Grube mit Erde ausgefüllt wurde; so blieben die Kiesel wie eine Trockenmauer stehen. Ein Holzrest, der in der Südwestecke der Grube an der Innenfront der Kieselsetzung gefunden wurde, diente offenbar auch dazu, diese vor dem Einfüllen der Erde aufrecht zu halten. Die Erde, die zum Ausfüllen der Grube innerhalb dieser scheinbaren Mauer diente, war weich und von dunkler Farbe. Der Boden der Grube war mit feinem Kies bedeckt; möglicherweise war er auch mit belaubten Zweigen oder Gras ausgelegt gewesen. Die Grube war wie die des 1. Tumulus nach den vier Haupthimmelsrichtungen ausgerichtet (Abb. 27). In der Füllerde fand man ziemlich weit über dem Boden und den eigentlichen Grabbeigaben einen Knopf oder Nagelkopf aus Bronze, ein Bruchstück eines Topfes mit einfachem Profil, eine Pfeilspitze mit Flügeln und vor allem typische graue und rote phrygische Scherben.

Die Hauptunterschiede zwischen den beiden Tumuli auf dem Mausoleumshügel sind demnach folgende: 1) Die Grube des zweiten war nicht mit Kiesel, sondern mit Erde ausgefüllt. 2) Die Holzbox des ersten Tumulus fehlt beim zweiten, ihre Stelle nimmt der mauerähnliche Kranz aus Kiesel ein. 3) Der zweite hat keine Bank. — Die Tumuli I und V von Gordion, die von unserem 1. Tumulus verschieden sind, unterscheiden sich auch vom 2.³⁷ Dagegen gleicht der zweite der von Makridi geöffneten Ankyraner Tumuli, wie bereits an anderer Stelle ausgeführt, ganz unserem 2. Grab³⁸, nur dass die von Makridi an der Innenfront beobachteten grösseren Steine an diejenigen erinnern, mit denen in Gordion die Holzboxen der Tumuli IV und II bedeckt waren. Ebenso gleicht der Befund in dem von H. Koşay untersuchten Grab in der Baumschule dem unseres 2. Tumulus³⁹. Nur sind bei den von Makridi und Koşay untersuchten Grabanlagen diese Steinsetzungen rund, bei unserer viereckig. Damit besitzen wir nur in Ankara zwei Parallelen zu der Anlage unseres 2. Grabes.

³⁷ Gordion, S. 129-133 und 139 f.; Schachermeyr, a. a. O., S. 108 f.

³⁸ MVM, S. 42; Abb. 8 (Befund) und Abb. 10 (falsche Rekonstruktion); dazu Belleten IX, 36, S. 517, Anm. 28, und X, S. 616.

³⁹ Ark. Derg. I, S. 5 f., Abb. I und II; S. 7, Abb. I; dazu Bell. X, S. 616.

b) Bestattungsweise. Genau in der Mitte der Grube fand man die Reste mehrerer stark zerstörter Tongefässe, nach den verschiedenen Profilen zu schliessen fünf an der Zahl, von roter und grauer Farbe (Abb. 34-37). Anscheinend hatten sie dicht beieinander und sogar übereinander gestanden; zwischen den Lagen fanden sich Reste einer Matte (Abb. 44). In dem besterhaltenen Topf von stumpfroter Farbe fand man menschliche Asche (Abb. 34). Während man in dem darunter und dem daneben befindlichen keine Asche feststellen konnte, liess sich solche in einem zweiten roten Gefäss nachweisen. Demnach scheint es, als hätten von den fünf ähnlichen Töpfen nur einige zu Aufnahme der Asche, die übrigen wohl für Beigaben gedient. Andererseits fand man aber auch nahe der Nordostecke der Grube, zwischen und bei zwei 60 cm von einander liegenden bronzenen, an Rotellen sitzenden Ringhenkeln (Abb. 33), Aschen- und Verbrennungsspuren und kleine Stücke menschlicher Knochen. Der Fund eines eisernen Dreifusses, an dessen Ring noch Bronze-Oxydspuren sichtbar waren, in der Nordostecke der Grube und nicht weit von den eben erwähnten Henkeln, macht es wahrscheinlich, dass das zu diesen Henkeln gehörige Bronzegefäss auf dem Dreifuss gestanden hat, und wenn damit tatsächlich ein mit Asche gefülltes Bronzegefäss auf einem Dreifuss vorliegen sollte, so erinnert das wieder an den Dreifuss im 1. Tumulus, der mit den Aschenurnen in einer Reihe vor der Bank stand. — Die tönernen Aschenurnen haben hier wie im 1. Tumulus aufrecht gestanden.

Es sei noch einmal ausdrücklich darauf hingewiesen, dass in beiden Hügelgräbern keine Skelettreste, sondern nur Asche gefunden wurde, dass es sich also um Brandbestattungen handelt.

c) Die Beigaben und ihre Verteilung. Ausser den schon oben bei der Besprechung der Bestattungsweise erwähnten bronzenen und irdenen Gefässen wurde eine eiserne Gabel oder Zange mit elliptischem Querschnitt gefunden (Abb. 38). Südlich des eisernen Dreifusses fand man eine 25 cm lange Lanzenspitze (Abb. 33, im Boden steckend). Da das untere Ende der Südostecke der Grube zugewendet lag, konnte man die Länge des Schaftes schätzen: wenn er bis in die Ecke reichte, kann er nicht länger als 2 m gewesen sein. Holzreste sind in der Spitze

noch vorhanden. Eine zweite Lanzenspitze fand sich in der Mitte der Grube dicht bei dem oben erwähnten roten Tongefäss (Abb. 39). Auch bei dieser lag der Schaft in der Richtung auf dieselbe Ecke zu und dürfte ebenso lang gewesen sein. In der Mitte der Westwand und von den in der Mitte der Grube gefundenen Gefässen getrennt fand man ein weiteres Tongefäss. Nördlich von den Gefässen fanden sich in 40 cm Abstand voneinander zwei bronzene Henkel und in der Mitte eines jeden ein Nagel mit halbkugelförmigem Schmuckkopf (Abb. 43); ein dritter, gleicher, lag 1 m weiter westlich. Nach ihrer Lage scheinen diese Henkel und die zugehörigen Schmucknägeln an drei Seiten eines grösseren hölzernen Gegenstandes gesessen zu haben. Die Nagelstifte sind in der Mitte der Köpfe mit Blei angelötet, eine Technik, die auch an Funden aus dem 1. Tumulus beobachtet wurde. Unter diesen Henkeln wies das Erdreich Spuren einer verbrannten und verwitterten Materie auf. Spuren von Gewebe an einem der Henkel und an einigen Bruchstücken bronzener Gefässe erwecken den Eindruck, dass diese Gegenstände in Tücher eingewickelt waren. Nahe der Südwestecke der Grube fand man nebeneinander Reste von zwei weiteren eisernen Dreifüssen. Die Ringe haben runden Querschnitt. Die Füsse sind erst nach aussen, dann am Ende nach unten gebogen und haben glatte, breite Standflächen. Nach den Resten zu schliessen, waren die Dreifüsse ziemlich gross und glichen in der Form dem Dreifuss aus dem 1. Grab. Ausserdem fand man an verschiedenen Stellen der Grube Ziernägeln verschiedener Typen, die von Bronzegefässen oder hölzernen Gegenständen herrühren mögen, sowie Fragmente von Bronzegefässen mit und ohne Verzierung (Abb. 40, 42). Die Wasserundurchlässigkeit des Untergrundes hat auch bei diesem Grab eine starke Oxydation der Bronzegegenstände zur Folge gehabt. Auch Perlen aus Bronze, die noch die Aufreihung erkennen liessen, fanden sich in diesem Grabe (Abb. 41, unten links). Ausser den Grabbeigaben, z. T. sogar unter ihnen liegend, fanden sich hie und da grössere Steine in der Grube; man kann daran denken, dass sie als Stützen unter manche Gegenstände gelegt wurden, sofern sie nicht einfach mit der Füllerde hineingeraten sind.

Die *Keramik* dieses Grabes gleicht der des ersten. Auch die

Form der Urnen ist die gleiche. Sie sind stark gebauht, haben kleine flache Böden und ziemlich weite Mündungen (Abb. 34-36). Die Form der Aschengefäße mit zwei Henkeln und weiter Öffnung aus der I. Schicht von Büyükkale in Boğazköy⁴⁰ ist von der der Gefäße in unseren Gräbern verschieden. Nur ein Gefäß hat einen Henkel und einen höheren Hals (Abb. 37); diese Henkelform ist auch aus dem 1. Tumulus belegt. Es hat dunkelgrauen polierten Farbüberzug; in ihm befand sich keine Asche. Dieser Gefäßstyp ist bisher aus phrygischen Siedlungen und Gräbern nicht belegt.

Die *Lanzenspitzen* (Abb. 39) sind die gleichen wie im 1. Grab: sie bestehen aus einer eingerollten Platte und haben Längsriefen; die Verlötung der zusammenstossenden Kanten mit Blei ist noch zu erkennen. Die lange und gut erhaltene Spitze ist aus zwei Stücken zusammengesetzt.

Metallgefäße sind zwar in diesem Grab nicht in gut erhaltenem Zustand aufgefunden worden, aber die Zahl der Bruchstücke ist nicht gering, darunter Randstücke glatter Gefäße, die sich nach Beispielen aus Gordion, der Baumschule und unserem 1. Tumulus herstellen lassen⁴¹ (Abb. 42), sowie solche mit dem strahlen- oder blätterähnlichen Motiv in Relief (Abb. 40). Dazu gehört auch ein Stück, bei dem dieses Motiv aus breiteren, abgerundeten Teilen besteht und sich dem Rand nicht so stark nähert (Abb. 40, links oben). Auch diese Funde passen zu denen aus dem 1. Tumulus. Nur im 2. fand sich ein Randbruchstück eines Kruges mit Kleeblattmündung. Entsprechende Stücke wurden in der Baumschule und in einem der von Makriki untersuchten Grabhügel gefunden⁴²; sie haben keine Vergoldung.

Von besonderer Bedeutung sind die zwei *Rotellenhenkel* (Abb. 43), die weder in Gordion noch in unserem 1. Tumulus Entsprechungen besitzen. Sie haben die Form der Länge nach geteilter halber Spulen und sind massiv; mit der flachen Seite waren sie am Gefäß angeietet⁴³. An ihren beiden Enden sind die Enden

⁴⁰ MDOG 75, S. 49 und Abb. 28 c.

⁴¹ Gordion, S. 72-74, Nr. 60-86; Ark. Derg. I, S. 11 f., Nr. 4 f.

⁴² Ark. Derg. I, S. 17, Nr. 18; Belleten X, S. 617 und Abb. 33.

⁴³ Diese Niettechnik wurde an allen Bronzegefäßen von Gordion mit Ausnahme derer mit Rotellen beobachtet (Gordion, S. 68). Sie tritt ebenso bei den Funden aus den Tumuli von Ankara auf.

der eigentlichen Henkel, hufeisenerartig offener Ringe aus Bronze von rundem Querschnitt, befestigt. Die schönsten Beispiele solcher Henkel, die noch an den Gefässen sitzen, stammen aus der Baumschule⁴⁴; an ihnen lässt sich die Anbringung der Rotellen und Ringe gut beobachten: hier sind die Rotellen noch eigens mit Bronzebändern, die unter dem Gefässrand entlanggeführt sind, befestigt. Rotellen sind auch an irdenen Gefässen phrygischer Zeit sehr beliebt und weit verbreitet⁴⁵; die gut erhaltenen Bronzegefässe aus der Baumschule lehren uns nicht nur die Verwendungsart der in unserem Grab isoliert gefundenen Henkel, sondern auch die technische Funktion der Rotellen verstehen, die aus den tönernen Beispielen, bei denen der Ring nicht mit nachgebildet werden konnte, allein nicht klar wird. Die kleine, flache Spule (Abb. 41, rechts) entspricht den kleinen Spulen, mit denen bei den Gefässen aus der Baumschule das Band an der Gefässwand befestigt ist⁴⁶. Wie bereits erwähnt, sind die zugehörigen Gefässe durch Oxydation ganz zerstört, und die Oxydspuren am Dreifuss rühren wahrscheinlich von einem solchen Gefäss her. Wie ebenfalls schon erwähnt, hat sich auch von dem Gegenstand, zu dem die drei, in 40 und 100 cm Abstand voneinander gefundenen hufeisenförmigen Henkel und die bei jedem Henkel offenbar in situ gefundenen Ziernägel gehörten, keine Spur gefunden; es dürfte sich eher um einen hölzernen Gegenstand, etwa eine Truhe, als um ein völlig vergangenes grosses Bronzegefäss handeln. Die Henkel verjüngen sich gegen die Enden zu und haben elliptischen Querschnitt; die Metallköpfe sind gross.

Auch weitere *Ziernägel* mit halbkugeligen Köpfen und *Niete* fanden sich in diesem Grab (Abb. 41), aber nur isoliert, nicht mehr in Verbindung mit einem Gefäss. Die Nagelköpfe sind mit Blei an die Stifte angelötet. Die Verwendungsart der Niete ergibt sich aus einem Gefäss aus Gordion mit angenietetem Griff⁴⁷.

⁴⁴ Ark. Derg. I, S. 10 f., Nr. 1-3.

⁴⁵ Bog. I, Tf. 20, 2; MDOG 78, Abb. 15, 2; OIP XXIX, Abb. 442, 13 (905).

⁴⁶ Ark. Derg. I, S. 10 f., Nr. 1-3. Eine weitere Parallele liefern die zwei kleinen Rotellen, die bei dem von Makridi gefundenen Kleeblatt-Mündungsbruchstück den Henkelansatz flankieren: Belleten X, S. 617 und Abb. 33.

⁴⁷ Gordion, S. 72, Abb. 51.

Als letzter der Funde aus diesem Grabe sei ein Gerät mit kurzem Stiel und zwei Zinken genannt (Abb. 38). Es dürfte keine Zange sein wie das Stück aus Gordion⁴⁸. Auch die 79 cm lange eiserne Gabel aus der I. Schicht von Büyükkale in Boğazköy⁴⁹ unterscheidet sich von unserem Stück, ebenso eine dreizinkige urartäische Gabel⁵⁰.

IV.

In diesem Abschnitt sollen die in der Erdaufschüttung der beiden Tumuli gemachten Funde besprochen werden. Wie oben bei der Beschreibung der Grabhügel bereits erwähnt, war in Tumulus 1 von der Spitze bis zu einer Ecke der Grabkammer von Grabräubern ein Schacht angelegt worden, in dessen unterem Teil, z. T. bereits in der Kieselpackung, ein Stück eines Möbelfusses und andere kleine Holzreste gefunden wurden. Ausserdem fanden sich in der Schüttungserde und der die Grabkammer bedeckenden Kieselpackung Scherben, Metallstücke und eine gut erhaltene Fibel. Da diese Objekte an Stellen gefunden wurden, die von dem Schacht nicht getroffen waren, können sie nicht durch die Grabräuber dorthin gebracht worden, sondern müssen bei der Anlage des Tumulus in die Aufschüttung hineingeraten sein. Die Keramik entspricht genau der im Grab gefundenen, und die Fibel gehört zu dem wohlbekanntem phrygischen Typ mit halbkreisförmigem, mit Knoten verziertem Bügel⁵¹.

Auch in der Erdaufschüttung des zweiten Tumulus fanden sich, wie bei der Beschreibung erwähnt, einige Fundstücke, nämlich typische phrygische Keramik mit rotem und grauem Farbüberzug, und an Bronzefunden eine Flügel-Pfeilspitze, ein Bruchstück eines geriefelten Gefässes und ein Nagelkopf. Die Pfeilspitze hat zwischen dem Stiel und den Flügeln ein breites Zwischenstück (Abb. 41). Die eigentliche Spitze ist zweiflügelig und von Weidenblatt-ähnlicher Gestalt. Die schönsten Vertreter dieses Typs stammen aus dem Tempel I von Boğazköy, wo sie über

⁴⁸ Gordion, S. 81, Abb. 70 f.

⁴⁹ MDOG 75, S. 49, Abb. 30.

⁵⁰ Lehmann-Haupt, *Arm.* II, 2, S. 545 f.

⁵¹ Yusuf Boysal, *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih - Coğrafya Fakültesi Dergisi* IV, S. 450, Anm. 34.

dem Hopfplaster und in den Magazinen gefunden wurden⁵². In Alacahöyük fand man bronzene Pfeilspitzen dieser Form in der obersten hethitischen Schicht⁵³. Bei den Flügel-Pfeilspitzen aus der posthethitisch-phrygischen Schicht von Alişar fehlt das breite Zwischenstück⁵⁴. Andererseits ist dort ein Fund gemacht worden, der das Weiterleben dieser Form bis in die zweite Hälfte des 1. Jtsds. bezeugt⁵⁵. Aus diesem Vergleich ergibt sich, dass dieser Typ von der zweiten Hälfte des 2. bis weit ins 1. Jtsd. hinein in Gebrauch war; unsere Pfeilspitze braucht daher nicht jünger zu sein als die übrigen, in der Schüttungserde gemachten Funde phrygischer Zeit.

Wie sind nun diese Funde in der aufgeschütteten Erde zu deuten? In der Erde des Tumulus III von Gordion fand man so gut wie gar keine Fundstücke, abgesehen von einigen unverzierten Scherben⁵⁶, dagegen in der Kieselage über der Kammer desselben Tumulus eine Anzahl einfarbiger, stark zerstörter Gefäßbruchstücke⁵⁷. Die Brüder Körte erklärten diesen Fund durch die Annahme, dass diese Scherben von Gefäßen herrühren, die bei der Schliessung des Grabes für Totenopfer gebraucht und anschliessend zerbrochen wurden⁵⁸. Diese Scherben liefern eine Parallele zu denjenigen, die bei den Tumuli auf dem Mausoleumshügel in den Kieslagen gefunden wurden. Auch in der Erde des Tumulus IV fand man nichts ausser wenigen einfarbigen Scherben⁵⁹. Immerhin ist es wichtig, dass in der Schüttungserde einige Scherben — mögen es auch noch so wenige sein — gefunden wurden. Dagegen waren die in der Erde der Tumuli

⁵² MDOG 76, S. 23 f. und Abb. 8, A - C. Bittel datiert sie ins 13. Jhd., fügt aber hinzu «die möglicherweise von Pfeilen stammen, welche gelegentlich der Einnahme der Stadt um 1200 verschossen worden sind».

⁵³ Unveröffentlichte Exemplare sind uns aus Ausstellungen und dem Lokalmuseum in Hüyük bekannt. Das von H. Koşay (Ausgrabungen von Alaca Höyük 1936 [Ankara 1944], S. 33 und S. 65 [= Tf. XLIX]) veröffentlichte Stück Al-a 40 unterscheidet sich nur unwesentlich dadurch, dass das Mittelstück schmäler ist.

⁵⁴ OIP XXIX, Abb. 496, b 1909. ⁵⁵ OIP XXX, Abb. 107, c 1130.

⁵⁶ Gordion, S. 39; dazu Bittel, *Bog.* I, S. 24.

⁵⁷ Gordion, S. 40. ⁵⁸ Gordion, S. 42.

⁵⁹ Gordion, S. 98 f. Auch hier wurden in der Steinlage Scherben gefunden und von den Ausgräbern in der gleichen Weise erklärt.

I und II gefundenen Scherben unvergleichlich viel zahlreicher⁶⁰. Angesichts dieser Tatsache hat Bittel der Auffassung der Ausgräber, dass die in der Erdaufschüttung der Tumuli I und II gefundenen Scherben gelegentlich von Opfern oder als zerbrochenes Geschirr der beim Bau beschäftigten Arbeiter in die Erde geraten seien, nicht zugestimmt⁶¹. Nach Bittel hätten dann zusammengehörige Scherben näher beieinander liegen und mehr ergänzbare Gefässe vorhanden sein müssen, während sich in Wahrheit in Gordion — und ebenso auch in den Tumuli auf dem Mausoleumshügel — einzelne Scherben an verschiedenen Stellen und in verschiedener Tiefe in der Schüttungserde gefunden haben und sich kein einziges Gefäss daraus herstellen lässt. Daher möchte Bittel annehmen, dass diese Scherben mit der Schüttungserde zusammen von einer Siedlung oder von älteren Gräbern hergekommen seien, fügt aber selbst hinzu: „Exakt beweisen lässt sich freilich auch diese Annahme nicht. Aber sie erscheint uns wahrscheinlich“. Der Befund der zwei Tumuli auf dem Mausoleumshügel dient nicht dazu, diese Annahme zu bestätigen; denn die Schüttungserde, deren verschieden gefärbte Lagen deutlich zu erkennen waren, ist nicht Siedlungsschutt, sondern natürliches Erdreich, wie es sich in der nächsten Umgebung der Grabhügel findet. Wie können also die in dieser Erde gefundenen, mit den eigentlichen Grabfunden zeitlich übereinstimmenden Scherben, Metallgegenstände und Holzteile in diese natürliche Schüttungserde hineingeraten sein? Auch wir können keinen eindeutigen Vorschlag zur Erklärung beibringen, sondern nur die schon von Körte aufgeworfene Frage⁶² wiederholen, ob ein Hügel von 8,5 m Höhe und 50 m Durchmesser, wie unser Tumulus 1, notwendigerweise in einem Zug fertiggestellt worden ist. Es ist sehr gut möglich, dass die Arbeit, nachdem einmal die Grabanlage durch eine erste kleine Aufschüttung gesichert war, in Etappen ausgeführt wurde, dass in den Zwischenperioden Besucher Gefässe auf der Oberfläche zurückliessen, deren Scherben dann mit der Zeit zerstreut wurden, bevor die nächste Aufschüttung sie bedeckte. Auch dass die Scherben von Gefässen, die bei der Arbeit von Arbeitern zerbro-

⁶⁰ Gordion, S. 108 f. und 132.

⁶¹ Bog. I, S. 23 f.

⁶² Gordion, S. 132.

chen wurden, hätten beieinander bleiben müssen, ist nicht unbedingt notwendig; es ist denkbar, dass in einem solchen Falle der grösste Teil der Scherben weiter weg geworfen wird und nur wenige an Ort und Stelle zurückbleiben. Trotzdem kann auch Bittels Annahme, dass speziell bei den Tumuli I und II von Gordion die Erde aus einer alten Siedlung oder Nekropole stammt, richtig sein, und wenn wir irgendwo in Anatolien einmal hethitische oder noch ältere Scherben in einem Tumulus, der neben einer alten Siedlung liegt, finden sollten, so würde uns das nicht verwundern. Aber da diese Voraussetzung für die Tumuli auf dem Mausoleumshügel nicht zutrifft, können die Funde in der Schüttungserde dieser Grabhügel nicht in dieser Weise erklärt werden. Ob diese Erklärungsweise für die Tumuli I und II von Gordion zutrifft, könnte vielleicht eine Untersuchung ihrer Schüttungserde ergeben.

V.

In diesem Abschnitt soll die in den zwei Tumuli beobachtete Bestattungsweise zusammenfassend betrachtet und mit den an anderen Orten gemachten Beobachtungen verglichen werden. In beiden Tumuli ist die Asche des vorher verbrannten Toten in Tongefässen beigesetzt worden. Skelettreste sind nicht gefunden worden, Erdbestattung liegt also nicht vor. Was bei beiden Gräbern besonders in die Augen fällt, ist der Umstand, dass Asche im 1. Tumulus in mindestens drei, im 2. in zwei Gefässen gefunden wurde. In beiden Tumuli fand man zwischen den Scherben Reste von verbrannten menschlichen Knochen. In beiden Gräbern enthielt jedesmal ein Gefäss mehr Asche als die anderen zusammen. Wir haben auch an die Möglichkeit gedacht, dass die Asche aus einem einzigen Gefäss, als es zerbrach, herausgefallen und so unter die Scherben der dicht dabei, im 2. Tumulus sogar darunter befindlichen Töpfe geraten sein und so fälschlich den Eindruck erweckt haben könnte, als hätten auch sie Asche enthalten. Aber die erste, an Ort und Stelle gemachte Beobachtung spricht nicht für diese später erwogene Annahme. Allerdings konnten die Brandreste nicht analysiert werden, so dass wir nicht angeben können, ob die Asche in den anderen Gefässen ebenso wie die mit Knochen durchsetzte des Haupttopfes von der Verbrennung

der Leiche selbst oder vielmehr von Opfertieren oder anderen mit verbrannten Gaben herrührt. Eine eingehende Betrachtung unserer ersten Beobachtung aufgrund des Vergleichsmaterials wird, so hoffen wir, zur Klärung dieser Frage beitragen.

In den Tumuli III und IV von Gordion, die wir hinsichtlich ihrer Anlage und der in ihnen gemachten Funde mit unserem Tumulus I verglichen haben, ja noch in dem späteren Tumulus II ist die Leiche nicht verbrannt sondern in der Holzkiste beigesetzt⁶³. In den spätesten Tumuli von Gordion, I und V, ist diese Sitte plötzlich zu Gunsten der Leichenverbrennung aufgegeben worden⁶⁴.

Im Tumulus I fand man in einer Grube im gewachsenen Boden eine Ablagerung aus Kohle, Asche und anderer verbrannter Materie von 1,50 m Länge, 1,15 m Breite und 1,15 m Dicke, aber Reste eines Tongefäßes, das zur Aufnahme der Asche des Toten gedient hätte, konnten nicht mit Sicherheit nachgewiesen werden⁶⁵. Diese schichtartige Ablagerung besteht aus den verbrannten Resten des Toten, der Opfer und des Brennmaterials. Demnach scheint die Bestattungsart in diesem Tumulus von der in den Gräbern auf dem Mausoleumshügel verschieden zu sein. Beim Tumulus V war der Tote, zusammen mit den Opfertieren und sonstigen Gaben, in einer Grube von 2,80×1,20 m Ausdehnung und 0,50 m Tiefe verbrannt und über der dünnen Aschenschicht, die an Ort und Stelle geblieben war, Erde aufgeschüttet, d. h. der Tumulus errichtet worden⁶⁶. Diese Bestattungsweise ist in den Gräbern auf dem Mausoleumshügel unbekannt, die Übereinstimmung zwischen diesen und den Tumuli I und V von Gordion erstreckt sich also nur auf die Tatsache der Verbrennung selbst, nicht auf die Einzelheiten der Bestattungsweise (auf den zeitlichen Unterschied gehen wir im nächsten Abschnitt ein). Bei den zwei Tumuli von Ankara waren die Toten an einer anderen Stelle verbrannt und ihre Asche mit den Resten der Knochen in Urnen in der Grube beigesetzt worden. Wir möchten annehmen, dass hier

⁶³ Gordion, S. 45, 100 und 107. Nur sind hier die Knochen unter dem Einfluss der Feuchtigkeit sark verwittert, so dass nur geringe Reste des Skeletts gefunden wurden.

⁶⁴ Gordion, S. 130 f. und 139 f.

⁶⁵ Gordion, S. 131 und Schachermeyr, *Etrusk. Frühgesch.*, S. 109.

⁶⁶ Gordion, S. 139 f. und Schachermeyr, *a. a. O.*

jeweils das eine Gefäß, das die meiste Asche und die Knochenreste enthielt, zur Aufnahme der Überreste des Toten selbst diente, während die Asche in den anderen Gefäßen von mitverbrannten Opfergaben herrührt. Allerdings darf auch die Möglichkeit nicht ausser acht gelassen werden, dass ein Gefäß von durchschnittlich 24 cm Höhe, 23 cm Breite und 14 cm Mündungsweite zur Aufnahme der Asche eines erwachsenen Menschen vielleicht nicht ausreichte und die Asche deshalb auf mehrere Gefäße verteilt wurde.

Über die Bestattungsweise in den früher geöffneten Tumuli bei Ankara ist leider sehr wenig bekannt. Abgesehen von dem „Grossen“ Hügel, dessen Öffnung Makridi nicht gelungen ist, hat er auch über die Bestattungsweise in seinem zweiten Tumulus nichts mitgeteilt⁶⁷. Nur von dem zuletzt geöffneten dritten Grabhügel sagt Makridi, er habe etwas jenseits des darin gefundenen Pferdeskeletts eine Brandschicht gesehen, darin seien zwischen Kohle und Asche Bruchstücke aus verbrannter Bronze gefunden und unter dieser Brandschicht zwei weitere Schichten beobachtet worden, die mit Kohle vermischte Töpfereischerben enthielten. Das erklärt er in folgender Weise⁶⁸: „Die übereinander liegenden Brandschichten und zahlreichen Gefäßstücke zeigen, dass hier viele Leichen verbrannt und ihre Asche in Gefäße gefüllt worden ist, die dann an einen anderen Ort verbracht wurden, wo über ihnen aus Erde ein Tumulus aufgeschüttet wurde. Nur über dem zuletzt verbrannten Leichnam und dem verbrannten Pferd wurde [an dieser Stelle] ein Hügel errichtet“. Aus diesen Angaben ergibt sich, dass hier eine Bestattungsart wie in den Tumuli I und V von Gordion gemeint ist. Wir haben schon an anderer Stelle darauf hingewiesen⁶⁹, dass dieses Grab jünger als alle anderen bisher untersuchten Tumuli von Ankara und mit dem Tumulus II von Gordion gleichzeitig ist. —Bezüglich des Grabes in der Baumschule sagt Dr. Koşay⁷⁰, dass hier keine Spuren von Knochen oder Asche gefunden und diese wahrscheinlich schon vor der Ausgrabung beseitigt worden seien; daher lässt sich dieses Grab nicht zum Vergleich heranziehen.

⁶⁷ MVM, S. 42 f.; vgl. dazu oben, Anm. 3.

⁶⁸ MVM, S. 43.

⁶⁹ Belleten X, S. 619.

⁷⁰ Ark. Derg. I, S. 6.

F. Schachermeyr hat bereits die von Homer geschilderten Leichenverbrennungs- und Bestattungssitten untersucht und die archäologischen Funde mit ihnen in Beziehung gebracht⁷¹. Daher brauchen wir auf dieses Thema nicht von neuem einzugehen, zumal die neuen Funde nicht wesentlich Neues erbracht haben. Die Erzählung, wie Hektor verbrannt wird, seine Knochen von seinen Freunden gesammelt, in eine goldene Larnax gelegt, mit dieser in einer Grube beigesetzt und mit grossen Steinen bedeckt werden und wie darüber dann ein Hügel errichtet wird⁷², liefert in der Tat eine gute Parallele zu dem Befund an den phrygischen Tumuli. Andererseits erfahren wir aus der Schilderung der Bestattung des Patroklos⁷³, dass die Knochen des Fürsten selbst, da er in der Mitte des Scheiterhaufens verbrannt worden ist, leicht von denen der am Rande verbrannten Menschen und Pferde getrennt werden können; die Überreste des Patroklos werden ebenfalls in einem goldenen Gefäss beigesetzt. Aber es muss darauf hingewiesen werden, dass Homer keine Parallele zu der auf dem Mausoleumshügel beobachteten Beisetzung der Asche in zwei oder drei Gefässen bietet.

Einer der wichtigsten Punkte bei der Betrachtung der bis jetzt untersuchten phrygischen Tumuli ist der Umstand, dass einige eine Erd-, andere eine Brandbestattung bergen. Eine Erklärung dafür können wir heute noch nicht geben. Eine Erklärung, die sich auf den zeitlichen Unterschied zwischen den älteren Tumuli II, III und IV mit beigesetzter Leiche und den jüngeren Tumuli I und V mit Brandbestattung stützt, ist nicht mehr möglich, nachdem die beiden Grabgügel auf dem Mausoleumshügel bekannt sind, die Aschenurnen enthalten, aber nach ihrer Anlage und den Beigaben mit den älteren Tumuli von Gordion gleichzeitig sein müssen. Das gleiche Problem des Nebeneinanders von Brand- und Erdbestattung besteht in Anatolien auch für das zweite Jahrtausend, da wir mit Sicherheit wissen, dass zur Zeit des hethitischen Grossreiches Tote sowohl verbrannt wie auch im ganzen

⁷¹ Schachermeyr, a. a. O., S. 95 ff. und 109.

⁷² Ilias XXIV, 784-799. Meiner Kollegin Türkân Uzel, Assistentin am klassisch-philologischen Institut der Universität, danke ich für freundliche Hilfe bei der Verwertung der Homerstellen.

⁷³ Ilias XXIII, 236-256.

beerdigt wurden⁷⁴. Auch in Troja VI enthielt der südlich außerhalb der Stadt gelegene Friedhof Aschenurnen, während im Innern der Stadt ein in einem Pithos beigesetztes Kinderskelett gefunden wurde⁷⁵. Dieses Nebeneinanderbestehen zweier ganz verschiedener Bestattungsbräuche bei Hethitern und Phrygern ist eines der interessantesten Probleme der anatolischen Altertumsforschung. Auch die in phrygischen Siedlungen und Burgen gemachten Funde bestätigen das aus den Tumuli gewonnene Bild⁷⁶. Weitere Funde und erneute Untersuchungen werden hoffentlich das Verständnis dieses Dualismus erleichtern.

VI.*

Chronologie und Ergebnisse.

Bei der Chronologie der zwei Tumuli auf dem Mausoleumshügel brauchen wir nicht mehr lange zu verweilen. Wir haben bereits die Anlage des 1. Grabes mit der der Tumuli III, IV und II von Gordion, die des 2. mit derjenigen in der Baumschule und des zweiten Makridi'schen Tumulus verglichen. Ebenso haben wir gesehen, dass die Fundstücke, wie Keramik, Metallgefäße, Dreifüße und Lanzen spitzen, denjenigen aus den Tumuli III und IV von Gordion, aus dem IV. Grabhügel am Kerkenes Dağı, aus dem Grab in der Baumschule und Makridis 2. Tumulus entsprechen, und auch einige Parallelen zu Funden aus der älteren phrygischen Schicht in Siedlungen festgestellt. Auch die aus Mittelitalien, Assur, Zencirli und Van bekannten metallenen Omphalosschalen bestätigen diese chronologische Ansetzung. Es genügt also, die Chronologie der zum Vergleich herangezogenen Tumuli kurz zu besprechen, um die neu untersuchten zu datieren.

⁷⁴ Ritual für die Verbrennung des heth. Königs bei Otten, *Zeitschrift für Assyriologie* 46, S. 206 ff., und *MDOG* 78, S. 3 ff.; dazu Bittels eingehende Behandlung der damit zusammenhängenden Fragen, *MDOG* 78, S. 12 ff.

⁷⁵ Dörpfeld, *Troia* (1893), S. 122; Blegen, *American Journ. of Arch.* 39, S. 26 ff. und 41, S. 47.

⁷⁶ *Bulleten* X, S. 619 haben wir die phrygischen Bestattungen zusammengestellt; daher brauchen wir hier nicht erneut darauf einzugehen. Auch die Literaturnachweise findet man a. a. O.

* Dieser Abschnitt in der Übersetzung leicht gekürzt.

Körte setzte den Tumulus III etwa auf die Wende vom 8. zum 7. Jhdt., IV etwas später, ja sogar nach den Kimmerier-Einfall, II auf etwa 600, also in die Zeit der lydischen Oberherrschaft, die beiden jüngsten endlich in die erste Hälfte und Mitte des 6. Jhdts⁷⁷. Schachermeyr hat das im wesentlichen angenommen, nur dass er den Tumulus III ins 8. Jhdt. hinaufdatiert⁷⁸. Bittel, der die Datierung der Tumuli von Gordion erneut untersucht hat⁷⁹, sagt, man könne mit Tumulus III allerhöchstens ins 9. Jhdt. hinaufgehen, Tumulus IV sei wahrscheinlich nur ganz wenig jünger, während Tumulus II dem 7. Jhdt. angehöre; gleichzeitig wendet er sich gegen Frankforts Versuch, den III. Tumulus ins 2. Jtsd. zu datieren⁸⁰. H. Koşay hat die Funde aus der Baumschule mit Recht mit denjenigen aus dem Tumulus III verglichen und sie ins 8. Jhdt. datiert⁸¹. In seiner 1942 erschienenen neuen Untersuchung der Chronologie von Gordion gibt Bittel⁸² für Tumulus III und IV das Ende des 8., spätestens den Anfang des 7. Jhdts. an, setzt aber beide noch vor den Kimmerier-Einfall; Tumulus II datiert er in den Anfang des 6. Jhdts. nach der Besiegung der Kimmerier*. Bei dieser Gelegenheit bezeichnet er auch das Grab in der Baumschule und die von Makridi geöffneten Tumuli als gleichzeitig oder nur wenig jünger als die Tumuli III und IV von Gordion. In einer kürzlich erschienenen Arbeit haben wir festgestellt, dass die Gräber auf dem Mausoleumshügel, das in der Baumschule und das 2. Makridi'sche mit Gordion III und IV, das 3. von Makridi untersuchte dagegen den Funden nach mit Gordion II gleichzeitig ist, d. h. dem 6. Jhdt. und der Zeit der lydischen Herrschaft angehört⁸³. Die Tumuli auf dem Mausoleumshügel sind aber nicht nur nicht jünger als der III. Tumulus von Gordion, sie sind auch, trotz des Fehlens von bemalter Keramik, nicht weniger reich; es sei nur an den Gürtel, die vergoldeten Bronzeschalen u. a. erinnert. Auch

⁷⁷ Gordion, S. 98, 104, 129, 138 f., 145.

⁷⁸ Schachermeyr, Etr. Frühg., S. 108 f.

⁷⁹ Bog. I, S. 21-23.

⁸⁰ An der oben, Anm. 6, angegebenen Stelle.

⁸¹ Ark. Derg. I, S. 10.

⁸² Kl. St., S. 71 f. und 102.

* Im türkischen Text, oben S. 54, muss es in Z. 7 und 15 statt «yedinci» vielmehr «altıncı yüzyılın» heissen. Verf.

⁸³ Belleten X, S. 619.

das Grab in der Baumschule und Makridis 2. Tumulus⁸⁴ weisen einen ähnlichen Reichtum auf. Alle diese Gräber müssen daher aus der Blütezeit der Phryger vor dem Kimmerier-Einfall stammen. Dass auch nach diesem Ereignis und unter lydischer Oberhoheit die Sitte der Tumulusbestattungen nicht aufgegeben wurde, dass aber die Grabbeigaben bei weitem nicht mehr den früheren Reichtum aufweisen, wusste man durch die späteren Tumuli von Gordion, aber auch Makridis 3. Hügel passt in dieses Bild.

Eine chronologische Reihenfolge unter den vier bisher untersuchten Ankyraner Gräbern der älteren, mit Gordion Tumulus III gleichzeitigen Periode können wir noch nicht herstellen. Nur gefühlsmässig möchten wir sagen, dass der Tumulus 1 vom Mausoleumshügel mit seiner Wacholderholz-Kiste einen etwas älteren Eindruck als die anderen macht.

Die neuen Untersuchungen haben uns also die Nekropole von Ankara als zweite grosse phrygische kennen gelehrt. Hellenistische und römische sind unter den bisher geöffneten Tumuli nicht. Wir sehen auch, dass es unter den phrygischen Tumuli keine steinernen Bauten, sei es mit Kuppeln, Gewölben oder flachen Dächern, sei es mit oder ohne Dromos, gibt. Die phrygische Metalltechnik haben wir besser als aus Siedlungen durch die Grabfunde kennen gelernt, was übrigens auch für andere Perioden zutrifft. Bemalte Keramik ist in der Stadt Ankara (am Augustustempel und am Çankırıkapı)⁸⁵ fast nicht, in den älteren Tumuli gar nicht gefunden worden. Das Nebeneinander bedeutender Siedlungen mit ausgedehnten Hügelnekropolen in Gordion, Ankara und am Kerkens Dağı weist auf ein System von selbständigen Fürstentümern hin⁸⁶. Ferner zeigen die Funde auf dem Mausoleumshügel, dass man den Reichtum eines Hügelgrabes nicht mit der Grösse der Erdaufschüttung in Beziehung setzen kann.

Die Grabanlage unseres 2. Tumulus mit ihrer Kieselsetzung ist aus Gordion unbekannt, hat aber zwei Parallelen in der Nek-

⁸⁴ Zu den Funden aus diesem Tumulus s. Belleten X, S. 616 ff.

⁸⁵ Unsere Kenntnisse über die phrygischen Siedlungsreste in Ankara sind Belleten X, S. 609-614, mit Nachweisen der bisherigen Literatur zusammengestellt.

⁸⁶ Kl. St., S. 115 und besonders Anm. 174; Belleten X, S. 577.

ropole von Ankara. Eine weitere Eigentümlichkeit der Gräber vom Mausoleumshügel ist die Beisetzung von Asche in mehreren Gefässen. Die Metallarbeiten, die in den Gräbern von Ankara gefunden wurden, sind von höherer Qualität als die von Gordion, demgegenüber zeichnen sich die Gräber der phrygischen Hauptstadt durch die reiche bemalte Karamik vor denen von Ankara aus. Importstücke sind in keinem der Tumuli von Ankara gefunden worden.

So hat die in kurzer Zeit und mit geringen Mitteln durchgeführte Untersuchung der beiden Tumuli auf dem Mausoleumshügel wichtige Ergebnisse für unsere Kenntnis der phrygischen Bestattungssitten gezeitigt und gibt Prof. Mansel recht, der seine Arbeit über die Kuppelgräber mit den Worten schliesst: „So fühlen wir uns denn berechtigt, sowohl von der Türkischen Geschichtskommission wie von unseren jüngeren Archäologen viel grössere Aufmerksamkeit für die Gräberforschung in Kleinasien zu erwarten, als es bisher der Fall war“.

---

⁸⁷ Arif Müfid Mansel, *Trakya - Kırklareli Kubbeli Mezarları ve Sahte Kubbe ve Kemer Problemi* = Die Kuppelgräber von Kırklareli in Thrakien und das Problem der «falschen» Kuppeln und Gewölbe (türkisch mit ausführlichem deutschem Auszug) (Türk Tarih Kurumu Yayınlarından, VI. Seri, No. 2, Ankara 1943), S. 54.

EPIGRAFYA :

ANTALYA BÖLGESİNDE ARAŞTIRMALAR

I

ANTALYA KİTABELERİ

E. BOSCH

Istanbul Üniversitesi Tarih Profesörü

Türkçeye çeviren

S. ATLAN

Istanbul Üniversitesi Tarih Asistanı

Meslektaş ve dostum Prof. Dr. Arif Mansel ile birlikte birkaç asistan ve talebenin iştirakiyle 1946 yazında Pamfilya'ya yaptığımız arkeolojik bir tetkik gezisi esnasında Antalya Müzesinin bahçesine yerleştirilmiş olan kitabeleri incelemek imkânını buldum. Burada daha henüz neşredilmemiş birçok metinler bulunduğu¹ için bunlar hakkında aşağıda malûmat verilecektir. Kopya işinde bu geziye iştirâk etmiş olanlardan birçoğu çalışmıştır: asistan Muhibbe Darga, talebelerden Semâvî Eyice, Özcan Koyunoğlu, Şermin Sonad ve Güney Turoç. Kopyalar tarafımdan yerinde orijinaleri ile karşılaştırılmış ve evde kursiv yazıya tahvil edilerek tercüme edilmiştir.

Kitabeler muhteviyatlarına göre ilâhlara (No. 1) ve imparatorlara yapılan adaklar (No. 2-9), mühim şahsiyetler namına yazılmış şeref kitabeleri (No. 10-24), yapı kitabeleri (No. 3, 25) ve mezar kitabeleri (No. 26-34) şeklinde ayrılmaktadır. Metinler

¹ İstanbulda ilmi neşriyat olarak yalnız aşağıdaki eserleri buldum: *Corpus Inscriptionum Graecarum*, Vol. III ilâve ile birlikte, s. 1157 v. d.; CIG şeklinde kısaltılmıştır. - Collignon, *Bulletin de Correspondance Hellénique* 3 (1879); BCH şeklinde kısaltılmıştır.. - Ramsay, BCH 5 (1883). - Radet ve Paris, BCH 9 (1885), 10 (1886). - Lanckoronski, *Villes de la Pamphylie et de la Pisidie*, I (Par. 1890). - *Inscriptiones Graecae ad res Romanas pertinentes*, Vol. III, kısaltılmış IGR. - Bütün yeni neşriyatı ve bilhassa İtalyan eserlerini burada elde etmek mümkün olmadı; bu sebepten burada incelediğim kitabelerden bir veya diğerinin evvelce neşredilip edilmediği hakkında teminat veremeyeceğim.

aşağıda sıra ile ve Arap rakamlarıyla numerolanmış ve umumî izahat kısmında da bu şekilde kaydedilmişlerdir. Lâtin rakamları ile yapılan kayıtlar, neşredilmiş olan metinleri göstermektedir². İşaretler umumiyetle kullanılanlardır : evvelce taş üzerinde yer almış, fakat bugün görülmez bir hale gelmiş olan harfler köşeli parantez [ ]; taşçı tarafından dalgınlıkla kazılmamış olan harfler sivri parantez < > ; taşçının dikkatsizlikle fazla olarak yazdığı harfler kırık { } ; kısaltmaların halledilmiş şekilleri yuvarlak parantez ( ) içinde gösterilmişlerdir. Metinlerin tercümelerinde ise yuvarlak parantezler içerisinde, taşların üzerinde bulunmayan, fakat muhteviyatın anlaşılması için ilâve edilen kelimeler yer almıştır.

Ayrıca kitabe taşlarından birçoğunun envanter numerolarının artık okunamayacak bir durumda olduğuna işaret etmek isterim. Bu durum, taşların senelerce dışarda bırakıldığı yerlerde, numerolar ekseriya boya ile yazıldığı için, raslanılan bir haldir. Bu hususta, aynı zamanda istikbalde de büyük bir önem kazanabilecek, tek bir çare vardır : o da, her taşın yanlarından biri üzerine veya arkasına envanter numerosunu ve onun altına buluntu yerini, senesini ve taşın müzeye getirildiği tarihi kazılmaktan ibarettir.

² Bunlar :

- I : CIG 4339=LBW 1359 bis=IGR 771.
 II : CIG 4339 b, s. 1157=LBW 1359=IGR 770.
 III : CIG 4340=LBW 1360=IGR 773.
 IV : CIG 4340 h, s. 1159.
 V : BCH 3 (1879) 346, 28.
 VI : BCH 3 (1879) 346, 29.
 VII : BCH 7 (1883) 263, 5=IGR 780.
 VIII : BCH 7 (1883) 265, 6=IGR 881.
 IX : BCH 10 (1886) 148, 1=IGR 778.
 X : BCH 10 (1886) 155, 2=IGR 774.
 XI : BCH 10 (1886) 156, 3=IGR 782.
 XII : BCH 10 (1886) 157, 4.
 XIII : Lanekoronski 6=IGR 779.
 XIV : Lanekoronski 8=IGR 783.
 XV : Lanekoronski 9=IGR 777.
 XVI : Lanekoronski 15.
 XVII : Lanekoronski 17.
 XVIII : Kaibel, *Epigrammata Graeca* 803=IGR 784.

1. Müze bahçesi, Env. No. - . Gri kalker taşından sütun. Yüks. 1,02 m.; kutur 0,23 m. Harf yüks. 4,5 cm. Kopya eden: Güney Turoç.

Θεῶ Ἡλίῳ
ἢ βουλῇ καὶ
ὁ σύνπας
δῆμος.

Terc: İlâh Helios'a meclis ve bütün halk
(bunu adak eder).

"Meclis ve halk,, yahut "Bule ve Demos,, için aşağıda umumî izahat kısmına bakınız.

2. Müze bahçesi, Env. No. 287. Heykel kaidesi. Yüks. 1,20 m; gen. 0,60 m.; derin. 0,53 m. Harf yüks. 5 cm. Kopya eden: Şermin Sonad.

Αὐτοκράτορι Οὐεσ-
{σ}πασιανῶ Καίσαρι
Σεβαστῶ ἢ Ἀτταλέων
γερουσία.

Terc: İmparator Vespasianus Kaesar Augustus'a
Attaleia Gerusia'sı (bunu ithaf eder).

İmparator Vespasianus M. s. 69-79 seneleri arasında saltanat sürmüştür. "Gerusia,, için aşağıda umumî tafsilât kısmına bakınız.

3. Antalya kalesi. Mendireğin başladığı kale burcunun 15 m. kadar ilerisinde ve yıkık bir burcun üzerinde. Yüks. 0,69 m.; gen. 1,44 m.; derin. 0,40 m. Harf yüks. 6-7 cm. Kopya eden: Semavi Eyice.

. . . . . θεῶ Οὐε[σπασιανῶ . . . .]
καὶ Μ(ἄρκος) Ἰούλιος Σάνκτος ἐ[ποίησαν . . . .]
τὴν δὲ ψαλίδα ἐκ τοῦ ἰδίου . . . . .

Terc: . . . . Divus Vespasianus'a . . . . .
ve Markus Iulius Sanktus . . . . .
kemerini kendi hesaplarına . . . . .

Bu kitabe taş bir arşitrav parçası üzerinde olduğuna göre hiç şüphesiz, bir binaya aitti. Sağda ve solda aynı şekilde diğer taşlar bulunuyor ve hepsi birden binanın üç satır üzerine olan adak kitabesini taşıyorlardı. Eğer birinci satırın tamamlanma şekli doğru ise, bina Flavius'lar sülâlesinin üç hükümdarına, yani Vespasianus

(69-79), Titus (79-81), Domitianus'a (81-96) ve, Vespasianus *Divus* olarak adlandırıldığına göre, onun ölümünden sonra, ithaf edilmişti. Bina ihtimal ki bir şehir kapısı idi.

4. Müze bahçesinde, Env. No. 410. Heykel kaidesi. Yüks. 0,87 m; gen. 0,68 m; derin. 0,75 m. Harf yüks. 3 cm. Kopya eden: Özcan Koyunoğlu.

Αὐτοκράτορα Καίσαρα,
 Θεοῦ Τραιανοῦ Παρθικοῦ
 υἱόν, Θεοῦ Νέρουα υἱωνόν,
 [Τρα]ιανόν Ἀδριανόν
 5 [Σεβασ]τόν Ὀλύμπιον,
 [Σωτῆ]ρα τῆς οἰκουμένης,
 [ἡ βο]υλή καὶ ὁ δῆμος.

Terc: Divus Traianus Partikus'un oğlu, Divus Nerva'nın torunu, İmparator Kaesar Traianus Hadrianus Augustus Olympius'u, Oikumene'nin koruyucusunu meclis ve halk (tebcil ederler).

İmparator Hadrianus (117-138) imparatorluğun her köşesine yaptığı senelerce süren seyahatlarından birinde ve 129 senesinde Pamfilya'ya gelmiş ve Attaleia'yı ziyaret etmiştir (W. Weber Untersuchungen zur Geschichte des Kaisers Hadrianus 226). İmparatorun gelmesini bekliyen bütün şehirler bu münasebetle onun adına şeref heykelleri dikmişlerdir. Attaleia'da ona bugün dahi mevcut olan büyük doğu kapısını ithaf etmiştir. "Oikumene", arzın, kabili iskân olan medenî kısmı, yani kültür dünyası demektir. Hadrianus'a ait olan aynı metinli diğer kitabeler daha önceden neşredilmişlerdir (No. I, II).

5. Müze bahçesi, Env. No. — . Gri kalker taşından bir stel parçası, yukarısı ve aşağısı kırıktır. Mevcut yüks. 0,36 m.; mevcut gen. 0,43 m.; derin. 0,31 m. Harf yüks. 4 cm.

[Αὐτοκράτορι Καί-]
 [σαρι Ἀδριανῶ Σε-]
 [βαστῶ, ἀρχιερεῖ]
 [μεγίστῳ, πατρι]
 πατρίδος, Ὀλυμ-
 πῖῳ, Σωτῆρι τοῦ
 κόσμου, ὑπέρ

τῆς ἐπιβάσεως
5 αὐτοῦ Φασηλεί-
των ἡ βουλή [καί]
[ὁ δῆμος].

Terc: [Pontifeks Maksimus,] vatanın [babası], Olympius, kâinatın koruyucusu [İmparator Kaesar Hadrianus Augustus'a] ziyaretinden dolayı Faselis meclisi [ve halkı] (bunu diktiler).

Taş Attaleia'ya ait değildir, Likya'da Faselis'ten (Tekirovası) gelmiştir. Takdis edilenin ismi yukarıda kırılmış olan kısımda idi; mevcut parçadaki unvanlara nazaran bu, İmparator Hadrianus'tur. Attaleia'ya yaptığı seyahatten bahseden 4 No. lu kitabeyi karşılaştırınız. Hadrianus Efesos'tan kalkarak Karya üzerinden Likya'ya gelmiş, sonra buradan Pamfilya yolu ile Frigya'ya gitmiştir (W. Weber, aynı yer 279). Bu metin, birçok Likya şehirleri tarafından bu münasebetle dikilmiş olan aynı muhteviyatlı kitabelerin sayısını bunlara Faselis'in dikmiş olduğu anıtı katmak suretiyle, daha ziyade arttırmaktadır.

6. Müze bahçesi, Env. No. 151. Mermer levha. Yük. 1,00 m; gen. 0,65 m. derin. 0,18 m. Harf yük. 5 cm. Yazı satırları için hatlar çizilmiştir. Kopya eden: Güney Turoç.

Αὐτοκράτορι
Καίσαρι
[Θ]εοῦ Ἀδριανοῦ υἱῶ[ι],
[Θ]εοῦ Τραιανοῦ Παρθι-
5 [κ]οῦ υἱωνῶι, Θεοῦ Νέρουα
[ἐ]γγόνωι, Τίτωι Αἰλίωι
[Ἀ]δριανῶι Ἀντωνείνωι
[Σ]εβαστῶι Εὐσεβῆι,
ἀρχιερεῖ μεγίστ[ωι],
10 δημαρχικῆς ἐξουσίας,
[ἡ] βουλή καὶ ὁ δῆμος.

Terc. Divus Hadrianus'un oğlu, Divus Traianus Partikus'un torunu, Divus Nerva'nın torununun oğlu, Pontifeks Maksimus olan, Tribunikia Potestas (I) li İmparator Kaesar Titus Aelius Hadrianus Antoninus Augustus Pius'a, meclis ve halk (bunu ithaf eder).

Levha herhalde bir heykel kaidesinin ön yüzünü kaplamakta idi. Tebcil edilen, bütün isimleri, unvanları ve sülâlesinin öncüleri olan Nerva (96-98), Traianus (98-117) ve Hadrianusun (117-138) kaydedildiği İmparator Antoninus Pius'dur (138-161). Bunun, imparatorun saltanata geçmesi münasebetiyle, yani 138 senesinde dikilmiş büyük bir anıt olması gerekmektedir. Çünkü bir Roma halk tribununun memuriyet kudret ve selâhiyeti demek olan, her Roma imparatoruna her senenin 10 Aralığında yeniden verilen ve bu sebepten muayyen bir rakam taşıyan "Tribunikia potestas,"a hiçbir sıra adedi konmamıştır. Bundan dolayı saltanata geçtiği tarihten, 9. XII. 138'e kadar devam eden ilk "Tribunikia potestas,"ı göstermesi lâzımdır. Bundan başka Antoninus Pius'un 138 senesi konsulluğu da zikredilmemiştir. Metni aynı olan, fakat satırları başka şekilde ayrılmış bulunan diğer bir kitabe Radet ve Paris tarafından neşredilmiştir (No. X).

7. Müze bahçesi, Env. No. 154. Gri kalker taşından heykel kaidesi, bütün profilleri mevcut. Yük. 1,12 m; gen. 0,64 m; derin. 0,64 m; Harf yük. 5 cm. Eski şehir surundan gelme. Kopya eden: Semavi E y i c e.

Αὐτοκράτορι
Καίσαρι Λουκίωι
Αὐρηλίωι Οὐήρωι
Σεβαστῶι

5 ἡ βουλὴ καὶ ὁ δῆμος

Terc: İmparator Kaesar Lukius Aurelius Verus Augustus'a
meclis ve halk (bu heykeli dikti).

Burada tebcil edilen ve bir zamanlar bu kaide üzerinde heykeli bulunmuş olan şahıs, 161 - 169 da kardeşi Markus Aurelius (161 - 180) ile birlikte saltanat sürmüş olan İmparator Lukius Verus'dur. Bu suretle kitabe tarihlendirilmiş oluyor. Verus 162'de, bir sene evvel Suriye'ye hücum etmiş olan Partlara karşı başkomutan olarak harekâtı idare etmek maksadiyle Doğuya gitmiştir. Verus deniz yolunu takibetmiş, yolda Pamfilya'da tevakkuf etmiştir (Script. Hist. Aug. Ver. 6, 9). İşte kitabemiz onun Attaleia'ya da uğradığını göstermektedir.

8. Müze bahçesi, Env. No. 376. Bir heykel kaidesinin üst kısmı. Yüks. 0,92 m; gen. 0,76 m; derin. 0,82 m. Harf yük. 4-4,5 cm. Kopya eden: Semavi E y i c e.

Ἰουλίαν Δόμναν
 Σεβαστήν, μητέρα
 κάστρων, ἡ βουλή
 καὶ ὁ δῆμος

Terc: Ordugâhın anası Iulia Domna Augusta'yı
 meclis ve halk (tebcil etti).

Taşın aşağı kısmının mevcut olmamasına rağmen metin tamdır. Bahis mevzuu olan şahıs, Septimius Severus'un (193-211) karısı Iulia Domna'dır. *Mater castrorum* "ordugâhın anası,, unvanı kendisine 195 senesi nisanının 14 ünde verilmiştir (Hasebroek, Untersuchungen zur Geschichte des Kaisers Septimius Severus, 192). Kraliçe 197 senesinde Part harbleri için Suriye'ye giden kocası ile iki oğluna refakat etmiştir; İmparator ailesi seyahatı deniz yolu ile yapmış (Hasebroek, aynı yer 111) ve bu esnada herhalde Attaleia'ya da uğramıştır. Hiç şüphesiz imparator ailesinin bütün şahısları için aynı tarzda dikilmiş olan kitâbe ve şeref heykellerinden tesadüf eseri olarak yalnız Iulia Domna'ya ait olanı zamanımıza intikal etmiştir.

9. Müze bahçesi, Env. No. - Gri kalker taşından sütun. Yüks. 0,98 m; kutur 0,52 m. Harf yük. 4-4,5 cm.

[Αὐτοκράτορα]
 Καίσαρα Μ. Ἰούλι-
 ον Φιλίππον Εὐ-
 σεβῆ Εὐτυχῆ Σε-
 βαστόν, Σωτήρα
 5 τῆς οἰκουμένης,
 οὐ γεραιοί.

Terc: Oikumene'nin koruyucusu [İmparator] Kæsar
 Markus Iulius Filippus Pius Feliks Augustus'u
 ihtiyarlar (tebcil ettiler).

İmparator, Filippus Arabs'dır (244-249). "Oikumene,, tabiri için yukarıda No. 4 için verilen izaha, "ihtiyarlar,, hususunda aşağıda umumî izahat kısmına bakınız. Filippus 244 senesinde Gordianus III'ün ölümünden sonra Suriye'de ordu tarafından imparator ilân edilmiş ve daha aynı sene içinde kara yolu ile (E. Stein, RE X, 760) Roma'ya hareket etmiş, binaenaleyh Pamfilya'ya uğraması mümkün olmamıştır. Bu sebepten kitabe muhakkak onun idarei hükûmete başlaması şerefine dikilmiştir.

10. Müze bahçesi, Env. No. 415. Bir heykel kaidesinin yukarı kısmı. Yüks. 0,63 m; gen. 0,77 m; derin. 0,93 m. Harf yüks. 4,5 cm. Eski şehir surundan gelme. Kopya eden: Semavi E y i c e.

Ὁ δῆμος

Μάρκον Καλπούρνιον

Μάρκου υἱὸν Ῥοῦφον,

πρεσβευτὴν καὶ ἀντι-

5 στρατήγον Τιβερίου

Κλαυδίου Καίσαρος Σε-

βαστοῦ Γερμανικοῦ

[Λυκίας καὶ Παμφυλίας].

Ter: Halk Markus'un oğlu, Tiberius Klaudius Kaesar Augustus Germanikus'un [Likya ve Pamfilya] Legat ve Proprætoru Markus Kalpurnius Rufus'u (tebcil etti).

Lâtincesi *legatus pro prætore* olan "legat ve proprætor," unvanının mânası "imparator valisi," demektir. Kalpurnius Rufus, yalnız vali sıfatıyla tebcil edildiği, fakat şehre ait memuriyetleri zikredilmediği için Pamfilyalı değildi; bununla beraber Attaleia halkının herhangi bir eyaletin valisini de gelişi güzel tebcil etmeyeceğine göre bu adamın Likya ve Pamfilya valisi olması lâzımdır ki, 8 inci satır bu sebepten bu mânada tamamlanmıştır. Metinde ismi geçen imparator M. s. 43'de Likya ile Pamfilya'yı müstakil bir çift eyalet haline sokarak idaresini bizzat kendisi üzerine alan Klaudius' dur (41-54). Markus Kalpurnius Rufus bu yeni eyaletin ilk valisi idi. No. 11 hakkında verilen izahlara bakınız.

11. Müze bahçesi, Env. No. 417. Bir heykel kaidesinin üst kısmı. Yüks. 0,69 m.; gen. 0,87 m.; derin. 0,70 m. Harf yüks. 4-5 cm. Kopya eden: Özcan K o y u n o ğ l u.

Ὁ δῆμος ἐτελείησεν

Λεύκιον Καλπούρνι-

ον Λόγγον, υἱὸν Μάρ-

κου Καλπουρνίου Ῥού-

5 φου, τοῦ πατρῶνος

τῆς πόλεως ἡμῶν,

εὐχαριστίας ἕνεκα.

Ter: Halk, şehrimizin patronu Markus Kalpurnius Rufus'un oğlu Lukius Kalpurnius Longus'u, şükranlarından dolayı, tebcil etti.

Kalpurnius Longus, No. 10 da tebcil edilen Pamfilya valisi Markus Kalpurnius Rufus'un oğludur. Burada da gördüğümüz veçhile Attaleia sonraları valiyi kendisine patron "hamf", "mutemet," olarak seçmiş ve bu sıfatla o, yüksek mevki ve nüfuzunu, İmparatorluk hükümeti nezdinde şehrin menfaatlarını yarı resmî olarak temsil etmek hususunda kullanmıştır. Şu halde şehir ile bu adam arasında büyük bir itimat teessüs etmişti ki, bu ancak Kalpurnius Rufus'un memuriyeti esnasında eyalet ve şehir için fevkalâde ve esaslı işler yapmasıyla meydana gelebilirdi; bu sebeple onun M. s. 43 senesinde Klaudius tarafından Likya ve Pamfilya'ya tayin edilen ve burada yeni eyalet nizamının kaidelerini meydana koyan ilk imparator valisi olması lâzımdır. Bu misâlden başka yeni eyaletlerin tanzimini üzerine alan, sonra da bu eyaletlerle olan yakın münasebetlerini muhafaza eden, hattâ bunları ahfadına miras bırakan yüksek devlet memurlarına da raslamaktayız.

12. Müze bahçesi, Env. No. 416. Bir heykel kaidesinin yukarı kısmı. Yüks. 0, 65 m; gen. 0, 82 m; derin. 0, 62 m. Harf yüks. 4-5 cm. Eski şehir surundan. Kopya eden: Semavi Eyice.

Ὁ δῆμος ἐτείμη-
σεν Μάρκον Πετρῶ-
νιον Κοίντου υἱὸν
Σαβατίνῃ Οὐμβρεῖνον,
5 σεπτεμουίρουμ ἐπουλώ-
νουμ, ὕπατον, πρεσβευ-
[τὴν καὶ ἀντιστράτηγον]
[Λυκίας καὶ Παμφυλίας].

Terc: Halk Quintus'un oğlu, Sabatina tribus'undan Septemvir epulonum, Konsul, [Likya ve Pamfilya eyaleti]

Legat [ve Propraetoru] Markus Petronius
Umbrinus'u tebcil etti.

Tebcil edilen şahıs Pamfilyalı değildi, fakat imparatorluğun birinci asrında tanınmış bir İtalik ailesine mensuptu (bk. Groag, RE XIX, 1229 v. d. No. 79, 78, 80). Bu sebepten onun Klaudius zamanından itibaren Likya ile birleştirilerek imparator eyaleti haline getirilmiş olan (bk. No. 10 için verilen izahata) Pamfilya valisi olması lâzımdır. Konsulluğu 81 senesindedir (Liebenam, Fasti consulares 16). Bir rahip unvanı olan *septemvir epulonum* metinde lâtince şekliyle, fakat grek harfleriyle yazılmıştır,

çünkü metnin müellifi bu tabiri tercüme edememiştir; “*septemvir epulonum*,” luk kurban ziyafetlerini tertiplemeyle mükellef yedi rahipten müteşekkil bir kollegium’du ve bu Roma’nın dört büyük devlet rahipliğinden en küçüğü idi. *Tribus*, Roma’nın miktarı 35 olan ve herbirinin hususî adı bulunan seçim, rey ve vergi bölgelerine verilen addır. Her vatandaş bir *tribus*’a mensup-tu ve bu *tribus*’u resmen adıyla birlikte kullanırdı.

13. Parkın methalindeki karakolun yanında ve eski şehir surunun önünde yerde yatmaktadır. Gri kalker taşından büyük bir heykel kaidesi; üstte iki profilli; yukarı yüzünde bir heykelin durmuş olduğunu gösteren izler. Yüks. 1,50 m; gen. 0,70 m; derin. 0,70 m. Harf yüks. 5 cm. 1 inci satırıyla 2 inci satır yukarıdaki iki profilin arasına düşmüştür.

Ἡ βουλή καὶ ὁ δῆμος

καὶ οἱ γεραιοὶ

ἐτείμησαν ἐκ τοῦ ἰδίου

Γάιον Φλαουώνιον

5 Ἀνικιανὸν Σάνκτον

Ἀτταλέα καὶ Ἀντιο-

χέα καὶ Ἐφέσιον, πα-

τέρα Φλαουωνίου Λολλια-

νοῦ συνκλητικοῦ ἀδελφὸν

10 Φλα[ου]ωνίου Παυλίνου ἐπι-

τρόπου τῶν Σεβαστῶν,

[τῆς εἰς τὴν [π]ατρίδα

εὐνοίας [ἔνεκεν].

Terc : Meclis, halk ve Gerusia kendi hesaplarına, senator Flavonius Lollianus’un babası, imparatorların prokuratoru Flavonius Paulinus’un kardeşi, Attaleia, Antiohiya ve Efesos vatan. daşı Gaius Flavonius Anikianus Sanktus’u, vatanına karşı olan iyilik severliğinden dolayı, tebci edtiler.

Harfler, bilhassa satırların sonlarında monogram tarzında birbirinin içine yazılmıştır. - “Meclis,” “halk,” ve “gerusia,” için aşağıdaki umumî izahat kısmına bakınız. Burada tebci edilen şahıs bir Bergama kitâbesiyle de bilinmektedir³. O, kitabede bizim me-

³ Athenische Mitteilungen 32 (1907), 306.

tnimizde de ismi geçen oğlu namına Asklepios'a bir sunak adak etmektedir. Burada kendisine "Antiohiyalı," denmekte ve bu sebepten ilmi eserlerde Antiohiyalı olarak geçmektedir⁴. Fakat bizim metnimiz açık olarak onun Antiohiya'nın (Pisidya'da, bugünkü Yalvaç) yalnız fahrî hemşehrisi olduğunu göstermektedir; çünkü Attaleia metinde ilk olarak zikredilmiş ve kitâbenin sonunda da bu şehir onun vatanı olarak tavsif edilmiştir. Kardeşi Flavonius Paulinus, "Prokurator," yani aynı zamanda saltanat süren birçok imparatorların maliye direktörü idi. Kitâbemiz M. s. 2 nci yüzyılın ortalarına ait olduğundan, bahis mevzuu olan imparatorlar Markus Aurelius (161-180) ile onunla birlikte saltanat süren Lukius Verus (161-169) veya Kommodus (177-180) 'dur. "Prokuratorluk," atlı sınıfı mensuplarına mahsus bir memuriyetti. Kardeşi atlı olduğundan, oğlunun senator olduğu tebarüz ettirildiğinden, bizzat Flavonius Anikianus'un da aynı şekilde atlı olduğu kabul edilebilir.

14. Müze bahçesi, Env. No. 406. Bir heykel kaidesinin yukarı kısmı; profil kırılmıştır. Yüks. 0,64 m; gen. 0,65 m; derin. 0,75 m. Harf yüks. 3,5 - 4 cm.

Ὁ δῆμος ἐτείμησεν
Σέξστον Πάκκιον Οὐσ-
λεριανὸν Φλάκκον, ἱερα-
σάμενον θεᾶς Ῥώμης
5 δις καὶ ἀγωνοθετήσαν-
τα τῶν μεγάλων πεντα-
ετηρικῶν Καισαρῶν
ἀγώνων λαμπρῶς καὶ
[φι]λοδόξως καὶ γυμνα-
10 [σια]ρχήσαντα γεραιῶ[ν]
[καὶ νέων καὶ παιδῶν,]
[ἀρετῆς ἕνεκεν].

Terc: Halk ilâhe Roma'nın iki defa rahibi ve dört senede bir yapılan büyük Kaesar oyunlarının parlak ve cömert bir hazırlayıcısı olan ve ihtiyarların, [gençlerin ve küçüklerin] gimnasiarhı Sekstus Pakkius Valerianus Flakkus'u [faziletinden dolayı] tebcih etti.

⁴ Groag, Realenzyklopaedie der classischen Altertumswissenschaft VI, 2739, Flavonius Nr. 1. - RE şeklinde kısaltılmıştır.

Her antik şehir bir ilâhe olarak şahıslandırılır, bir mabede malik olur ve bir ilâhe gibi takdis edilirdi. Roma'nın, imparatorluğun başkendi olması şeklindeki mevkii onun ilâhî şahsiyetinin daha cumhuriyet devrinden itibaren bazan bizzat şehrin dışında da takdis edilmesine yol açmıştır. Sonraları ilâhe Roma kültü ile imparator kültü çok sıkı bir şekilde birbirine bağlanmıştır. Valerianus Flakkus'un iki defa Roma'nın rahibi olması, bu rahipliğin kaydı hayat şartıyla verilmediğini, bilâkis bunun bir sene devam eden bir rahiplik olduğunu ve bu kült ile imparator kültü arasındaki sıkı rabitadan dolayı imparator rahiplerinin de her sene yeniden seçildiklerini, yani bunların şehre ait memurlar olduklarını isbat etmektedir. Bahis mevzuu olan oyunlar ve gimnasiarhlık için aşağıda umumî izahat kısmına bakınız (No. 18 için verilen izahat ile de karşılaştırınız). Yaş sınıflarının "ihtiyarlar, gençler ve küçükler," şeklindeki tamamlanması No. 18'e göre yapılmıştır (krş. No. XIV, XV).

15. Müze bahçesi, Env. No. 19. Gri kalker taşından uzun bir blok; sağ tarafı kırıktır. Yüks. 0,33 m; gen. 0,66 m; derin. 0,19 m. Harf yüks. 3 cm.

[. . . ἀγωνοθέτην τῶν με-]
γάλων πενταετηρικῶ[ν Καισα-]
ρήων ἀγώνων, ἔπαρχον [τε-]
χειτῶ[ν], υἱὸν βουλῆς δῆ[μου]
5 γερουσίας, στρατηγῆσαντ[α],
εἰρηναρχῆσαντα, ἀρετῆς ἔν[εκεν].

Terc : Dört senede bir yapılan büyük Kaesar oyunlarının [tertipçisi . . . 'ni], Praefektus Fabrum, meclisin halkın ve gerusia'nın oğlu, Strategos, eirenarh'ı, faziletinden dolayı, [. . . . tebcil ettiler].

Aslında bu taşın üzerinde ikinci bir taş daha vardı ve ikisi birlikte bir heykel kaidesini meydana getiriyorlardı. Yukarıdaki taşın üzerinde tebcil edilenin ismi ve fahri memuriyetleri yazılı idi. Memuriyetlerin önemi ve oyunlar hakkında aşağıda toplu olarak izahat verilmiştir. *Praefectus fabrum* unvanının kelime manası "işçilerin reisi," demektir. Bununla, cumhuriyet devrinde Roma ordusundaki istihkâmcı taburlarının komutanı tavsif edilirdi. Fakat bu memuriyet geç cumhuriyet devrinde orduda artık bir rol oynamıyordu ve bu memuriyete tayin edilenler daha ziyade

legiyon komutanlarının ve valilerin fevkalâde itimadı icabettiren mevkilerde kullandıkları yaverler mesabesinde idiler. İmparatorluk devrinde yavaş yavaş bu manasını da kaybetmiş olmalıdır; çünkü kitabelerde arasına 10 yaşındaki gençleri, hattâ bir defasında sekiz yaşındaki bir çocuğu *praefectus fabrum* olarak buluyor, binaenaleyh o zamanda bu kelimenin artık yalnız bir ünvanı gösterdiğini anlıyoruz⁵. Bu unvan yalnız atlı sınıftan olanlara verilirdi. Septimius Severus onu da ortadan kaldırmıştır.

16. Müze bahçesi, Env. No. — . Gri kalker taşından heykel kaidesi, yukarı kısmı kırılmıştır. Yük. 0,90 m; gen. 0,67 m; derin. 0,66 m. Harf yüks. 3,5 - 4,5 cm.

[. . . . . ἄν-]
 δρα κα[λὸν καὶ ἀγαθ]όν,
 διὰ προ[γ]όνων ἱερασά-
 μενον τῆς θεᾶς Ἄρ-
 χηγέτιδος Ῥώμης
 5 καὶ Δρούσου Καίσαρος
 υιοῦ Τιβερίου Καίσαρος,
 ζήσαντα καλῶς,
 ἀρετῆς ἕνεκεν.

Terc: . . . . , asil adamı, ecdadı vasıtasıyla ilâhe Roma Arhegetis ile Tiberius Kaesar'ın oğlu Drusus Kaesarın rahibi, asil yaşayanı faziletinden dolayı [tebcil ettiler].

Yazı çok bozulmuştur ve okunması zordur. Başta, tebcil edilenin ismi tahrip edilmiştir ki, bunun Attaleia'nın asil ailelerinden birine mensup olması lâzımdır. Bu adam, rahipliği ecdadından tevarüs etmiştir. İlâhe Roma'nın kültü hakkında No. 14 ün izahına bakınız. Enteresan olan cihet, burada Roma'ya "Arhegetis,, (reis) unvanının verilmesidir. Bu husus bize siyasî realitenin dinî çevrede de inikâs ettiğini göstermektedir. İmparator Tiberius'un (14-37) oğlu Drusus Iulius Kaesar M. s. 23 'de ölmüştür. Kitabe M. s. 1. yüzyılın ilk yarısına aittir.

17. Müze bahçesi, Env. No. — . Gri kalker taşından heykel kaidesi; aşağısı ve yukarısı profilli. Yüks. 1, 33 m; gen. 0, 57 m; derin. 0, 55 m. Harf yüks. 3 - 4 cm.

⁵ Kornemann Fabri, RE VI, 1924.

Ὁ δῆμος ἑτείμησεν
 Τερεντίαν Μάρκου θυγα-
 τέρα Πώλλαν, γυναῖκα γε-
 νομένην Γαίου Καπρανί-
 5 ου Ἀκούλου, [ἀ]γαθὴν καὶ σώ-
 φρονα, ἱερασαμένην [δ]ιά [βι-]
 ου Ἀντωνίας θυγατρὸς
 Τιβερίου Κλαύδιου Καίσα-
 [ρ]ος Σεβ[ασ]τ[ο]ῦ Γερμανικοῦ,
 10 χα[ρ]ισσαμένην τῇ πόλει
 δῆνάρια δεκα ῥ[ο]κισχειλία
 εἰς τέμενος Ἀθηνᾶς
 Πολιάδος, εἰς τὴν θεὸν
 [ε]ὐ[σ]εβείας [καὶ] εἰς τὴν
 15 [πατρὶδ]α [ε]ὐνοίας ἕνεκα.

Terc: Halk Markus'un kızı, Gaius Kapranius Aquila'nın karısı, Tiberius Klaudius Caesar Augustus Germanikus'un kızı Antonia'nın kaydı hayat şartıyla tayin edilmiş iyi ve anlayışlı rahibesi, Athena Polias'ın mabet bölgesi için şehre [on?] bindenar hediye eden Terentia Polla'yı ilâheye karşı olan sofuluğundan ve vatanına karşı olan iyilik-severliğinden dolayı tebci etti.

İmparator Klaudius I (41 - 54)'in kızı Antonia, 65'den hemen biraz sonra Nero tarafından, onu katletmek maksadiyle hazırladığı isyandan dolayı, öldürülmüş, bu suretle hatırası lânetlenmiş ve kültü de sönmüştür. Şu halde kitabenin 41 ile 65 arasında rekzedilmiş olması lâzımdır. Mühim olan cihet, Athena Polias'ın, yani "şehrin hâmesi Athena"nın zikredilmesidir ki bunun, taşıdığı unvandan dolayı, Attaleia'nın başilâhesi olması icab eder. Şimdiye kadar bildiğimiz kitâbelerde, herhalde bir tesadüf eseri olarak, Athena'ya raslanmamıştır; buna karşılık Athena'nın resmi Attaleia sikkeleri üzerinde pek sık görülmektedir. Athena, Bergama'nın da şehir ilâhesi olduğundan, hiç şüphesiz, kültü buraya, Attaleia Attalos II tarafından kurulduğu zaman, Bergama'dan getirilmiştir. Bizim kitâbemiz, Lanckoronski'nin s. 17'de bulunmadığına esef ettiği vesikadır.

18 Müze bahçesi, Env. No. 19. Gri kalker taşından uzun bir blok. Yüks. 0,245 m.; gen 0,68 m.; derin. 0,29 m. Harf yüks. 3,5-4 cm. Eski şehir surundan.

.....
 και γυμνασιαρχησάσαν
 γεραιῶν και νέων και
 παιδῶν, ἀρετῆς ἔνεκεν.

Terc: . . . . . ve ihtiyar, genç ve küçüklerin gimnasi-
 arh'ını (kadın) faziletinden dolayı.

Bu blokun üzerinde bir zamanlar ikinci bir blok daha vardı ve ikisi birden bir heykel kaidesi meydana getiriyorlardı. Tebcil edilen şahıs bir kadındır ve "gimnasiarh,"lığı deruhte ettiğinden dolayı kendisine teşekkür maksadiyle, kitâbeli bir heykel dikilmiştir. Bu memuriyet hakkında aşağıda umumî izahat kısmına bakınız. Bu kitâbeden açık bir surette anlaşılıyor ki "gimnasiarh,"lıkta doğrudan doğruya bir faaliyete lüzum yoktu; bu sırf bir şerefli, aksi takdirde bu makamı bir kadın üzerine alamazdı. Bu kadının başardığı iş, spor faaliyetlerinin masraflarını kendi kesesinden ödemekten ibaretti.

19 Müze bahçesi, Env. No. 306. Heykel kaidesi. Yüks. 1,47 m; gen. 0,59 m; derin. 0,57 m. Harf yüks. 3-3,5 cm. Eski şehir surundan. Kopya eden: Muhibbe Darga.

Λ(ούκιον) Γάουιον Λ(ουκίου) Γαούλου Φρόν-
 τῶνος υ(ιόν) Φρόντωνα, πρι-
 μοπειλάριον λεγ(εῶνος) γ' Κυρηνα-
 ικῆς και στρατοπεδάρ-

- 5 χην λεγ(εῶνος) ιε' Ἀπολλιναρ-
 ας πρῶτον και μόνον ἐκ
 τῆς πατρίδος, πατέρα Λ(ουκίου)
 Γαούλου Αἰλιανοῦ ταμίου και
 ἀντιστρατήγου δήμου Ῥωμαί-
 10 ων, πάπτον Λ(ουκίου) Γαούλου Κλάρου
 πλατυσήμου, Ἴππῳ δημοσί-
 ῳ τετειμημένον ὑπὸ τοῦ Σε-
 βαστοῦ και τειμαῖς ἀριστεί-
 15 οῦ Τραιανοῦ τρισχειλούς οὐ-
 ετρανοῦς λεγεωνάρλους ἰς τὸ
 κατοικίσαι Κυρήνην, ἐπηγελμέ-
 νον σιῶνιον γυμνασιαρχίαν κα-
 τὰ πενταετίαν, πρῶτον ἀρχιε-

20 ρέα πάντων τῶν ἰ Σεβαστῶν ἐπι
 τετραετίαν καὶ ἀγνοθήτην ἐ-
 κ τῶν ἰδίων σκηρικῶν ἀγῶνων
 καὶ γυμνικῶν· Ἀ(ούκιος) Γάουιος Σέ-
 λευκος τὸν ἑαυτοῦ πάτρωνα
 25 καὶ εὐεργέτην.

Terc: Lukius Gavius Selevkus, kendisine iyilik yapan ve patronu olan, Lukius Gavius Fronto'nun oğlu, doğduğu şehirden Legio III Kyrenaika'ya primipilar ve Legio XV Apollinaris'e ordugâh komutanı olan ilk ve yegâne adamı, Roma halkının quaestor ve propraetoru Lukius Gavius Aelianus'un babası, senator Lukius Gavius Klarus'un büyük babası, imparator tarafından atlı payesiyle, takdir nişanesi ve şeref olmak üzere ilâveten verilen ücretle taltif edilen, Kyrene'nin kolonize edilmesi için Divus Traianus tarafından kendisine askerî hizmetlerini bitirmiş üç bin legion askerî verilen, gönüllü olarak beş sene müddetle devamlı suretle gimnasiarlığı üzerine alan, on imparatorun dört sene müddetle başrahibi ve dram ve spora ait agonların kendi hesabına agonothet'i olan Lukius Gavius Fronto'yu (tebcil eder).

Primipilar, *Primipilus* yani bir legionun en yüksek harb subaylığını yapmış olan adama verilen isimdir. Primipilar'lar kısmen Roma'da imparatorluk merkezi karargâhına, yani genel kurmaya çağırılırlar, kısmen de askerî idarenin önemli, yüksek mevkilerinde kullanılırlardı. Meselâ Gavius Fronto ordugâh komutanı olmuş ve terhis edilen üç bin askerî iskânı işini idare etmiştir. Legio III, Kyrenaika Mısır'ın işgal ordusunu teşkil eden iki Roma legiyonundan biridir. Legio XV Apollinaris M. s. 2 inci yüzyılın birinci yarısından itibaren Kappadokya işgal ordusuna aitti. Tebcil edilenin oğlu, "Praetor," rütbesini haiz bir Roma "Quaestor," idi; şu halde bizzat Roma'da değil, bir eyalette Quaestor'du. Tebcil edilen atlı payesini haiz ve buna bağlı olan memuriyetleri yaptığı halde, oğlu ile torunu "senator," yani Roma imparatorluğundaki en yüksek mevkii elde etmişlerdi; oğlu "Quaestorluk," vazifesiyle birlikte otomatik olarak "senator," olmuştur. Torununun ise πλατύσημος (lâtincesi *laticlavus*) olduğu yazılmaktadır, yani toga'sının kenarında senatorlar sınıfının alâmeti farikası olan geniş koyu kırmızı

bir şerit taşıyordu. Gavius Fronto'ya atlı payesini veren imparatorun, kitâbenin dikildiği tarihte saltanat süren imparator olması lâzımdır, çünkü ismi zikredilmemiştir. Daha aşağıda Gavius'un "on imparatorun kâffesinin," başrahibi olduğu yazılmıştır. Bunlar kanunsuz idarelerinden dolayı Senato tarafından *damnatio memoriae* (hatırasının lânetlenmesi) cezasına çarptırılan imparatorlar müstesna, Augustus'tan bu tarihe kadar gelmiş olan imparatorlardır. Hadrianus'a kadar saltanat süren hükümdarlar şunlardır: 1. Augustus, 2. Tiberius (14-37), 3. Kaligula (37-41) (lânetlenmiştir), 4. Klaudius I. (41-54), 5. Nero (54-68) (lânetlenmiştir), 6. Galba (68-69), 7. Otho (69), 8. Vitellius (69), 9. Vespasianus (69-79), 10. Titus (79-81), 11. Domitianus (81-96) (lânetlenmiştir), 12. Nerva (96-98), 13. Traianus (98-117), 14. Hadrianus (117-138). Vitellius'unda kendisine karşı ayaklanmış olan Vespasianus'un galibiyetinden sonra lânetlenmiş olması gayet tabiidir ve böylece elimizde Hadrianus'a kadar haklarında ilâhî tebcil yapılabilecek hakikaten on imparator bulunmaktadır. Bu sebepten de kitabemizin dikildiği esnada saltanat süren imparator, Hadrianus'tur. Gavius'a Hadrianus tarafından verilen nişanlar ve şeref hediyeleri, *dona* ve *praemia militiae* yani galibiyet, saltanat değişimleri ve askerî vazifenin sona ermesi gibi hâdiseler münasebetiyle verilen nişanlar ve para hediyeleridir. Bunlar bir servet teşkil eder, böylece meselâ faaliyeti sayesinde en aşağısından başlayarak primipilarlığa kadar yükselmiş olan Gavius gibi bir adam ihtiyar, fakat zengin olarak vatanına dönerdi. Libya'da bugünkü Grennah olan Kyrene'de askerî bir koloni'nin tesisi, bugüne kadar bilinmeyen bir vakıadır. Yeni koloniye iskân edilmiş olan üç bin asker, Kyrenaika unvanını taşıyan ve Gavius'un primipilus'u olduğu legiyon'un emektar askerleriydi. Bu sebepten Gavius'un koloniyi primipilarlık ile on beşinci legiyon'un ordugâh komutanlığı arasında kurmuş olması lâzımdır. Traianus'un üzerinde Libya ilâhı Ammon'un resmini taşıyan imparator paraları (Strack, Römische Reichsprägung des II. Jahrh. I, Katalog Nr. 120) şüphesiz bu koloni'nin tesisi münasebetiyle basılmışlardır ki, bunlar hakkında şimdiye kadar henüz açık bir izah şekli bulunmamıştı (Strack, S. 197 v. d.). Bu paralar M. s. 110 senelerine aittirler. Kyrene kolonisi de bizim metnimize göre o zaman, yani Part harpleri'nin başlamasından birkaç sene önce tesis edilmiştir. Gimnasiarh'lar, başrahib

ve agonothe'tler için aşağıya bakınız. Kitabeyi diktiren, Gavius soy adını kullanmakta ve tebci'l edilene "Patronum," demektedir. şu halde bu zat tebci'l edilenin hüriyete kavuşmuş bir kolesi idi.

20 Müze bahçesi, Env. No. 307. Heykel kaidesinin aşağı kısmı. Yüks. 0,93 m.; gen. 0,75 m.; derin. 0,52 m. Harf yüks. 4 cm. Eski şehir surundan. Kopya eden : Semâvî E y i c e .

[Λ(ούκιον) Γάουιον Λ(ουκίου) Γαούλου Φρόν-]

[τωνος υ(ιόν) Φρόντωνα, πρειμο-]

[πειλάριον λεγεῶνος τρι-]

της Κυρηναϊκῆς, στρατο-

πεδάρχην λεγεῶνος πεν-

τεκαϊδεκάτης Ἀπολλινα-

ρίας, πατέρα Γαούλου Αἰλια-

5 νοῦ ταμίου καὶ ἀντιστρατή-

γου, πάππον Γαούλου Κλά-

ρου πλατυσήμου,

Ποπαῖος Γάουιος Γαλλικὸς

τὸν ἑαυτοῦ φίλον καὶ εὐ-

10 εργέτην.

Terc: [Lukius Gavius Fronto'nun oğlu Legio] III Kyrenaika'nın

[Primipilari] Legio XV Apollinaris'in ordugâh komutanı

Quaestor ve Propraetor Gavius Aelianus'un babası,

Senator Gavius Klarus'un büyük babası [Lukius

Gavius Fronto'yu,] kendisinden iyilik gören

ve arkadaşı olan Poppaeus Gavius Gallikus (tebcil eder).

Bu taşın üzerinde ikinci bir taşın daha bulunması lâzımdır ki ikisi birden kaideyi teşkil ediyorlardı. Üstteki taşın üzerinde metnin yukarıda tamamladığımız üç satırı yer almıştı. Metni izah için No. 19 ile karşılaştırınız. Bu kitabe evvelkinden daha kısadır ve Gavius Fronto'nun vatanına döndükten sonra yapmış olduğu büyük hayır içlerinden burada bahsedilmemiştir. Bu sebepten ihtimal ki No. 20, No. 19'dan daha önce dikilmiştir.

21. Müze bahçesi, Env. No. -. Gri kalker taşından bir heykel kaidesinin sol yarısı; profilleri kırılmış. Yük. 1,42 m.; gen. 0,39 m.; derin. 0,23 m. Harf yüks. 3,5 - 4,5 cm.

Λούκιον [Κέλερα]

[Μ]άρκιον Καλ[πούρνιου]

Λόγγον, χιλία[ρχον πλατύση-]
 μον λεγεῶ[ος πρώτης Ἴτα-]
 5 λικῆς, πρεσβε[υτήν Πόντου]
 καὶ Βιθυνίας,[ἀνθύπατον]
 [Ἰ]χάσας . . . . .
 . . . . . καπαιδία . . . . .
 [τ]ρεφόμενα . . . . .
 10 . . . . . νιοντροφ . . . . .
 [πά]τρωνα καὶ ε[ὐεργέτην].

Terc: . . . . . patronu olan ve kendisine iyilik yapan, Legio I
 İtalika'nın geniş koyu kırmızı şeritli askerî tribunu, Pontus
 ve Bitinya legatı, Ahaya prokonsulu Lukius Keler
 Markius Kalpurnius Longus'u . . . .

Askerî tribunlar (*tribuni militum*), bir Roma legiyonunun kur-
 may subayları idiler. Bunların şefi, legion komutanından sonra
 gelen ikinci büyük subay, daima senatorlar sınıfına mensup bir
 şahıs olurdu. Senatorlar, sınıflarının alâmet-i farikası olmak üzere,
 togaları üzerinde geniş koyu kırmızı bir şerit taşırlardı (Krş. No.
 19 u ve izahını) ve kurmay başkanı da resmî olarak *tribunus mili-*
tum laticlavius (geniş koyu kırmızı şeritli askerî tribunu) diye
 tavsif edilirdi. Şu halde Kalpurnius Longus bir senatordur. Legio
 I İtalika, Aşağı Tuna kenarında bulunuyordu. Pontus ve Bitinya,
 Marmara denizinden Trabzon'a kadar uzanan Kuzey Anadolu'daki
 büyük çift eyaletti; Ahaya, Yunanistan'ın Roma eyaleti olduktan
 sonraki ismidir. Cumhuriyet devrinde bütün eyaletler senatonun
 idaresi altında idiler ve senato bunları prokonsul'lar vasıtasıyla
 idare ettirirdi. Augustus'tan itibaren içerisinde askerî işgal kuv-
 vetleri bulunan bütün eyaletlerin prokonsulu imparator olmuştu ve
 bunların idaresi için kendisine vekil olmak üzere legatlar (mü-
 messil, elçi) gönderirdi. Bitinya - Pontus eyaleti ilk defa M. s.
 2 inci yüzyılın ortasından biraz sonra daimî olarak imparatorun
 idaresi altına geçmiştir. Kalpurnius Longus, bu eyaletin legatı,
 yani imparator valisi olarak tavsif edildiğine göre, onun bu me-
 muriyette idarî değişiklik meydana geldikten sonra bulunmuş
 olması icabeder. Şu halde kitabe, M. s. 2 inci yüzyılın ikinci yarısı-
 na aittir. Pek fazla tahrip edilmiş olan 8. - 10. satırlarda tebcil
 edilenin gençliği hakkında bazı şeyler yazılmış olmalıdır; belki de

bu zatın ismi, onuncu satırda geçen kitabeyi diktirenle beraber tahsil ve terbiye gördüğü yazılı idi.

22. Müze bahçesi, Env. No. - . Heykel kaidesi. Yüks. 1,20 m.; gen. 0,645 m.; derin. 0,61. Harf yüks. 4 cm. Eski şehir surundan. Kopya eden : Şermin So n a d.

Λούκιον Μάρκιον
Κέλερα Καλπούρνι-
ον Λόνγον, κουατ-
τορούρουμ οὐιά-
5 ρουμ κουρανδάρουμ,
χειλιάρχον λεγεῶ-
νος πρώτης Ἰταλικῆς,
Ἰκρασις Ἑρμαπίου
τὸν ἑαυτοῦ φίλον
1ο καὶ εὐεργέτην.

Terc : Hermapios'un oğlu İkrasis arkadaşı olan ve kendisine iyilik eden, caddelerin inşası için kurulan dörtlü komisyonun azası, Legio I İtalika'nın askerî tribunu Lukius Markius Keler Kalpurnius Longus'u (tebcil eder).

Burada tebcil edilen, No. 21'deki ile aynı şahıstır, yalnız orada ikinci isimle üçüncünün yerleri değişmiştir. Fakat bu her zaman raslanan bir haldir. Kalpurnius Longus, veraset, evlenme, yahut evlât edinilmek yolu ile, asil bir adam olan Markus Keler'e akraba olmuştu ve bu sebepten onun da ismini kullanıyordu. Böyle birçok isimlerin bir arada kullanılması M. s. 2'inci yüzyılda âdet olmuştu ve bu hal itibarı gösteriyordu. *Quattuorvir viarum curandarum* (caddelerin inşasına bakan dörtlü komisyonun azası) unvanı lâtincede şekliyle, fakat grek harfleriyle yazılmıştır. No. 12'deki aynı vaziyetle karşılaştırınız. Askerî tribunlar ve Legio I İtalika için No. 21'e bakınız.

23. Müze bahçesi, Env. No. 405. Gri kalker taşından bir heykel kaidesinin aşağı kısmı, soldaki profil kırılmıştır. Yüks. 0,75 m.; gen. 0,59 m.; derin. 0, 57 m. Harf yüks. 4 cm.

[Ἄγωνοθέτην τῶν μεγά-]
[λων πενταετηρικῶν ἀγῶ-]

[νων Κ]αισαρείων Γά[ιον]
 [Ι]ούλιον Γαίου υἱὸν Φα[βί-]
 [α] Ἄσπερα ὁ πατήρ Ἄσπερ
 [καί] οἱ ἀδελφοὶ Σάνκτος
 5 [καί] Ῥούφος.

Terc: [Dört senede bir yapılan] Kaesar oyunlarının [tertipçisi] Gaius'un oğlu, Tribus Fabia'ya mensup Gaius Iulius Asper'i babası Asper ile kardeşleri Sanktus ve Rufus (tebcil ettiler).

Baş kısmın tamamlanması noksansız mıdır, yoksa bu kısımda daha fazla bir şeyler var mıydı, bunu tesbit edemiyoruz; çünkü taşın yukarı kısmı kırılmıştır. Aile, mahallî bir aile idi ve Roma vatandaşlık hakkına malikti. Bu hakkın onlara Iulia sülâlesine mensup bir imparator tarafından verilmiş olması lâzımdır. İsmi, Tribus'un da ilâvesi ile doğru bir şekilde yazılmış bulunmasından kitabenin M. s. 1 inci yüzyıla ait olması icabetmektedir. "Tribus," için No. 12 ye bakınız. Babanın tam ismi Gaius Iulius Asper, kardeşlerinki ise Gaius Iulius Sanktus ve Gaius Iulius Rufus'dur ve bunların hepsi Tribus Fabia'ya mensuptular.

24. Müze bahçesi, Env. No. 411. Heykel kaidesinin yukarı kısmı. Yüks. 0,46 m.; gen. 0,56 m.; derin. 0,60 m. Harf yüks. 4 cm. Kopya eden: Özcan Koyunoğlu.

Ἰερέα Τιβερίου Κλαυ-
 δίου Καίσαρος Σε-
 βαστοῦ Γερμανικοῦ
 καὶ ἀγωνοθέτην τῶν
 5 μεγάλων πενταετηρι-
 [κῶν ἀγώνων Καισαρε[-]
 [ων . . . . .]

Terc: Tiberius Klaudius Kaesar Augustus Germanikus'un rahibini ve dört senede bir yapılan büyük Kaesar oyunlarının tertipçisini . . . . .

Tebcil edilenin ismi kaidenin kırılmış olan aşağı kısmı üzerinde bulunuyordu. İmparator Klaudius I'in rahibi olan bu zat için aşağıya bakınız. Oyunlar için de aynı şekilde aşağıda umumî izahat kısmına bakınız.

25. Müze bahçesi, Env. No. 30. Gri kalker taşından uzun bir blok. Yüks. 0,30 m.; gen. 0,90 m.; derin. 0,28 m. Harf yüks. 8 cm.

. . . ἀψίδας ἀρρηκτους στ . . .
 . . . καὶ πάντα τελέσας αὐ . . .

Terc: . . . . kırılması mümkün olmayan kubbe . . . . .
 . . . . ve her şey tamamlanarak . . . . .

Bu kitabe taş bir binaya aitti; sağında ve solunda buna benzeyen taşlar yer alıyor ve iki satır üzerine olan kitabe bunlar üzerinde de devam ediyordu. Böylece önümüzde, metnin ortasının herhangi bir yerinden alınmış birbiriyle hiçbir irtibatı olmayan birkaç kelime bulunmaktadır. Buna rağmen bu kelimelerden bir kimsenin, muhtemel olarak kendi kesesinden, kubbeli veya kemerli bir bina yahut kemerli bir galeri yaptırdığı anlaşılmaktadır. Yüksek ve dar harflerinden dolayı kitabenin M. s. 3 üncü yüzyıla ait olması mümkündür.

26. Müze bahçesi, Env. No. - . Frontonlu bir mezar steli, kitabe Arşitrav üzerinde. Yüks. 0,76 m.; gen. 0,34^m.; derin. 0,14 m. Harf yüks. 1,5-2 cm.

[Τ]ρώιλος Ἀτ[τ]άλου Ἀρτέμειδι
 [γ]υναικι καὶ Γεωργίῳ πεν-
 θερῶ μνήμ[η]ς χάριν.

Terc: Attalos'un oğlu Troilos, karısı Artemis ile kayın-pederi Georgios'a hatıra olmak üzere (bu mezarı inşa etti).

27. Müze bahçesi, Env. No. - . Gri kalker taşından mezar sunağı, aşağı profil kırılmıştır. Yüks. 0,66 m.; gen. 0,42 m. derin. 0,41 m. Harf yüks. 2,5 - 3,5 cm.

Γάι< ο >ς Δημη-
 τρίου κατεσ-
 κευάσσο
 μνημείον ἑαυ-
 ῶ τῶ καὶ Πλατω-
 νίδι Πλάτωνος
 τῆ γυναικι αὐ-
 τοῦ μόνοις.

Terc: Demetrios'un oğlu Gaius mezar anıtını yalnız kendisi ve karısı Platon'un kızı Platonis için inşa eyledi.

Bir mezar anıtının yalnız kitabede ismi geçen şahıslar tarafından kullanılabilceği ve başka hiçbir kimse tarafından kullanıla-

mıyacağıının tesbit edilmesi, mezar kitabelerinde pek sık görülen bir haldir; çok zaman bu kaideyi bozanlar için resmî bir makam tarafından tatbik edilecek cezalar vazedilmiştir.

28. Müze bahçesi, Env. No. —. Kırmızımtrak kalker taşından mezar sunağı, aşağı sağ köşesi kırıktır. Yüks. 0,80 m.; gen. 0,34 m.; derin. 0,34 m. Harf yüks. 3 cm.

Πόπλιος καὶ
Τροκόνδας
Ἑρμαίῳ τῷ
ἀδελφῷ
μνήμης
χάριν.

Terc : Publius ile Trokondas kardeşleri Hermaios'a hatıra olmak üzere (bu mezarı inşa ettiler)

Trokondas ismi Küçük Asya'nın güneyinde ve bilhassa Likya ve Kilikya'da pek fazla taammüm etmiştir ve eski Anadolu dillerinden birine aittir (*Kretschmer*, *Einleitung in die Geschichte der griechischen Sprache*, 362 v. d.). Bu sebepten metinde ismi geçen üç kardeş, ölmüş olanın grekçe ve ilk zikredilenin lâtince isim taşımalarına rağmen, Pamfilyalı idiler. Anadolu'ların Hellenizm kültürünün tesiri altında grek adları almaları, Küçük Asya'da çok taammüm etmiş bir hadisedir; tıpkı bugün birçok Türklerin arap olmadıkları halde arap adları taşımaları gibi. Bir lâtin ismi olan Publius, bu ismin sahibinin Roma vatandaşı olduğunu gösterir. Aşağıda umumî izahat kısmında vatandaşlık haklarının verilmesi kısmı ile karşılaştırınız.

29. Müze bahçesi, Env. No. 60. Küçük mezar sunağı, profiller yukarıda ve aşağıda kırılmıştır. Yüks. 0,635 m.; gen. 0,305 m.; derin. 0,20 m. Harf yüks. 2,5-3 cm (gayrı muntazam).

Ὀνησίμῳ Στε-
φάνου δις
τοῦ καὶ Ἀν-
τύλλου, Καλ-
5 λίνεικος ὁ
υἱὸς μνή-
[μ]ης χάριν.

Terc : Stefanos'un oğlu, Antyllos ismini de taşıyan
Stefanos'un oğlu Onesimos'a oğlu Kallineikos
hatıra olmak üzere (bu mezarı inşa etti).

Satır 1 ve 2 de yazılmış olan " Στεφάνου δίδς „ onun, Stefanos' un iki defa hafidi olduğunu, yani babası ile büyük babasının da bu ismi taşıdıklarını gösterir. Satır 3 'te τοῦ κατ formülüyle ilâve edilmiş olan Antyllos ismi *signum*, yani Stefanos'lardan birinin ikinci ismidir ; ben babanın olduğunu kabul ediyorum. Şecere cetveli şu şekildedir : Stefanos -Stefanos Antyllos- Onesimos- Kallineikos. Burada bahis mevzuu olan, aşağı sınıftan basit bir yerli ailedir.

30. Müze bahçesi, Env. No. - . Gri kalker taşından frontonlu mezar steli, frontonda rozet, yazının bulunduğu kısım çukurdu. Yüks. 0,82 m.; gen. 0,42 m.; derin. 0,20 m. Harf yüks. 3 cm.

Μαρκιώναι
Γιλλ[ιδ]ος] Τι-
μαί[ος] μνεί-
ας χάριν.

Terc : Gillis'in kızı Markiona'ya Timaios hatıra olmak üzere (bu mezarı inşa etti).

31. Müze bahçesi, Env. No. 143. Yuvarlak frontonu içinde kartal bulunan mezar steli. Yazı arşitrav ile derin olan kabartma boşluğunun üst kısmı üzerinde. Kabartma ölüyü, kline üzerinde sol tarafa doğru uzanmış olarak göstermektedir. Yukarıya doğrulmuş olan vücudun üst kısmı cepheden tasvir edilmiştir ; her iki eli önünde duran üç ayaklı yemek masasının üzerindedir. Sağda ve solda, yani ölünün baş ve ayak ucunda cepheden oturmuş, sol elleri başlarında, sağ elleri önlerinde bulunan birer kadın. Yüks. 1,05 m., gen. 0,66 m.; Harf yüks. 2-2,5. Antik Pisidya şehri Andeda, bugünkü Andia köyünden gelme. Kopya eden : Semavi Eyice .

Ἄρτειμας Ζηνοδότου Ἄρμαστῆ
καὶ Ἐλπίδι ταῖς γυναῖσι αὐτοῦ
καὶ ἑαυτῷ ἐκ τῶν ἰδίων
τειμῆς χάριν.

Terc : Zenodotos'un oğlu Arteimas kendi kesesinden zevceleri Harmasya ve Elpis ile bizzat kendisi için berayı tebtil (bu mezarı inşa etti).

Kitabe Attaleia'ya ait değildir. Bununla beraber bura Müzesinde bulunduğu, neşredilmemiş olması muhtemel olduğu ve iki karılı bir erkeği gösteren muhteviyatı da enteresan olduğu için, burada malûmat verilmiştir.

32. Müze bahçesi, Env. No. - . Gri kalker taşından uzun bir blok. Yüks. 0,39 m.; gen. 1,70 m.; derin. 0,36 m. Harf yüks. 4,5-5,5 cm. - CIG 3, 4340 c, p. 1158 (fena).

M(άρκος) Καλπ(ούρνιος) Μ(άρκου) υ(ιός) Ἐπινεικιανός [τοῦτο τὸ] ἠρώ-
ειον ζῶν κατεσκεύασεν ἑαυτῷ καὶ τοῖς ἰδίοις
αὐτοῦ ἀπελευθέρους.

Terc : Markus'un oğlu, Markus Kalpurnius Epinikianus hayatta iken bu mezarı kendisi ve azad edilmiş köleleri için hazırladı.

Taş, bir aile mezarlığına aittir. Kitabe, taşın üst yarısını işgal etmiştir; alt yarısı üzerinde müstatil şeklinde antik çukur bir yer vardır ki, bunun bir zamanlar altında bulunmuş olan taşta da devam etmiş olması lâzımdır. Bu taş herhalde birçok taşların bir araya getirilmesiyle inşa edilmiş bir mezar anıtının bir parçası idi. Sahibinin, hali, vakti yerinde ve hattâ belki de, isminin gösterdiği gibi, Roma vatandaşlık hakkını daha babasından tevarüs etmiş muteber bir Anadolu lu olması lâzımdır; fakat lâtin isminin yanında Hellenizm tesiri altında kalarak eski ismini de kullanmaktadır. Metin uzun zamandanberi malûmdur, fakat hatalı olarak neşredilmiştir.

33. Müze bahçesi, Env. No. 288. bir lâhid parçası. Yüks. 0,65 m.; mevcut uzunluk 1,10 m.; yanının kalınlığı 0,30 m. Harf yüks. 10 cm.; Kopya eden: Özcan Koyunoğlu.

M(arcus) Sempro[nius . . .]
vivos sibi . . . . .
Μάρκος Σεμ[πρώνιος . . . .]
ζῶν ἑαυτῷ . . . . .

Terc : Markus Sempro [nius] hayatta iken kendisi için (bu mezarı inşa etti)

34. Müze bahçesi, Env. No. 304. Bir lâhid parçası. Yüks. 0,60 m.; mevcut uzunluk 1,40 m.; yanının kalınlığı 0,33 m. Harf yüks. 4 cm. Eski şehir surundan. Kitabenin başlangıcı, oynatılması mümkün olmayan büyük ağır bir blok tarafından örtülmüştür.

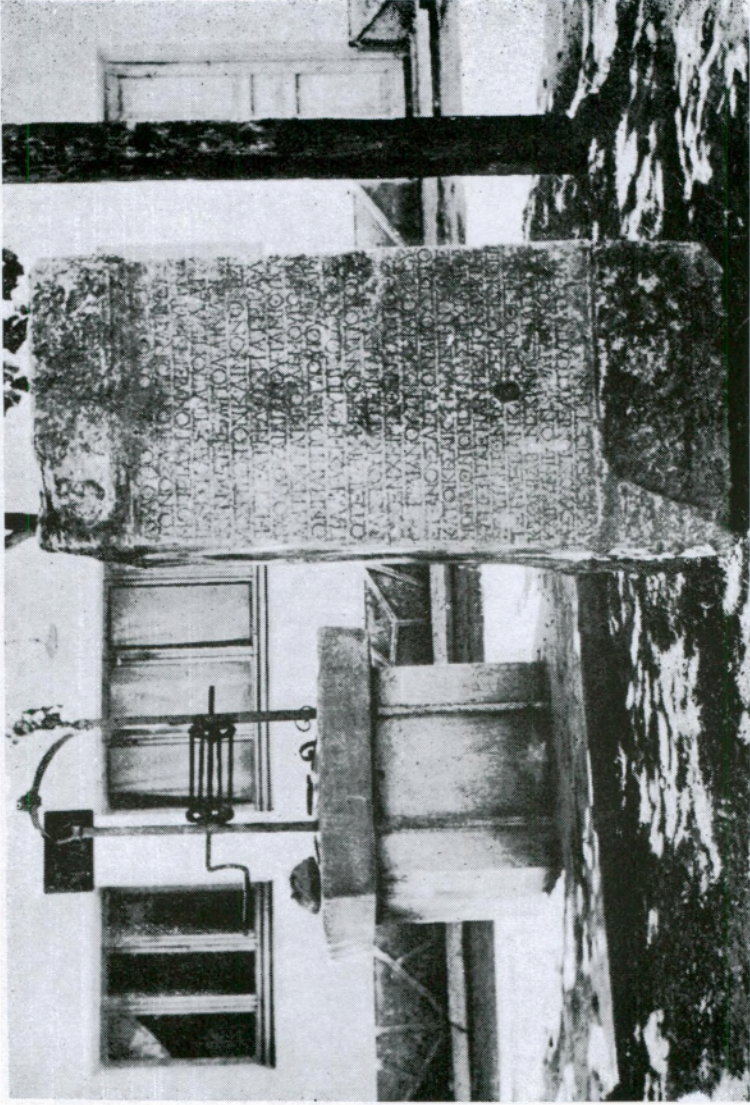
[Τόδε] τὸ κενόταφιον τοῖς ἰδίοις μο . . . .

ΗΣΑΣΘΑΙΔΩΣ

Terc: Bu mezarı kendininkiler için (inşa etti) . . . .

Burada tanıttığımız kitabeler, daha evvelce neşredilmiş olanların hepsi gibi, Roma imparatorluğu devrine aittirler⁶. Bunlar,

⁶ Pamfilyanın siyasi olayları pek az bilinmektedir. Persler zamanına kadar müstakil ve kendi haline bırakılmış olan memleket Darcios I tarafından Pers İmparatorluğuna katılmıştır (Herod. 3, 90. Arrian. 1, 26, 5; 27, 1-3). M. ö. 334/3 senesinde Büyük İskender Pamfilyayı zaptetmiş (Arrian. 1, 26-27), bu ülke onun 323 teki ölümünden sonra Antigonos Monoftalmos'a geçmiştir (Curt. Ruf. 10, 10, 2). M. ö. 301 de, İpsos muharebesinden sonra, Seleukos devletiyle Lysimachos devleti arasında tampon devlet olmak üzere Pleistarhos Krallığı teşkil edilince Pamfilya da bu devlete düşmüştür, çünkü Pleistarhos'un arazisi Karyadan (Steph. Byz. s. v. Πλεισταρχεία) Kilikyaya kadar uzanıyor (Plut. Demetr. 31, 6), şu halde Pamfilyayı da içine alıyordu. Sonraki devirde bu ülke o devir dünyasının siyasi durumuna göre bazan Ptolemaios'lara, bazan Seleukos'lara ait olmuş, bazan ise birtakım şehirler teker teker istiklallerini ilân etmişlerdi. M. ö. 188 senesinde Antiohos III'ün mağlubiyeti üzerine Selekos'ları Küçük Asyadan atan ve Torosların kuzeyine düşen bütün Batı Küçük Asyayı Bergamalılara brakan Apameia sulh muhadesi yapıldığı esnada Pamfilya Selekos'ların elinde idi. Fakat Bergama Kırallığı Evmenes II bu bölgenin de kendisine verilmesini sağlamıştır (bu güç ve vüzuhsuz bir şekilde bize intikal eden mesele hakkında bak M o m m s e n, Römische Forschungen II, 527 v. d.). Pisidya şehirleri hakkında emelleri olan halefi Attalos II Filadelfs Pamfilya sahilinin biricik iyi limanını tahkim ederek bundan sonraki istilâlar için askeri bir üs meydana getirmiş ve bu yere kendisine izafeten Attaleia adını vermiştir. Fakat bu devir için tarihi kaynaklar pek az olduğundan bu hususta maalesef Attalos II nin Pisidya şehri Selge ile neticesi tesbit edilmeyen bir harb yaptığından (Pomp. Trog. 34) başka bir şey bilmiyoruz. Bergama devletinin Romalılara geçmesi ve Asya topraklarında ilk Roma eyaletinin tesisi esnasında Pamfilyanın Romanın olup olmadığı kâti olarak bilinmiyor, çünkü malûm olduğu veçhile o zaman Bergama arazisinin büyük bir kısmı diğer Küçük Asya krallarına terk edilmiş ve Cicero'nun (pro Flacco 27, 65) de yeni eyaleti teşkil eden parçaların sayıldığı yerde Pamfilya zikredilmemiştir. M. ö. 103 senesinde Kilikya eyaletinin kurulduğu andan itibaren Pamfilya bu eyaletin bir parçasını teşkil etmiştir. İşte M. ö. 88 senesinde Mitradates VI tarafından mağlûb edilen Kilikya prokonsulu Quintus Oppius ara sıra Pamfilya valisi olarak tavsif edilmekte (Athen. 5, 213 a da Poseidonios), M. ö. 80-79

Antalya Müzesi bahçesinde duran 19 No.lu kitabe.

bu devrin bütün diğer şehirlerinde olduğu gibi Attaleia'da da şehrin en yüksek otoritesinin, "Bule,, ile "Demos,, un, yani "meclis,, ile "halk,, ın birleşmesinden meydana geldiğini göstermektedirler. Bu husus ve zikredilmiş olan diğer şehir memuriyetleri ve rahiplikler, Dr. Afif Erzen'in son zamanlarda basılmış olan "İlk Çağda Ankara,, (Ankara 1946) adlı kitabında, s.74 v. d., Ankara'nın bunlara tekabül eden müesseseleri hakkında verilen malûmat ile mukayese edilmelidir. Fakat 13 No.lu kitabe bize, daha evvelce neşredilmiş olan metinlerden öğrendiğimiz bir şeyi, Attaleia'da Bule ile Demos'un yanında "Gerusia,, 'nın, yani "ihtiyarlar meclisi,, nin de bulunduğunu ispat etmektedir. Ne yazık ki, bu meclisin hakları ve salâhiyetleri hakkında vazıh bir şey elde edemiyoruz⁷. Yalnız, "Gersusia,, nın, bazan "Bule,, ve "Demos,, ile birlikte ve fakat bazan da yalnız olarak (No. 2, 9) karar verdiğini görmekteyiz. İhtiyarlar meclisinin kendisine mahsus serveti vardır (No. VI). Bunun dışında "ihtiyarlar,, spor teşkilâtında yaşlılar

da Gaius Verres, Kilikya valisi Gnaeus Dolabella'nın quaestoru olarak Pamfilya'da soygunculuk hareketlerinde bulunduğundan (Cic. in Verr. II I, 95, ; 154) buranın Kilikya eyaletine ait olması gerekmektedir. M. ö. 36 da Antonius burasını Galatya kralı Amyntas'a vermişti (Dio 49, 32, 3); fakat Augustus M. ö. 25 te Galatya'yı eyalet haline getirince Pamfilya tekrar Kilikya'nın olmuştur (Dio 53, 26, 3). Ancak M. s. 43 senesinde Pamfilya Klaudius I tarafından Likya ile birleştirilerek müstakil bir çift eyalet haline getirilmiştir (Dio 60, 17, 3). Nero veya Galba zamanında bu çift eyalet'in kısa bir zaman için tekrar ayrıldığı, Likya'nın serbest bir eyalet olduğu (Suet. Vesp. 8, 4), Pamfilya'nın ise Galatya ile (Tac. hist. 2, 9) birleştirildiği anlaşılıyor. Fakat Vespasianus, Klaudius'un ihdas ettiği vaziyeti yeniden iade etmiştir (Suet. Vesp. 8, 4. Karş. Domitianus zamanına ait vali kitabelerinden No. 12 ve IGR 3, 551; 548; 550; 555; 300; 512). Klaudius ve sonra tekrar Vespasianus zamanlarında Likya-Pamfilya'nın idaresi senatodan alınmış ve valilerin unvanlarından anlaşıldığı gibi (karş. No. 10, 12) imperator idaresine verilmiştir. Bu nizam M. s. 134 veya 135 de Hadrianus tarafından geçici bir zaman için değiştirilmiştir, öyleki Likya-Pamfilya senato idaresine verilmiş, buna karşılık senatodan Bitinya-Pontus alınmıştır (Dio 69, 14, 4); fakat daha 138 senesinde Pamfilya'da tekrar bir imperator valisi buluyoruz (IGR 3, 700). Bundan sonra vaziyet M. s. 4 üncü asra kadar aynı şekilde devam etmiştir.

⁷ Ne olursa olsun, Menadier, *Qua condicione Ephesit usi sint inde ab Asia in formam provinciae redacta* (Diss. Berol. 1880) nin kabul ettiğinin aksine bütün Küçük Asya şehirlerinde Gerusia'nın Lysimahos'dan kalma bir müessese olmadığını öğreniyoruz, çünkü bu zamanda Attaleia daha henüz mevcut değildi ve Pamfilya hiçbir zaman Lysimahos devletine ait olmamıştır.

sınıfı olarak yer almaktadırlar (No. 14, 18). Demos (Halk meclisi), Küçük Asya şehirlerinin ekserisinde olduğu gibi, Ankara'da da yalnız "Bule,, ile müştereken karar alabilmek iktidarında olduğu halde Attaleia'da, yeni kitabelerin (No. 10, 11?, 12, 14, 17) açığa vurduğu gibi, müstakil olarak da karar verebilirdi. Bununla beraber bu kararlar yalnız memlekete hizmet etmiş kimseleri tebciil etmek şeklinde olabilirdi ki, bu husus burada da halk meclisinin her nevi siyasî faaliyette bulunmasına bir sed çekilmiş olduğunu gösterir.

Mutat olduğu veçhile Anadolu şehirlerinin çoğunda en yüksek icrafî kudret olan makam, yani hersene yeniden seçilen asıl hükümet, "arhon'lar komisyonu,, idi ⁸. Fakat Attaleia'da arhon'lar bir defa dahi olsun zikredilmemekte ⁹, buna karşılık yalnız bir kerre bir "strategos,, a raslanmaktadır (No. 15). Şu halde burada bir "Strategler komisyonu,, nun asıl idareyi elinde bulundurduğunu kabul etmek zorundayız. Bu müessese, ihtimal ki Bergama eğemenliği devrinden kalmadır; çünkü Bergama'da da en yüksek idarî makamı, beş strateg'den müteşekkil bir komisyon teşkil ediyordu ¹⁰. Biliindiği gibi Attaleia Bergama kralı Attalos II. Filadelfos tarafından kurulmuş olup ¹¹ birinci derecede askerî bir üs, Bergama deniz kuvvetinin donanma istinadgâhı ve Pamfilya ovasına hâkim olmak için gerekli müstahkem bir kal'e idi. Bu husus Bergama kralının idarenin başına, isimlerinden anlaşılacağı veçhile, aslında başlıca vazifeleri askerî mahiyette olan strateg'leri niçin geçirdiğini açıklamaktadır. Fakat Roma imparatorluk devrinde Attaleia strateg'lerinin kudreti Bergama zamanına nazaran muhakkak ki çok daha azdı.

Liyakatli bir adamın "Bule, Demos ve Gerusia'nın oğlu,, (No. 15) olarak tayini, faaliyeti icabettiren bir memuriyet değildi; bu yalnız bir şereften ibaretti.

⁸ Krş. A. Erzen, 74.

⁹ Panagia kilisesi (Kesik Minare) kitâbesinde Nr. XI (Radet ve Paris'in okuduğunu teyit eden Semavi Eyice tarafından yapılmış bir kopyası elimizdedir) bir adam tebciil olunmakta ve ona diğerleri arasında ἀρχαντα τῆς πόλεως denilmektedir; bunun mânası herhalde «şehirin büyük bir memuruydu» şeklinde olmalıdır.

¹⁰ Krş. W. Schwahn, RE Suppl. VI 1119.

¹¹ Strabon 14, 4, 1.

Kitabelerde şehir memuriyetlerinin küçüklerinden yalnız "irenarhiya,, ya tesadüf edilmektedir (No. 15) ¹². Fülârh'lar ve umumiyet itibariyle füle'ler hiç zikredilmemiştir. Bu durum, bir tesadüf eseri olmasa gerektir, çünkü Ankara'nın 79 şeref kitabesinden 36 sı, yani hemen hemen yarısı, füle'ler tarafından rekzedildiğine nazaran, eğer Attaleia'da da füle'lerbulunsaydı, 15 şeref kitabesinden hiç olmazsa birkaçının bunlar tarafından dikilmesi beklenebilirdi. Şu halde burada füle yoktu.

Kitabelerimizde birçok defa okuduğumuz "gimnasiarhlığa,, (No. 14, 18, 19) her tarafta raslanmaktadır. Bu makamın şehirlerin hayatı için büyük bir önemi vardı. "Gimnasiarh,, Gimnasium, yani, şehrin talim ve terbiye müessesesinin halk tarafından seçilmiş müdürü idi. Burada gençler vücut ve fikir bakımından yetiştirildikleri gibi aynı zamanda erkekler ve, metinlerimizde gördüğümüz gibi, yaşlılar da spor talimleri yaparlardı. Bundan başka spor gösterileri, eğlenceler, sanat temsilleri, konferanslar ve buna benzer diğer şeyler de burada tertiplenirdi. Mamafih "gimnasiarh,, bütün bu işleri bizzat idare eden şahıs değildi; ona yalnız başkanlık şerefi aitti. Böyle bir zattan, bu şerefe lâyık olmak için, zengin hayır işleri yapması, meselâ spor işleri için lüzumlu olan ve bugünkü sabunun yerini tutan zeytinyağını kendi kesesinden temin etmesi veya hususî mahiyette birtakım icraatın masraflarını karşılaması beklenirdi.

Bizzat şehir tarafından tertiplenen büyük oyunlar için muntazaman hususî bir oyun müdürü, bir "agonotet,, ¹³ seçilirdi (No. 14, 15, 19, 23, 24). Bu oyunlar μεγάλοι πενταετηρικοί Καισαρείοι αγῶνες, yani "dört senede bir yapılan büyük Kaesar oyunları,, ismini taşımakta olup bir imparator şerefine tesis edilmişlerdi. Bu imparatorun isminin Καῖσαρ = *Caesar* olması lâzımdır ve işte bu sebepten bu imparator, muhakkak *C. Iulius Caesar* veya hükümdar olunca *Imperator Caesar Augustus* ismini taşıyan Augustus'tu. Bu oyun, şüphesiz, Augustus'un yalnız başına hükümdarlığı elde ettiği Aktium zaferi münasebiyle (M. ö. 2. IX. 31) tesis edilmişti Attaleia sikkeleri üzerindeki yazılarda bu hâdise daha yakından karakterize edilmektedir ¹⁴. Bu yazılardan anlaşıldığına göre bu oyun τερδός

¹² Krş. ERZEN, 75.

¹³ ERZEN, 76.

¹⁴ H, e a d *Historia Numerum* (1911), 701.

ἀγών (kutsal agon) du, yani dinî bir karakter taşıyordu ve ona zafer mükâfatı almak için değil, münhasıran şeref için iştirak edilirdi. Bundan başka oyun οἰκουμηνικός (genel) diye tavsif edilmektedir. Bunun manası, bu oyunun yalnız bir şehir halkına inhisar etmediği, fakat imparatorluğun her tarafından oyunu seyretmek, yahut ona iştirak etmek üzere birçok insanların gelebileceğidir. Ὀλύμπια (Olimpiya oyunları) ve Πύθια (Pitiya oyunları)¹⁵ adları, bunların eski meşhur oyunlar gibi, umumî bir karakter taşıdıklarını ve onlar tarzında organize edildiklerini, zafer mükâfatlarının aynı olduğunu ve oyunların onlar gibi dört senede bir yapıldığını ifade etmektedirler. 19 No. lu kitabeden bu oyunlarda muhtelif sanat ve spor gösterilerinin birleştirilmiş olduğu anlaşılmaktadır. Diğer yerlerde görüldüğü gibi, şehrin bu esas bayramı bir tane degildi; bunun yanında diğer küçük oyunlar da vardı (No. VII).

Attaleia'nın esas bayramı, imparator kültü ile yakından ilgili idi. Bu kült hakkında da aynı şekilde izlerle karşılaşmaktayız¹⁶. İmparator veya imparator sarayı mensuplarına mahsus hususî rahiplere, yalnız M. s. 1 inci yüzyılın ilk yarısında raslanmaktadır. Meselâ Tiberius (14 - 37)' un oğlu Drusus Iulius Caesar ile Klaudius I (41 - 54)' in böyle bir rahibi (No. 24) ve onun kızı Antonia' nın böyle hususî bir rahibesi (No. 17) vardı. Gayet tabii olarak bu devirdeki diğer imparatorlar için de bu çeşit kültler mevcuttur, yalnız sırf bir tesadüf eseri olarak bu hususta elimize hiçbir metin intikal etmemiştir. Daha sonraları, yani Klaudius'dan sonra ve Hadrianus'dan önce bu münferit kültler bütün imparatorlara mahsus bir kült halinde birleştirilmiş (krş. No. 19. No. VIII), bir müddet sonra da bu kült bir başrahabin idaresine verilmiştir. Her tarafta olduğu gibi Attaleia'da da imparator ibâdeti ilâhe Roma'nın kültüne bağlı idi (No. 14, 16). Her antik şehir bu şekilde şahıslandırılır ve bir ilâhe olarak ibadet görürdü; Roma, Roma imparatorluğunu teşkil eden devletler birliğinin başkanlığı mevkiinde olduğundan ilâhe Roma'ya diğer şehirlerde de ibadet edilirdi. İlâhe

¹⁵ Bu tavsif tarzına Berlin ve Paris'teki henüz neşredilmemiş sikkeler üzerinde tesadüf edilmektedir.

¹⁶ İmparator kültü hakkında Erzen 89 'a bakınız. Roma imparator kültü Augustus zamanında Anadolu'lular tarafından tesis edilmiştir. Anadolu'lular Eski Doğunun büyük devletleri zamanındanberi hükümdarların meşruyetlerini bu tarzda ifade etmeğe alışmışlardır.

Roma kültürünü idare eden yine bir *ιερέως*, yani münferit imparator kültürlerinde olduğu gibi, alelâde bir rahip idi.

İmparator kültürünün rahipleri umumiyet itibariyle her sene yeniden seçilen rahiplerdi, bu sebepten bunların rahiplikleri şehir memuriyetinden sayılırdı. Yalnız Antonia'nın kaydı hayat şartıyla tayin edilmiş olan rahibesi (No. 17) bu hususta bir istisna teşkil eder. Bunun sebebi, böyle bir şeref memuriyetinin lüksünü karşılayabilecek muteber kadınların daima kâfi miktarda bulunmaması idi. Çünkü imparator kültü hakikî bir din olmayıp bir meşruiyetin ifadesi demek olduğundan ve bunun sâlikleri de bulunmadığından, imparator rahiplerinin tabii olarak gelirleri yoktu. Attaleia'nın kitabeletde adları geçen asıl ilâhlarının rahipleri¹⁷ kaydı hayat şartıyla tayin edilirdiler; çünkü bu memuriyetleri ifa edebilmek için hususî bilgiye ihtiyaç vardı ve bunun için de bu rahipler mütemadiyen değiştirilemezlerdi. Attaleia'nın şimdiye kadar bilinen ilâhları şunlardır: Tropaiuhos "zafer alâmetini tutan," unvanlı Zeus (No. XIII), Athena (No. 17), Apollon (No. VII, VIII, XVIII), Artemis (No. VII, XVIII), Dionysos (No. VII), Helios (No. I), Ares (No. VII), Herakles (No. V), Sozon (No. VI), Nike (No. IX). Bunlardan Athena başilâhe'dir. Çünkü "Polias," yani "şehrin hâmissi," unvanını taşımaktadır. Bu sebepten Athena'nın resmi Attaleia sikkeleri üzerinde diğer ilahlara nazaran daha fazla görülmekte ve birçok defa da, 17 No. lu kitabede de zikredildiği gibi, mabedi içinde tasvir edilmektedir. Lanckoronski'nin de s. 17'de yazdığı gibi Athena kültü Attaleia'ya, hiç şüphesiz, başilâhesi olduğu Bergama'dan nakledilmişti. Şehir kuruldukta Attalos II Zeus Tropaiuhos, Ares ve Nike gibi üç harb ve zafer ilâhının kültürlerini de tesis etmiştir ki, bunlar müstahkem bir kaleye gayet güzel uymaktadırlar. Sebaste (*Augusta*) unvanı Nike'ye ihtimal daha sonraları, Aktium muharebesini müteakip, Augustus şerefine ilâve edilmiştir.

¹⁷ No IX: *ιερέα διὰ βίου Σεβαστῆς Νείκης* «Sebaste Nike'nin kaydı hayat şartıyla rahibi» (Sebaste Nike=lâtincede *Victoria Augusta*), No. XIII: *ιερῶς διὰ βίου Διὸς Τροπαιοῦχος* «Zeus Tropaiuhos'un kaydı hayat şartıyla rahibi». No. VII: *ιερέα διὰ βίου Ἀπόλλωνος Ἀρχηγέτου καὶ θεοῦ μεγάλου Διονύσου καὶ θεοῦ Ἄρεως καὶ θεᾶς Ἀρτέμιδος Ἐλαφιβόλου* «Apollon Arhegetes ve büyük ilâh Dionysos ve ilâh Ares ve ilâhe Artemis Elafebolos'un kaydı hayat şartıyla rahibi». No. VIII: *ιερέα διὰ βίου θεοῦ Ἀπόλλωνος Ἀρχηγέτου* «ilâh Apollon Arhegetes'in kaydı hayat şartıyla rahibi».

Athena'nın yanında, "Arhegetes," unvanını taşıyan Apollon'u (No. VII, VIII) ikinci bir başilâh olarak bulmaktayız. Bu unvan onu "başkan, yahut bir halk kütlesi veya bir şehrin menşe'i ile ilgili "ced, kurucu," olarak tavsif etmektedir. Bu ilâhın kültü çok eski bir zamandan, Attaleia'nın Attalos II tarafından kuruluşundan önceki bir zamandan kalmıştır. Bunun mânası da, Attalos'dan önce burada bir iskân mahallinin, belki hiç de önemsiz olmıyan bir şehrin mevcut olduğudur. Bu şehir, Bergamalılar tarafından yeniden tahkim edilerek süslenmiş ve adlandırılmıştır. Fakat maalesef bu eski şehir hakkında bir şey bilmiyoruz¹⁸. Pamfilya'nın mahallt ilâhesi olan ve Attaleia'nın komşusu Perge şehrinde, içindeki prehistorik zamanlardan kalmış kült idolu ile meşhur çok eski bir mabedi bulunan Artemis de, hiç şüphesiz, Bergamalılar'dan önceki kültür tabakasına aittir. Dionysos, "büyük," unvanını taşımaktadır (No. VII); bu sebepten onun, başilâh olmamakla beraber, Attaleia için hususî bir kıymet taşımış olması gerekmektedir. Bu ilâh da muhakkak Bergamalılar'dan önceki şehre aittir; çünkü Dionysos, Küçük Asya'da geniş bir sahaya yayılmış, sonra buradan Trakya ve Yunanistan'a sokularak Grek kavminin din ve kültür hayatında büyük bir rol oynamış olan eski bir Anadolu ilâhıdır.

Sozon, yalnız bir defa hususî karakteri haiz bir adak kabartması üzerinde zikredilmiştir. Bu ilâh herhalde resmî bir külte malik değildi ve halk kendisine hususî olarak ibadet ediyordu. Mahiyetine nazaran Sozon, atlı bir ilâhdı ve tâ Trakya'ya kadar geniş bir sahaya yayılmıştı. Bu ilâhın resmini havi küçük adak kabartmalarına Pamfilya ve Pisidya'da pek sık raslanmaktadır. Antalya müzesinde bunlardan birçoğunu gördük, fakat hiçbirisinin üzerinde ilâhın ismine raslıyamadık.

Bu ilâh kültleri bize, Bergama egemenliğine, bununla birlikte girmiş olan Hellenizm kültürünün tesirine, sonra Attaleia'nın Roma imparatorluğu devletler birliğine girmesiyle başlayan kuvvetli Roma tesirine rağmen, yerli Anadolu kültürünün Pamfilya halkına sağlam bir surette hâkim olduğunu öğretmektedirler. Bu kültür hakikî olarak ancak İslâm kültürü tarafından mağlûp edilmiştir.

¹⁸ Strabo'nun Attaleia'nın komşusu olarak zikrettiği Korykos ve bunun en eski Antalya olması meselesinin izahına girişmiyorum. Bu husustaki bibliyografyayı Lanckoronski, s. 15 not 4 te vermekte ve kendisi de s. 16 da Korykos ile Antalya'nın bir ve aynı yer olduğunu reddetmektedir.

Roma tesirinin karakterini, ancak şahıs isimleri sayesinde tesbit etmekteyiz. Bu tesirin, içtimaf bakımından ve tam olarak tetkik edildiği taktirde, pek sathî kaldığı meydana çıkar. Kitabelerden ve bilhassa şeref kitabelerinde tesadüf edilen isimler gözden geçirilecek olursa bunların büyük bir kısmının lâtince olduğu dikkat nazarlarını çeker. Bu durum tabiatıyla bu isim sahiplerinin Romalı veya İtaliye menşeli olduklarına delâlet etmez; fakat Attaleia halkının oldukça mühim bir kısmının lâtin isimleri almış olduğunu gösterir. Bununla beraber şunu da hatırlamalıdır ki, bu isimlerin alınması hususî bir haktır, yoksa her istiyen lâtin ismi alamazdı. Lâtin ismi, Roma vatandaşının alâmet-i farikasıydı ve Roma vatandaşlık hakkı da yalnız bir intiyaz olarak verilirdi.

M. ö. 2 inci ve 1 inci yüzyıllarda senatonun temsil ettiği Roma aristokrasisi, imparatorluk idaresinin ona yüklettiği mesuliyeti benimsemediği ve verdiği vazifeyi kötü, hattâ iğrenç bir surette yaptığından, imparatorluğun ve o devir medeniyetinin kurtarılması icabettikte idare eden tabakanın genişletilmesi, yeni ve daha iyi unsurların idare mekanizmasına alınması mecburiyeti hasıl olmuştu. Bunu ilk defa açık olarak gören ve şuurlu bir şekilde tatbikını tecrübe eden adam, yüzlerce ittihat muahedesi ile gevşek bir şekilde birleştirilmiş olan devleti Büyük İskender tarzında bir Hellenizm kiralığı halinde sıkıca perçinlemek istiyen diktatör Kaesar'dı ki bu kiralıkta Romalı olmasalar dahi yalnız en iyiler idarenin başında bulunacaklardı. Kaesar, bu yüzden milliyetçi Romalı bir asilzade grubu tarafından öldürüldü. Halefleri Augustus ve Tiberius'un Roma millî düşüncelerini ön plâna daha fazla sürmelerine rağmen, daha o zamanlar bile eyaletlerde, menşe ve gelenek yolu ile devlet işlerinin idaresine en iyi bir şekilde hazırlanmış birçok itibarlı aileler, pek sık raslanan aile adı Iulius'dan anlaşılacağı veçhile, Roma vatandaşlık hakkını almışlardı. Roma vatandaşlığına kâbul edilen bir yabancıya, ona bu hakkı sağlayanın aile adını kullanması âdetti. Bunun için eyalet ailelerinden Iulius ismini taşıyan büyük bir kısmının vatandaşlık haklarını Iulius'lar hanedanına mensup bir imparatorun almış olmaları lâzımdır. Taşralıların aldıkları bu vatandaşlık hakkı, bu andan itibaren, onların artık milliyetini değil, fakat devlet hudutları içindeki hukukî ve içtimaf mevkilerini gösterirdi. Yeni vatandaşlar bundan sonra idareciler zümresine girerlerdi; fakat

burada asıl idarî mevkilere geçmeden önce başarı ve kabiliyetleri ile temayüz etmek mecburiyetinde idiler. Bu adamların kendilerini göstermeleri için iki yol vardı ve bu yolların ikisi de onlara bizzat imparator tarafından açılırdı. Bunlar ailelerinin itibarına göre ya senatorlar, veya atlılar sınıfına ithal edilirdi. Senatorlar imparatorluğun yüksek aristokrasisini teşkil ederlerdi. Bunlara en yüksek mevkiler açıktı. Taşrahılar da aynı yoldan en yüksek mevkilere geçerler, hattâ imparator bile olurlardı. Meselâ Traianus, Hadrianus ve Septimius Severus'tan itibaren bütün imparatorlar Roma menşeli değillerdi. Atlılar, ikinci aristokrasi sınıfını teşkil ederler ve en yüksek hukukî, malî ve askerî memuriyetlere tayin edilirdi. Çok defa atlı sınıfına girme imtiyazını elde etmiş olan adamların oğullarının senato'ya yükseldiklerini görüyoruz (No. 15, 19, 20). Hâkimiyeti elinde bulunduran zümrenin bu şekilde genişletilmesi parlak bir netice temin etmiş ve cumhuriyetin yıkıldığı zamanda uçurumun kenarında bulunan devleti, bundan sonraki iki yüzyıl için, kurtarmıştır. Vakıa imparatorluk hâlâ "Roma İmparatorluğu," ismini taşıyordu, fakat idaresi daha ziyade eyaletlerin elinde idi. Bunların idareci zümre içine girmek şeklindeki sosyal yükselişleri, M. s. 1'inci yüzyılda yavaş yavaş, M. s. 2'inci yüzyılda ise süratle ve tam olarak, tâ bu yüzyılın sonunda Septimus Severus'un Roma ismini taşıyan herşeye karşı olan nefreti neticesinde devlet aristokrasisinin inkişafını durdurup idareyi aşağı tabakaların eline vererek imparatorluğun, cemiyetin, ekonomik hayatın ve kültürün esaslarını değiştiren M. s. 3'üncü yüzyılın korkunç askerî monarşisine yol açtığı zamana kadar, devam etmiştir. Septimus Severus'un oğlu Karakalla'nın 212 yılında *Constitutio Antoniniana* ile imparatorluğun içinde yaşayanların hepsine Roma vatandaşlık hakkını vermesi, Severus'un yıkıcı siyasetinin tabii bir neticesi idi; yoksa büyük Kaesar'ın temayüllerinin temadi ettirilmesi demek değildi. Çünkü bu umumî vatandaşlık hakkının verilmesi en iyilerin seçilmesi değil, herşeyin bir yapılması demektir. O esnada artık en iyiler, en iyi yetişmiş olanlar ve en muteberler değil, en kaba insanlar iktidar mevkilerine geçmişlerdi.

Sosyal yükselme için imparatorluk ahalisinin aşağı tabakalarına mensup kabiliyetli kimselere açık bulunan başka bir yol daha vardı ki bu, ordu vasıtasıyla temin edilen yoldu. Roma cumhuriyeti usullerine göre legionlarda yalnız Roma vatandaşları asker

olarak hizmet edebilirdi. Fakat imparatorluğun büyümesi, bunun neticesinde askerî hâdiselerin uzak yerlerde ve devamlı olarak cereyan etmesi, yirmi hattâ daha fazla yıllık bir askerlik müddetine ihtiyaç gösterince, askerliğe alınacak ihtiyatlar yavaş yavaş tükenmeğe başlamıştı. Daha M. s. 1'inci yüzyılda ordu hizmeti için çok defa kâfi miktarda Romalı bulmak imkânsız bir hale gelmişti. Bu sebepten eyaletlilerin de legiyonlara alınmasına müsaade edilmiştir. Bunlar aynı zamanda Roma vatandaşlığına kabul edilmişler ve kendilerine Lâtin isimleri verilmiştir. İmparatorluğun çeşitli ülkelerinde bulunmuş olan kitabeler, bu çeşit adamların uzun bir hizmetten sonra subay olarak muayyen bir servetle vatanlarına döndüklerini ve burada yaşlı oldukları halde ictimâî sahada, çocuklarına daha fazla yükselme imkânlarını sağlayabilecek yüksek bir mevki işgal ettiklerini açığa vurmaktadırlar. Daha Roma imparatorluğunun ilk iki yüzyılında bunların içinde kabiliyeti ve liyakati sayesinde imparatorun dikkat nazarını çekerek yüksek askerî mevkiiler işgal eden eyaletlileri bulmaktayız. Bir mîsâl olarak oğlu senatorluğa kadar yükselmiş olan Attaleia'lı Lukius Gavius Fronto gösterilebilir (No. 19, 20). İlk zamanlar çok nadir olarak böyle yüksek bir mevkie ulaştıran bu yol, sonraları, Septimius Severus zamanından itibaren, bütün idareci adamların ve bizzat imparatorların geçtiği yegâne yol olmuştur.

Bu olaylar, Roma imparatorluğunun hakikî tarihinin bir cephesidir ve bunun karşısında tarihçiler tarafından nakledilen saray dedikoduları tamamiyle kıymetsizdirler. Antik tarihçiler bu hususlar hakkında bize hemen hemen hiç bilgi vermediklerinden kitabeler, bu zamanların hakikî tarihi için, elimizde bulunan yegâne kaynaklarımızdır. Her milletten birçok bilginler aşağı yukarı 70 senedenberi eyalet ve bilhassa Anadolu ailelerinin tarihini incelemek için uğraşmaktadırlar. Bu, kitabe malzemesinin dağınık olması ve kolaylıkla ele geçirilememesinden dolayı müşkül ve yorucu, fakat o derece önemli olduğundan yapılması elzem bir iştir. Bunun biricik yolu, Anadolu kitabelerinin toplanması, üzerinde çalışılıp neşredilmesidir. Bizim bu hususta Attaleia kitabelerinden öğrendiklerimiz vakia azdır, fakat yine de küçümsenemeyecek kadar önemlidir.

En sık raslanan aile adı, Kalpurnius'dur. No. 10 da tebcil edilen, Pamfilya'nın Klaudius I in saltanatı zamanındaki valisi bu adı taşımaktadır. No. 11 hakkında verilen izahatta açıklandığı gibi

Kalpurnius, Klaudius tarafından yeniden teşkil edilen çift eyaletin kendisine fevkalâde salâhiyetler verilmiş ve esaslı faaliyeti sayesinde Pamfilyalı'ların itimadını kazanmış ilk imparator valisi idi. Birçok Attaleia'lıların kullandığı Kalpurnius ismi bu adamdan neşet etmiş, bu ismi taşıyan aile, Roma vatandaşlık hakkını bu adamdan almıştı. M. s. 2 inci yüzyılın ikinci yarısında bile bu ismi taşıyan bir Attaleia'lıyı, Lukius Markius Keler Kalpurnius Longus'u (No. 21, 22) yüksek devlet memuriyetlerinde görmekteyiz. Bu zat, senatorlar sınıfına mensuptu; Roma'da yol inşaatı müdürü olarak muvaffakiyet göstermiş, sonra bir legiyonun birinci kurmay subayı, daha sonra da Bitinya - Pontus'un imparator valisi ve Ahaya prokonsulu olmuştu. Hiç şüphesiz bu adam daha da yükselmişti; fakat bir tesadüf eseri olarak bu hususta malûmat veren kitabelere malik bulunmuyoruz. Kalpurnius Quadratus'un oğlu Kalpurnius Diodorus'a ait şeref kitabesinin de M. s. 2 inci yüzyıla ait olması muhtemeldir (No. VII). Attaleia'nın en yüksek memuriyetlerinde bulunmuş ve en yüksek şereflerini şahsında toplamış olan bu zat daha evvel bahis mevzuu edilen şahısla akraba idi. Bu aileden diğer itibarlı bir şahıs ta Markus Petronius Firmus Kalpurnius Saekularius (No. VIII) idi. Bu da, tıpkı Lukius Markius Keler Kalpurnius Longus gibi, diğer muteber bir aile ile, evlenme yolu ile akrabalık tesis etmişti (krş. No. 22 nin izahatını) ve bu sebepten iki isim taşıyordu. No. 21 in gösterdiği gibi bu itibarlı kimselerin kendilerine bağlı pek çok vasalları vardı. Bunlardan birçoğu, bilhassa azad edilmiş köleler efendilerinin isimlerini taşırlar, bu suretle bu isimler aşağı halk tabakalarına da nüfuz etmiş olurlardı. Kalpurnius isimli bütün insanlar büyük bir aile birliği meydana getirirlerdi. Bunların reisleri, ailelerinin büyüklüğü nisbetinde zengin, itibarlı ve kudretli olurlardı. Mezar kitabeleri vasıtasıyla tanıdığımız Kalpurnius Longus (No. XVII) ile Kalpurnius Karpus'un (No. XII) aşağı tabakalara mensup gibi görünmelerine karşılık Kalpurnius Epinikianus'un (No. 32) daha yüksek bir mevkii olsa gerektir. Bu adam belki de esas aile muhitine dahildi, çünkü mezarı zengin ve gösterişli idi ve bizzat kendisinin azad edilmiş köleleri vardı. Markus Plankius Plato Kalpurnianus Prokulus (No. XI) da Kalpurnius ailesinden neşet etmişti. Muhtemeldir ki, M. s. 2 inci yüzyılın sonuna doğru ecdadı gibi o da vatanına ait bütün memuriyetleri sırasıyla işgal etmiştir. Bu

zat, artık Kalpurnius adını değil, bundan istikak etmiş olan Kalpurnianus adını taşıyordu; ihtimal evlât edinilmek suretiyle Kalpurnius ailesinden Plankius ailesine geçmişti. Bütün bu kaynakların pek az olmasına rağmen bunlardan Attaleia'da M. s. 1 inci yüzyılın ortasında Roma vatandaşları arasına girerek, M. s. 2 inci yüzyılın ikinci yarısına kadar, yani bir yüzyıldan fazla bir zaman gelişen ve sonra muhtemel olarak Septimius Severus zamanında inkıraz bulan asil ve eski bir ailenin mevcut olduğunu öğreniyoruz.

Birçoğu "Gaius," adını kullandıkları için Roma vatandaşlık hakkını daha Augustus zamanında almış olması gereken bir Iuliuslar ailesinin de mevcudiyeti kat'idir. Gaius Iulius Asper, üç oğlu Asper, Sanktus ve Rufus (No. 23) ile birlikte, M. s. 1 inci yüzyıla aittir. Bunların hepsi aynı zamanda Gaius Iulius adını taşıyordu. En büyük oğlu şehir memuriyetlerinin en yüksek basamağına erişmiş ve bunun için kendisine kitabeli bir şeref heykeli dikilmiştir. Hiç şüphesiz yukarıdakinin akrabası olan Markus Iulius Sanktus, Vespasianus zamanında, mahiyetini daha henüz açık olarak tesbit edemediğimiz umumî bir bina inşa ettirmiştir (No. 3). Bu aileden aynı zamanda Iulia Sankta adlı bir kadın da cemiyet içinde temayüz etmiş, imparator Hadrianus'un kardeşi Domitia Paulina için bir heykel diktirmiş (No. III), bundan başka Hadrianus kapısının yanındaki kuleyi kendi parasiyle yaptırmış (No. IV) ve buna göre Hadrianus zamanında (117-138) yaşamıştır. Bu aile mensuplarından herhangi birisinin devlet aristokrasisine yükseltip yükseltilmediğini ve imparatorluk idaresinde yüksek bir mevki işgal edip etmediğini kaynaklarımızdan öğrenemiyoruz. Fakat Attaleia şehri içinde bu aile ön safta geliyordu ve bu yüksek mevkiini en aşağı yüz elli sene muhafaza etmiştir.

Flavonius ailesi yalnız bir kitabede zikredilmektedir (No. 13). Gaius Flavonius Anikianus, bütün Güney ve Batı Anadolu'da tanınmış, atlı sınıfından ve büyük servete sahip bir adamdı. Aynı zamanda Pisidya'daki Antioheia (Yalvaç) ile Efesos'un fahri hemşehrisi idi. Kardeşi Flavonius Paulinus aynı şekilde Roma atlısı idi ve imparatorluk hizmetinde atlılara mahsus kariyeri yapmıştı. Fakat Anikianus'un oğlu Flavonius Lollianus, senatorluğa kadar yükselmiş, babası bundan dolayı büyük bir gurur duymuştu. Bu da ailenin yükselme işinin daha henüz tamamlanmadığını göstermektedir. Bahis mevzuu olan aile Attaleia'da M. s. 2 nci yüzyılın

ortasında meydana çıkan yeni bir aile idi. Fakat maalesef bu ailenin geç zamanlarına dair bir şey öğrenemiyoruz. Bunun da sebebi, bir tesadüf eseri olarak, kitabelerin mahfuz kalmamasıdır.

Lukius Gavius Fronto tarafından kurulan aile de yeni idi (No. 19, 20). Fronto, şüphesiz, aşağı sınıfa mensuptu ; fakat Flavius'larla Traianus zamanında uzun seneler hizmet ederek generallik rütbesine kadar yükselmişti. Hadrianus kendisini atlı sınıfına ithal etmişti. Oğlu ile torunu ise, daha Fronto'nun sağlığında senator olmuşlardı. Fronto lâtin ismini, o zamanın âdetine göre, legiyon hizmetine girdiği esnada almıştı ve vatandaşlık hakkına henüz bu tarihte sahip olduğu için, Roma vatandaşı olmıyan babasına da bu münasebetle bir lâtin ismi ve, bu gibi hallerde mutad olduğu veçhile, doğrudan doğruya Fronto'nun aldığı isim verilmiştir. Gavius aile adına imparatorluğun muhtelif ülkelerinde bulunan kitabeler üzerinde nadir olarak raslanmaz. Bunun için pek çok dağılmış bulunan bu isimdeki insanların kâffesinin birbiriyle akraba olması varid değildir. Bunlar, Fronto gibi, bu ismi kendilerine Roma vatandaşlık hakkının verilmesi münasebetiyle almışlardır. Bu sebepten Fronto ile onun zamanında yaşayan aynı adlı büyük rütbeli şahıslar arasındaki akrabalığa dair bir şeyler tesbit edebilmek imkânsızdır ¹⁹. Fakat Gavius ismine eğer bizzat Attaleia içinde raslanırsa, o zaman bunları taşıyan şahısların ya akraba veya azad edilmiş köleler olması lâzım gelir. 19 No. lu kitabeyi diktirmiş olan Lukius Gavius Seleukos hürriyete kavuşmuş bir köle idi ; çünkü o, Fronto'yu, azad edilmiş kölelerin efendilerini tavsif ettikleri şekilde, kendisinin patronu ve velinimeti olarak göstermektedir. Lukius Gavius ismini, serbest bırakıldığı zaman almıştı ve şimdi üçüncü isim olarak kullandığı Seleukos da onun evvelki adı idi. Fakat 20 No. lu kitabeyi diktirmiş olan ve Fronto'yu arkadaşı ve velinimeti diye tavsif eden Poppaeus Gavius şüphesiz onun bir akrabası idi. Radet ve Paris tarafından

¹⁹ Bir Markus Gavius 155 senesinde (Liebenam, Fasti consulares 23) Markus Gavius Orfitus 165 (Liebenam 24), Markus Gavius Squilla Gallikanus 127 de (Liebenam, 21) ve bunun aynı isimli oğlu 150, (Liebenam 22) de Konsul idi. M. s. 70 ile 74 arasında konsül olan Q. Gavius Atticus (Liebenam 59) muhakkak ki Fronto ile akraba değildir, fakat Fronto'nun aşağı yukarı bu zamanda ordu hizmetine girmiş olması gerektiğinden ismini ve vatandaşlık hakkını Attikus'dan almış olması mümkündür.

neşredilmiş olan bir M. s. 2 nci yüzyıl kitabesinde tebcil edilen Markus Gavius Gallikus'un (No. IX) yukarıdakinden neş'et etmiş olması muhtemeldir. Mezar kitabelerinde de bir Gavius Bakhikus'a (No. XVI) raslanmaktadır. Bu suretle Gavius ailesinin M. s. bütün 2 nci yüzyıl boyunca geliştiği ve Attaleia'da büyük bir itibar kazandığı anlaşılmaktadır.

Attaleia'nın muteber aileleri hakkında tesbit edilebilen şeyler pek azdır, fakat yeni kitabe buluntuları bize yeni bilgiler verebilir ve eski bilgileri çoğaltabilirler. Bunun için ehemmiyetsizmiş gibi görünen her parça önemli olabileceğinden bunlara dikkat etmek lâzımdır. Ancak bu suretle Anadolu'nun her tarafında bulunan malzeme toplanıp araştırıldığı takdirde, Küçük Asya'nın İlk Çağdaki hakikî tarihini yazabilecek bir durumda oluruz.

ARTUK OĞLU EMİR BALAK VE MEZARI

İBRAHİM ARTUK

Istanbul Arkeoloji Müzeleri nümizmatlarından

Nuruddevle Balak bin Behram, Haçlılara karşı parlak savaşla-riyle tanınmış olan Artuk hanedanının ünlü bir simasıdır. 1094 (H. 487) senesinde Dumuşk hükümdarı Tutuş, emir Bozan'ı öldür-dükten sonra ona ait olan Mudar ülkesinin şehirlerini idaresindeki emirlere verirken Suruç şehrini de Sökmen bin Artuk'a bırakmış, sonraları burasını kardeşinin oğlu Balak bin Behram'a devretmişti. Balak, ikinci Antakya muhasarası sıralarında bu şehri kurtarmağa giden büyük Selçuk mücahitlerine iltihak ve amcası Sökmen'in yanı başında savaşmıştı. Antakya bozgunluğundan sonra Artuk' ların elinde bulunan Kudüs Fatimî halifesinin eline geçmesinden biraz sonra Suruç'u kaybetti (H. 492). Arap tarihçileri Balak'ın Urfa kontuna başvurarak şehri ona verdiklerini söylerler¹. Haçlı vaka-nivüsleri, emir Balak'ın isyan eden Suruç halkına karşı Urfa kontu Baudouin I'den yardım istediğini, neticede kontun almış olduğu şehri sahibine vermediğini yazarlar. Bu suretle emarettten mahrum olmak talisizliğine uğrıyan ve muhtelif Türkmen boy ve oymak-larının başına geçip birçok sergüzeştlere atılan Balak, Suruçlu'ları kurtarmak istiyen büyük amcası Sökmen ile birlikte, 1100 (H. 494) senesinin sonlarına doğru Suruç'a yürümüştü². Yeni Urfa kontu olan Baudouin de Burg ile Suruç senyörü Foulque de Chartres'i karşılamağa çıktılar. Fakat Mathieu d'Edesse'ye göre, evvelâ mağ-lûp oldular, Foulque öldü. Kont da Urfa'ya sığındı. Suruç şehrini ele geçiren Sökmen ile Balak, iç kalede bulunan Frankları muhasara ve tazyike başladılar³. Bu sırada Urfa kontu Antakya'ya giderek oradan kâfi miktarda yardım kuvveti alıp tekrar Suruç'a yürüdü. Sökmen ile Balak onu karşıladılarsa da mağlûben çekildiler. 1101

¹ İzzeddin ibni Şeddad, *Alak el-hazire fi ümera el-Sam vel Cezire*. Yazma, varak 18 (Sayın hocam Mükrimin Halil Yınanç'ın kütüphanesinde).

² İbrahim Artuk, *Artuk Oğulları Tarihi* s. 27. İslâm Ansiklopedisi.

³ René Grousset, *Histoire de Croisades et du Royaume Franc de Jerusa-lem-texte* 1. p. 392.

(H. 495) senesinde Suruç'u tekrar işgal etmeğe muvaffak olan Haçlı'lar bu şehirde müslüman halkı tamamen kılıçtan geçirerek kadınlarını esir aldılar⁴. Mathieu d'Edesse'nin rivayetine göre, Franklar, Urfa'ya çok miktarda genç erkek ve kadın getirdiler. Hatta bütün Frank memleketlerini ve Antakya'yı esir ile doldurdular⁵.

Artık Mudar bölgesinde bir emaret kurmaktan ümidini kesen Balak, taliini amcası Sökmen ile İlgazi'nin talilerine bağlamış ve birincisinin Elcezire'deki çalışma ve savaşlarına katıldıktan sonra Irak'a giderek orada Sultan Berkyaruk ile Mehmed Tapar arasındaki mücadelelere giren ve sonunda Bağdat şahnesi olmuş olan ikincisinin emrine ve onlara yardım etmişti⁶.

1103 (H. 497) senesi muharrem ayında emir İlgazi'nin kardeşinin oğlu emir Balak bin Behram bin Artuk, Ane ve Hadise'yi Ya'îş'in oğlu İsa'dan aldı. Fakat Hilla hükümdarı Seyfüddevle Sadaka'nın karışması üzerine bırakmağa mecbur kalan Balak, Türkmenlerden topladığı bin kişilik bir ordu ile şehri tekrar zapt ve yağma ettikten sonra Hit kasabasına doğru yürüdü. Sadaka askerlerini topladı. Fakat emirin avdetini haber alınca askerlerini göndermekten vazgeçti⁷. O sene içinde amcası Sökmen ile Musul valisi Çökürmüş'ün Haçlılara karşı yaptıkları muharebeye girmiş ve kazanılan muzafferiyette rol oynamıştır.

1104 (H. 498) senesinde Türkmenlerin, Irak bölgelerinden Horasan yolunda bozukluk çıkardıklarını ve bazı kötü hareketlerde bulduklarını gören Irak şehnesi İlgazi, buraya kardeşinin oğlu Balak bin Behram'ı tayin ederek memleketin asayişinin iade edilmesini emretti. Filhakika Balak, Irak kıtasındaki asayışı temin ettikten sonra Serhab bin Bedre'ye ait Hanicar kasabasını almıştı (1105; H. 499)⁸.

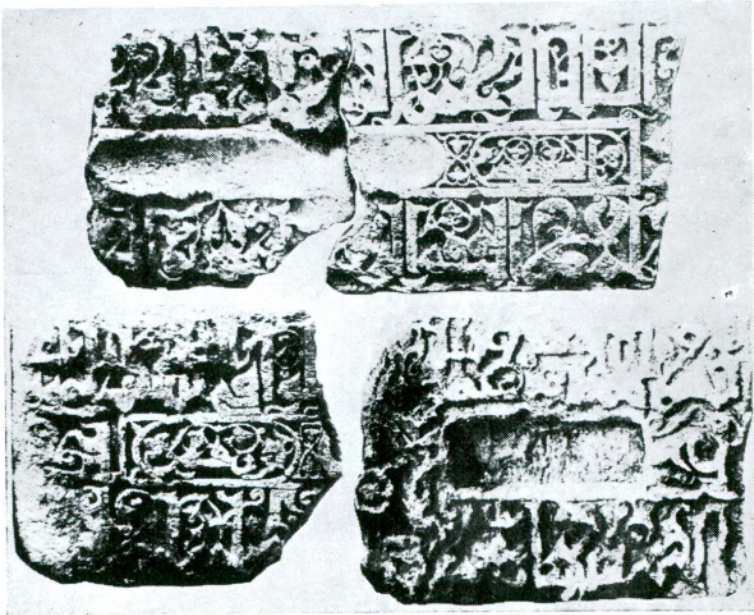
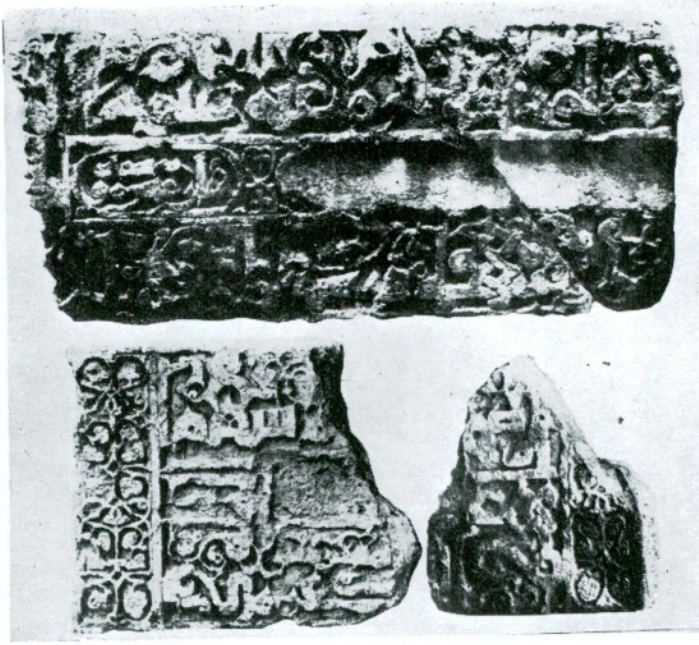
⁴ İbnilesir, El Kâmil fittarih. cilt 10 s. 135; -İbnil-Kalenisi bi zeyl Tarih Dumuşk s. 138.

⁵ René Grousset, Histoire de Croisades, cilt 1. s. 392.

⁶ Prof. Mükrimin Halil Yınanç'ın notlarından.

⁷ Melik el-Müeyyed İmadeddin ebi-Fida, El-Muhtasar fi Ahbar el-Beger Cilt 11 s. 227; İbnilesir, El Kâmil fittarih cilt 10 s. 135. Tarihçi İbni Haldun Kitab el-İber ve Divan el-Muhteda isimli eserinin 5 inci cildi s. 32 de bu olayın H. 496 da olduğunu zikrediyor.

⁸ İbnilesir cilt 10 s. 165.

Res. 1,2 — Balak'ın mezar taşları.
(Şam müzesinde)

Res. 3 — Makam-ı İbrahim mezarlığı.

1110 (H. 504) senesinde emir Balak, büyük Sultanın Haçlılara karşı gönderdiği cihad ordusuna girmiş ve amcası İlgazi'nin emrinde çalışmıştı. Harran'ı idaresine alan Mevdud burayı İlgazi'ye vermiş ise de Sökmen el-Kutbi buna razı olmadığından İlgazi ile aralarında anlaşmazlık çıkmış ve bu yüzden İlgazi ordudan ayrılarak Mardin'e dönmüştü. Buna kızan Sökmen el-Kutbi orduda bulunan Balak'ı alıkoyarak zincire vurdurmuş ve kendi bölgesindeki Aydizyats kalesine gönderip orada hapsedtirmişti. Fakat ertesi sene Sökmen el-Kutbi'nin ölümü üzerine hapisten kurtularak amcasının yanına giden Balak, 1112 (H. 506) senesinde Harput Palu, Çemişgezek ve bütün Dersim havalisi ile Hanzit bölgesi emiri Çubuk oğlu Mehmet bey'in ölümünü duymuş ve başına toplayabildiği Türkmenlerden bir kısım ile birlikte Elcezire'den hareket ederek, Harput şehri ve havalisindeki kasabalar hariç olmak üzere, onun bütün memleketini eline geçirmiş ve Palu şehrini kendisine emaret merkezi yapmıştır.

Anadolu sultanı Kılıç Aslan I'nin ölümünden sonra oğulları arasında paylaşılan ülkeden Malatya ve Elbistan bölgeleri, ölen sultanın en küçük oğlu Tuğrul Aslan'ın hissesine düşmüş ve bu şehzade, emir tarafından sultan ilân edilmişti. Çocuk hükümdarın annesi Ayşe hatun, ümeradan İI Aslan ile evlenerek bu emiri oğluna Atabeğ yapmış ve memleketi idareye başlamıştı. Sonraları Ayşe hatun, adı geçen bu emiri tevkif etmiş, idare ve cesurane tavurlarına hayran kaldığı emir Balak ile evlenmeğe karar vermiş ve onu Malatya'ya çağırarak üzere Palu'ya gitmişti. Ayşe hatun ile evlendikten sonra 1113 (H. 507) senesinde Malatya'ya gelen Balak kendi hâkimiyeti altındaki araziye genişletmiş, hattâ Anadolu ve Elcezire'de bulunan emirlerin en kuvvetlisi olmuştu.

1114 (H. 508) senesinde Çubuk oğlu Mehmed'in halefi bulunan Harput emiri hastalandığı zaman ülkesini Tuğrul Aslan'a vasiyet etmiş, bunun üzerine Balak, Malatya kuvvetlerinin başında olmak üzere, Harput'a gidip şehri almış; fakat bu sıralarda Haçlılarla harbetmek için yola çıkan sultan Mehmed'in ordusundan bir kısım kuvvetin sultanın oğlu Mesud kumandasında buralara yaklaşmakta olduğunu görünce, ismi geçen bu şehri boşaltarak Malatya'ya dönmek zorunda kalmıştır. Şehzade Mesut Atabeği Aksungur el-Porsukî bütün Elcezire ümerasının maiyetine gelmiş olmalarına rağmen, Mardin emiri İlgazi bizzat gelmiyerek oğlu Ayaz'ı göndermesine

kızmış ve Mudar bölgesini tahripten döndükten sonra Ayaz'ı hapsetmiş, bunun üzerine Mardin emiri kardeşinin oğlu emir Balak'ı yardıma çağırdığı gibi diğer taraftan öteki kardeşinin oğlu, Hısn-Keyfa emiri Davud bin Sökmen'i yanına almıştı⁹. Necmeddin İlgazi, Habur nehri boyunca ilerlemekte devam ederek Dare'ye yakın bir yerde oğlunu esaretten kurtarmak için düşmanına hücum etti. Porsukl'nin ordusu, muntazam ve sayıca üstün olduğu halde, Necmeddin İlgazi'ye mağlûp oldu. Muharebede bulunan sultanın oğlu, askerinin kaçışını görünce, Dare'den ayrılarak Nuseybin'e gitti. Savaş geceye kadar devam etti. At üzerinde zincirlere vurulmuş olan Ayaz, gecenin başlamasından ve vaktin müsaadesinden istifade ile kendisini attan yere attı. O civarda bulunan Yahudiler tarafından gizlendi. Kendini tanıyan civar Kürtlerinden biri babasına haber verdi. İlgazi, adam göndererek onu kurtardı¹⁰. Vazifesi burada sona eren Balak, Malatya'ya döndükten sonra, Harput üzerine yürüyerek burasını işgal etmişti (M. 1115 ; H. 509).

Erzincan, Şarkî Karahisar ve Divriki bölgeleri emiri, evveldenberi göz diktiği Genç ve Dersim havzalarının Balak tarafından alınmasına gücümüş olan Mengüçük oğlu, 1118 (H. 512)'de Balak'ın ülkelerini çiğnemeğe başlamış ve bu arada Malatya havalisini de yağma etmişti. Kendi kuvvetlerini amcasına göndermiş olduğu için o vakit onun arazisine yürümiyen emir Balak, 1120 (H. 514) yılında Mengüçük oğlu memleketine girdi. Kemah ve Erzincan bölgelerini istilâya başladı. Mengüçük oğlu karşı koyamayacağını anlıyarak Bizans imparatorluğunun Trabzon dukası olup komşu Türk emirlerinin muhtemel tecavüzlerine karşı yanında mühim kuvvetler bulunduran Kostantin Gabras'ın yanına sığındı¹¹. İkisi de kuvvetleriyle birlikte Balak'ın karşısına çıktılar. İbnilazimî'nin Seryan ve İbnikalensi'nin Serman dedikleri yerde şiddetli bir savaş vaki oldu. Trabzon dukası ile Mengüçük'ün oğlu fena halde bozuldular ve maiyetlerinin mühim bir kısmı ile esir edildiler. Trabzon dukası otuzbin dinar fidye karşılığında kurtuldu. Suryanî pat-

⁹ Prof. Mükrimin Halil Yınanç'ın notlarından. Aynı, İkdulceman fi tarih elhizaman. Yazma. Sene 508 vukuatı Veliyüddin Carullah kütüphanesi No. 1590.

¹⁰ Süryanî Mihail vakayinamesi Barsumi yazısı ile. Mardin Deyr. Zaferan kütüphanesinde (T. T. Kurumu tarafından dilimize çevriliyor).

¹¹ İbnikalensis, s. 202'de buna Afras Rumî diyor.

riki Mihail, Sivas, Yeşilirmak ve Aşağı Kelkit havzası emfri Danişmend oğlu emir Gazi'nin de Balak'ın müttefiki olduğu halde, esir olanlardan Mengüçük oğlunun damadı olmak dolayısıyla, Balak'ın rızası haricinde salıvermesi üzerine pek kızmış olan Balak ile Malatya sultanının aradaki anlaşmayı bozarak Trabzon'un zaptından vazgeçtiklerini anlatır ¹².

1121 (H. 515) yılında Artuk oğlu İlgazi'nin kardeşi oğlu Balak bin Behram, Frankların elinde bulunan Ruha şehrini uzun müddettenberi kuşattığı halde şehrin zaptına muvaffak olamadı. Bu yüzden Balak, ordudan ayrılmak lüzumunu hissetti. O esnada Türkmenlerden biri, emir Balak'a Ruha kontu Josselin de Courtenay'ın asker toplamakta olduğunu ve pek yakında Türkleri kuşatacağını haber verdi. Balak'ın kumandasında bulunan ordunun büyük bir kısmı dağınık bir halde bulunuyordu. Bunun için Frankları dörtyüz kişi ile karşılamaya karar verdi. Türkmenlerle harbetmeğe gelen Frank ordusu mevsimin yağmurlarından bataklık haline gelmiş olan bir araziden geçmek mecburiyetinde idiler. Hayvanları bu arazide pek güçlkle hareket ediyordu. İşte bu vaziyetten istifade eden Balak ve arkadaşları, düşmanlara ok atmak suretiyle büyük bir kısmını telef ettiler. Ruha kontu Josselin teyzesinin oğlunun Suruç yakınlarında ermeni tarihçisi Urfa'lı Mathieu'nun Daphtil dediği yerde yendi ve esir aldı. Esir, kontu bir deve derisi içine koyarak dikti. Balak, bunlardan Ruha şehrini istedi. Josselin, emre çokca mal ve para vadettiği halde şehrin teslimine razı olamıyordu. Bu yüzden Balak, Ruha kontu ve arkadaşlarını hapsetmek üzere Harput kalesine, geri kalan yirmibeş Frank şovalyesini de Palu'ya gönderdi. Haçlı reislerin en kudretli ve en cesurlarından biri olan Urfa kontunun esareti, Frank kiralığı için, mühim bir ziya telâkki edilmiştir ¹³. Emir Balak bu muvaffakiyetinden sonra Harput'a dönmüş, bir müddet sonra amcası İlgazi'nin Miyafarıkın'de o sene içinde ölmesi üzerine zâfa uğramış olan Halep emareti Haçlılara karşı müşkül bir duruma düşmüştü. Hattâ Kudüs kiralı bu vaziyetten istifade ederek taarruza geçti. Halep civarında bazı kaleleri aldı. Yeni Halep emiri Asareb'ı ona vererek anlaşmayı temin etti. Bundan sonra emir Balak evvelce

¹² Cronique de Michel le Syrien III, 205.

¹³ İbnlesir cilt 10 s. 252; Ebilfida, cilt II s. 240.

tazyik ettiği Gerger kalesi hâkimi ermeni Mihail'i kendisine itaate mecbur etmiş ve bu sergerde ancak Urfa kontunun himayesi sayesinde kalesini kurtarabilmişti. 1123 (H. 517)'de yeniden bu kaleyi kuşattı. Kudüs kralı istenilen kuvvetlerin başında olduğu halde Telbaşar'dan hareket ile Fırat'ın batı kıyılarını takip ile ilerlemeğe başladı. Gerger'e yetişmek istiyen kral Baudouin II, nehirden biraz uzaklaştığı sıralarda İbnilazim'in Uruş dediği bugünkü Turuş mevkiinde yıldırım süratiyle üzerlerine yürüdü. İbnikalenist'ye göre dokuz sefer, İbnilazim'e göre 19 seferde yapılan çarpışmada Balak'ın galibiyeti ile neticelendi. Kral başta olmak üzere ordunun ilerigelenleri esir oldular. Bundan sonra Harran'ı amcasının oğlu Bedriddevle Süleyman'dan teslim aldı. Şehrin hâkimi Barekât bin ebi-el-Fahmi'yi tevkif etti. Sonra Haleb'e gelerek burasını muhasara etti. 27 haziranda teslim aldı. Amcasının oğlunu Franklara karşı çok gevşek davrandığı suçu ile ittihat etti. Bu arada Antakya prensliğinden birkaç kaleyi işgal etti. O zaman Kudüs kralı, Urfa kontu, Birecik senyörü ve diğer şövalyeler Harput'ta yaptıkları gizli anlaşmalar sayesinde zincirlerini kırarak Harput şehrinin iç kalesini aldılar¹⁴. Eski tarihçilere göre bu hıristiyan prenslerini kurtarmak için 50 ermeni fedaisi tüccar olarak, bazılarında göre de rahip olarak Harput kalesine sokulmağa muvafak oldular. Oradaki İslâm garnizonlarını öldürerek şehrin burç ve baru'larına hâkim oldular. Yüksek olan esirlerin zincirlerini kırarak onları emirin ikametgâhı olan yere götürdüler. Aynı zamanda şehrin Ermenilerini çağırarak kaleyi müdafaaya hazırladılar. Kudüs kralı kuşatma hattını yarıp çıkmanın zorluğunu görünce Josselin'i kuvvet toplamak üzere Kudüs'e göndererek asker getirmeğe memur etti. Josselin, evvelâ Antakya, oradanda Kudüs'e gitti. Topladığı ordu ile Telbaşar'a geldiği zaman Harput kalesinin Balak tarafından zapt ve kralın yeniden esir edildiğini öğrendi¹⁵. Filhakika kahraman Balak hıristiyanların hangi tarzda Harput'u elde ettiklerini teferruatıyla anladıktan sonra bir kartal süratiyle hareket etti. İki hafta zarfında bu şehrin önüne geldi. Harput kalesini

¹⁴ Michaud, Bibliothèque des Croisades, Quatrième partie 1829 s. 45 dv.

¹⁵ Michaud, Histoire de Croisades, deuxième partie, Tome 2, Paris 1825 s. 74 dv. - Türklerin Tarih-i umumiisi, cilt IV, s. 252-253.

ciddî bir tarzda kuşatmağa başlamıştı¹⁶. Kıral Balak'ın teslim teklifini reddettiğinden kale hücum ile alındı. Emîr Balak, kıral ile senyörler hariç olmak üzere, diğer Frankları ve fedâî Ermenileri azap içinde öldürdü. Kıral ve arkadaşlarını zincire vurdurarak Harput'ta bırakmağı muvafık görmediğinden Harran'a gönderdi.

1124 (H. 518) senesinde Halep'e geldi. Haçlılara karşı sefer sıralarında dahili bir hıyanet ihtimalinden endişe ile bu şehirdeki İsmailî'leri hapsederek mal ve mülklerini sattırdı. Sonra Tuğtekin ile beraber Haçlıların elinde bulunan Azaz kalesini çevirdi. Kale alınmak üzere iken Franklar, âni olarak Türk ordusuna hücum ettiklerinden muhasaranın akamete uğramasına sebep oldu (12 şubat). Evvelce amcası İlgazi'nin nikâhlısı ve Halep emri Rıdvan'ın kızı olan Ferhunde Hatun ile evlendi¹⁷. Aynı ay içinde Franklar'dan öc almak için Azaz taraflarına asker göndererek düşmanlarını perişan ettiği gibi Münbiç sahibi Hasan bin Gümüştekin Baalbek'inin bazı hareketlerinden şüphe ettiğinden bu şehri elinden almak üzere amcasının oğlu Timurtaş'ı bu işe memur etti. Hassan tevkif edilmişse de kardeşi İsa kaleye kapandı. Bunun üzerine Balak kaleyi bizzat kuşattı. İsa, Josselin'e gönderdiği bir mektupta kendisine yapacağı bir yardıma mukabil şehri vaadetti. Urfa kontu Josselin, Kudüs ve Trablus'da bulunan Haçlıları maiyetine çağırdı. O devirlerde bahadırılığı ile tanınmış bulunan Maraş ve Keysun kontu Geoffroy ile Deluk, Antep, Rabban Mahuis başta olmak üzere geldiler. Her iki taraf Menbic ovasında toplandı. 18 rebiülevvel pazartesi sabahı başlıyan şiddetli ve korkunç muharebe, Türklerin galibiyeti ile neticelendi. Başta Maraş kontu olmak üzere Haçlılar en kuvvetli kumandanlarını kaybettiler¹⁸. Emîr Balak bu kalenin fethine muvaffak olduğu takdirde amcasının oğlu Timurtaş'ı buraya tayin edecekti¹⁹. Kendisi, Franklar tarafından kuşatılan Sur şehrinin imdadına koşmağa karar verdi. Kaleye yapılan harekâtın yerlerini

¹⁶ Mathieu d'Edesse, Recueil des Historiens des Croisades: Documents Arméniens. Tome premier. Paris 1869. s. 131 dv.

¹⁷ İbnilezrak, Mîafarikın Tarihi, varak 163.

¹⁸ Mathieu d'Edesse, Recueil de Historiens des Croisades. Tome premier s. 137-139.

¹⁹ Alâmülnübela fi Tarih Halep el-Şehba. cilt I, s. 452 ve dv. İbni Cevzi, Mirat el-Zaman, cilt VIII, Şikago 1907, D. 68.

tesbit için başında tolgası, kalkanı ile dolaşıp maiyetindekilere emirler verirken, kaleden atılan bir ok, sol köprücük kemiğine isabet ederek saplandı. Denildiğine göre bu oku kale müdafii İsa atmıştı. Balak, oku yaradan çıkararak üzerine tükürdü ve arkadaşlarına göstererek "bu bütün İslâmlara vurulan bir darbedir,, dedi ve az sonra öldü (M. 1124; H. 518).

Ordu, keder içinde olduğu halde, öteye beriye dağıldı. Kahraman şehidin cesedi amcasının oğlu Timurtaş tarafından Haleb'e getirilerek Makam-ı İbrahim mezarlığına gömüldü.

Sonraları üzerine mükemmel surette bir türbe ve mezar yapıldı. Küfi yazısını havi mezar taşı 1924 senesi ilkbaharına kadar Halep lisesinin bahçesinde duruyordu. Bilâhare hükümetin emri ile Şam müzesine götürüldü. Mezar kitabesi dokuz kısma ayrılmıştır. A yüzünde : "Tanrı onları af ve mağfiret ve ezeli zevklere nail olacakları bahçelerle müjdelmiştir,, (Kuran IX, 18). Kuran'ın bu suresinin âyeti mezar taşları üzerinde bulunuşu mantikidir. Orta çağa ait Suriye mezar taşlarında bu âyete sık sık raslamak mümkündür. Mezar taşının B yüzünde :

(بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ وَلَا تَحْزَنْ (بَنَ الْذِينَ قَتَلُوا فِي سَبِيلِ اللَّهِ أَمْوَالًا) تَابَلْ
أَحْيَاءَ عِنْدَ (رَبِّهِمْ) يَرْزُقُونَ - (آ) وَفِي - الشَّهِيد - الْأَمِيرِ الْفَقِيرِ إِلَى (ح) رَّبِّهِ
نُورِ الدُّوَلَةِ بَلْكَ بِنِ (بِهَرَامِ بِنِ أَرْتَقِ)

Yani "Allah yolunda katledilenleri ölmüş sanma, hayır hep hayattadırlar, rablarının yanında yaşarlar, Tanrının fazlından kendilerine bahşettiği saadet ile şadegâm olarak merzuk olurlar,,²⁰.

Taşın iç yüzünde :

فَخِرَالِدِينَ شَمْسِ الْأَمْرِ (أَسَد) يَفِ الْمَجَاهِدِينَ زَعِيمِ جِيُوشِ
الْمُسْلِمِينَ اسْتَشْهَدَ رَضَى الْأَلَا (أ) عَا (نَهْ وَنُور) ضَر (بِ) ه - وَرَحْمَه - فِي شَهْرِ
رَبِيعِ الْأَوْلِ - ثَمَانِ عَشْرَةَ وَخَمْسِيَّةً

kitabesi bulunur. "Merhum ve mağfur dinin medarı iftiharı, ümeranın güneşi, mücahitlerin keskin kılıncı, büyük müslüman ordusunun emiri şehit olmuştur, Tanrı kabrini pür nur edip mağfiret ihsan eylesin-rabiülevvel ayı 518,,.

D. yüzünde :

²⁰ Kuran Dili cilt III, s. 2485.

ناصر (الامام) سهم الملوك قاهر الكفرة و المشركين

“İmamın müdafii, kıralların oku, dinsiz ve müşriklerin kahiri”.

Halep'te İbrahim Peygamberin makamının güneyinde H. 6, Milâdî 12 inci yüzyıllara ait bir sürü eski mezarlar grubu bulunmaktadır. Her ne olursa olsun bu tip mezarlar üzerindeki yazılar Fatimî devrine değil, fakat Yukarı Irak yazılarıyla münasebete getirilmelidir. Zira buna benzer çiçeklere ve harf şekillerine raslamak için o yerlerin anıtlarına bakmak kâfidir. Şu halde Suriye'de görülen bu tip mezar taşları Türk prenslerinin bu memleketi tabiiyetleri altına alması üzerine geçmiş olması lâzım gelir²¹.

---

²¹ Dostum Prof. Jean Sauvaget, *Ars İslamica* V. 1938 P. 207 deki yazısı.

ŞEYHÜLİSLÂM KARA-ÇELEBİ ZADE ABDÜLÂZİZ EFENDİ VE MÜFTÜ SUYU

ORHAN F. KÖPRÜLÜ

Müftü suyunu Bursa'ya getiren şeyhülişlâm Abdülâziz efendi hicri 1000 (M. 1591) senesinin son ayında İstanbul'da doğmuş olup, Rumeli kazaskerlerinden Karaçelebizâde Hüsameddin efendinin oğludur. 1007 tarihinde babasının Bursa'da ölümü üzerine ağabeyi Karaçelebizâde Mehmed efendi tarafından yetiştirilmiş, şeyhülişlâm Sun'ullah efendiden mülâzemet almıştır. 1021 (M. 1612) tarihinden itibaren 1033 (M. 1623) rebülevveline kadar muhtelif medreselerde ders verdikten sonra "tarik-i kaza,,ya intisab ile 1033 (M. 1623)'de Yenişehir kadısı olmuş, daha sonra Mekke ve Edirne kazalarını ihraz etmiş ve nihayet 1043 (M. 1633)'de İstanbul kadısı olmuşsa da, altı yedi ay sonra azledilerek Kıbrıs'a nefyedilmiş, birbuçuk yıllık bir menfa hayatını müteakib İstanbul'a dönerek, 1045 (M. 1635)'den 1058 (M. 1648)'e kadar Münzevî bir hayat geçirip, 1058 recebinde Sultan İbrahim'in hal' ve katlinde önyak olup, IV. Mehmed'in cülusunda tekrar siyaset sahasına çıkarak, Rumeli kazaskeri olmuştur; daha sonra 1060 (1650)'de Osmanlı tarihinde ilk defa olmak üzere kendisine fetva payesi verildiği gibi 1061 (1651) cemaziyülevvelinde de şeyhülişlâm olmuştur. Lâkin aynı senenin ramazanında Ağalar vak'asını mütaakıp azledilerek Sakız'a nefy ve bir müddet sonra da menfası Bursa'ya tahvil edilmiştir. Menfiyen bulunduğu Bursa'da 1068 (1657) rebülâhırının 6'sında vefat ederek, vasiyeti mucibince Şeyhdeveciler mezarlığına defnolunmuştur. Şimdi çocuk bahçesi olan bu mezarlığın kaldırılması esnasında mezartaşı kaybolmuştur¹.

¹ Kara-Çelebizâde Abdülâziz efendi ve eserleri hakkında şimdikiye kadar ciddi bir tetkik yapılmadığından, buna dair muhtelif eserlerde verilen malûmat tamamıyla itimada lâyık değildir. Bu hususta arkadaşım İsmet Parmaksızoğlu ile hazırlamış olduğumuz geniş monografi (buna ayrıca *Ravza-tül-ebrrar* zeylinin tenkitli bir tab'ı da ilâve edilecektir) de mufassal malûmat verilmektedir.

Aziz efendi Bursa'da menfi bulunduğu esnada, aşağıda vakfiyede görüleceği veçhile, 40 adet çeşme vasıtasıyla Bursa'nın kısmı azamını sulayan Müftüsuyu namıyla maruf suyu Keşişdağı eteğindeki Gümgüm mesiresinden getirtmiştir. Bursa şer'i muhakeme sicillerinde (defter No. 130/345, vr. 18 ve devamı) kayıtlı vakfiyenin, Aziz efendinin yaptırdığı çeşmelerin sahih adedini ve mahallerini bildirmesi bakımından mühim olduğu gibi, bunu Bursa'nın o zamanki topoğrafik vaziyetini anlamak bakımından da ehemmiyetli görerek, burada neşretmeği faydalı bulduk. Evliya Çelebi'denberi mevzuubahs olan çeşmelerin adedi daima mübalâgalı rakamlarla gösterilmiştir. Meselâ *Evliya Çelebi* (cild II, 19) çeşmelerin adedini 200 e çıkardığı gibi, *Sicill-i Osmânî*'de (cild II, 339) 100 ü Mütcevaz olarak göstermekte iseler de, bugün Bursa'da halk arasında yaşayan an'aneye göre Müftü evliyası namıyla yâd olunan müftü Aziz efendinin 39 çeşme yaptırdıktan sonra Müftüönü'nde kitabesi bugün daht mevcut olan ve Önder sokağıyla Namazlık caddesinin birleştiği noktada bulunan çeşmeyi gösterecek, bununla da 40 olsun dediği rivayet olunmaktadır. Halk rivayetiyle vakfiyedeki malûmatın birbirini tamamiyle tutmasıyla burada şu hakikat de meydana çıkmaktadır ki, halk arasında yaşayan an'aneler bazen, birçok kimseler tarafından mehz olarak kullanılan eserlerden daha doğru malûmatı bize nakl etmektedirler.

Aziz efendinin ölümünden sonra vakfiyedeki bütün ihtarlarına rağmen, imareti ihmal edilmeğe başlamış, fakat 1229 (M. 1813)'da Bursa'da ölen Karaçelebi ailesinden Aziz Ahmed paşa tarafından tekrar ihya edilmiştir. 11 cemaziyülevvel 1271 (9 şubat 1854)'de vuku bulan zelzelede bu çeşmeler kısmen yıkılmış ve su yolları tamamiyle harab olmuştur. Halen metrûk bir halde bulunan bu çeşmelerden ancak üç-dört tanesinin kitabesi kalmıştır.

MÜFTÜ SUYU VAKFIYESİ

Bi'smi'llahi'ir-rahmani'ir-rahim

Zülâl-i bedî' ul insicâl-i hamd u sipās ve selsâl-i 'adîm ul infişâl-i şükr u şenâ-i bî-қыās hazret-i âferinende-i hest u bûd müfiyd ul hayri v'el cûd mâlik ul mülk-i her dū cihân hâlik u râziq-i ins u cân ta'âlâ şānuhu ve 'āmme ihsānuhu dergāh-ı kibriyā penāhına

icrā ve gays-i midrār-ı şalāt u selām-i miskiy' ül hitām ile ser- çeşme-i gūş-i risālet menba^c-i ma' il hayāt-ı nübüvvet şadr-nişin-i havz-ı mevrūd mesned-ārāy-i makām-ı maḥmud Muḥammed Muştafā cenāb-ı şeref-intisābınıñ menhel-i azb-i keşir iz-zihām 'ayn-i ma'īn-i raḥīk-i maḥtum-ı islām olan ravza-i mu'aṭṭara ve ḥaṭire-i münevvereleri iska olunub rūd-ı müteselsil ül vürūd-i taḥiyyet ü dürūd isālesiyle yenabī^c-i faẓl u yakīn ve cedāvil-i mecma^c ul nehreyn-i şer^c u dīn olan Āl ve ashāb-ı güzīn ve tābī^c-i teba^c-i tābī^cin rıdvān ullah-i ta'āl 'aleyhim ecma'īn merākīd-i raḥmet merāşıdı irvā olunduktan soñra leb-teşne-i bādiye-i me'āsī gūṭa-ḥor-i baḥr-i nā-ka'ryāb-i 'abd-i 'āsī Abd-ul Azīz-i ḥakīr u zelīl saḳāhu ullahü ta'ālā min 'ayn-i tesnīm-i selsebīl ve efād 'aleyhi şe'ābībe raḥmetihi, bi-fazlil cezīl bu ta'bīr ile edā-i mā fīz zāmīr ederek men ḥafere bī'ire mā'i fe-in şeribet minha kebidun ḥariyyun min al insi ve'l cinni ve'ssibā^ci ve, ṭuyūri felehu ecru zālīke ilā yevm il kıyāme ḥadīs-i şerifinde münderiç olan va'd-i muḳarrer il incāza i'timāden şādāb-ı zülāl-i efdāl-i ḥazret-i İzīd-i zül' celāl olmak recāsına maḥz-ı teysr-i ḥazret-i melik-i ḳadīr ile Keşīş daḡı nām cebel-i şāmiḥ zeylinde Ayı-alañı demekle ma'ruf maḥalden ṭaleben li marḑāt illah il melik il bārī şehr-i Bursaya cārī olan āb-ı nab-ı ḥoşgüvārī 'abd-i faḳīriñ muḥtārı olduḡu tevzī^c ve taḳsīm bu üslüb-ı mergüb üzre olmuşdur ki ol zülāl-i şāf-ı şefā-ittişāf lshāḳ-şāḥ maḥallesinde eben a'n ced silk-i mülkümüzde insilāk ile ma'ruf olan menzile vāşıl oldukda maḥalle-i merḳūme imāmlarına mevḳūf olan ḥāne köşesindeki ḳadīm çeşme muḳābelesinde bāḡçe ḳapusuna muttaşıl bir küçük burmalı çeşme ve eyyām-ı şayfda iḳtiẓa etdikçe bāḡçe saky olunmak için ol ṭarafa bir büyük burmalı çeşme ve bāḡçe içinde havz ve taḥtānī şuffa mukābelesinde iki burmalı çeşme ol çeşmeden daḡiliyyeye ve hamama ve bāḡ içinde olan ḥavza ḥişşe verile bāḳīsi ḳapuya muttaşıl üç burmalı büyük çeşme andan bir ḥişşe aḥur ḳapusu yanındaki küçük çeşmeye verilüb ol ḥişşe anda münḳaṭī^c ola büyük çeşmeden Toprak-başı'nda maḳsem olan iki tarafına burmalı çeşmeye vardıkda üç baḥş olub Tatarlar koluna icra olunan sülüs ḥişşeden Çıkrıççı-oḡlu maḥallesinde elḥaḳ Ḥüseyn sākin olduḡu menzilin zāhrında dīvara muttaşıl ta'mīr olunan çeşme andan Sulṭan medresesi önünde ḥazīneli çeşme andan Sulṭan cami^c-i şerīfi altında üç burmalı ḥazineii çeşme andan Mey-

dancıkdan berū Sulţan Muĥammed maĥallesinde yoĥuş dibinde Oşman nām kimesnenin ĥapusu altında ĥazīneli ĥeşme andan Ęaz-zaz-oĥlu mescidi ĥapusuna muttaşıl maĥsem ĥeşmeyi andan rub^c miĥdārı ĥişşe Ĥasan efendi cami^c-i ĥurbünde İmām ‘Ali Can evi dīvārına muttaşıl ĥeşme andan Eşrefiler tekkesi önünde ĥazinelî ĥeşme olub ol rub^c ĥişşe anda münthehî ola maĥsim-i mezbürdan selāse-i erbā^c-ı Tatarlar ĥarşusunda yolda ĥeşme bizim vaĥıf tâb-hāneye ĥişşe andan bekārĥāne önünde ĥazīnelî ĥeşme andan Selīm-zāde cāmī^c dīvārında iki burmalı ĥeşme andan bir ĥişşe ĥuĥur maĥhaliede ĥazīnelî ĥeşme bākīsi ĥayda şārī^c-i ā‘zamda ĥazinelî ĥeşme olub bu ĥol minvāl-i muĥarrer üzre ĥuĥur maĥalle ve ĥayda münthehî ola toprak başı maĥseminden selāse-i erbā^cı sed başına doĥru cārī olub yolda vaz^c olunan köprüden nışıf ĥişşe merĥum Birāder efendi cami^c-i dīvārında ĥeşme andan köprü ĥorĥuluĥu üstünden Selĥuĥ ĥatun maĥallesinde Medīne-i münevvere evĥāfından ĥayyāt üstad Veli nām kimesne sākın olduĥu ĥāne dīvārına muttaşıl binā olunan terazüda ĥeşme andan Tayyib ĥwāce maĥallesinde süknāsı yeñi cāmī^c imāmlarına meşruĥ olan menzil dīāvırına muttaşıl binā olunan terazüda ĥeşme andan sarı ‘Abd-allah mescidi dīvārına yapılan terazüda ĥeşme andan Şüşterī maĥallesinde boyacılar içinde ĥeşme andan Cāmī^cı kebīr ĥaremide dört burmalı kāsī ĥazīnelî ĥeşme andan nışıf ĥişşe yirmi burmalı büyük şādırvana icrā olunub fāzılınıñ nışf-ı Şengül ĥamamına verile kāsī ĥeşmeden nışıf ĥişşe daĥī on sekiz burmalı küçük şādırvana verilüb anıñ fāzılı ve büyük şādırvandan nışf-ı bākī Pirinc-ĥanı muĥābelesinde binā olunan üç burmalı ĥazīnelî ĥeşmeye cārī olub anıñ fāzılı Mudanya ĥanı ĥurbünde pazarcı dükkānına muttaşıl ĥeşme andan Diñlendi mescidi ĥurbünde ĥeşme andan Çatal fırın ĥurbünde şāh-rāhda iki burmalı ĥazīnelî ĥeşme bu ĥol üslüb-ı maşūr üzere bu maĥalde münthehî ola toprak başından aşaĥı vaz^c olunan köprüden nışf-ı bākī ĥişşe köprünün ĥorĥuluĥu ayaĥından ve Selĥuĥ ĥatun maĥallesindeki terazu yanından geĥüb Ęaygan cami^cı ĥaremi dīvārında Dülgerler ĥamamına muĥābil iki burmalı ĥazīnelî ĥeşme andan rubu^c ĥişşe Āt pazarı yolunda Bedr al dīn mescidi ĥaremi dīvārına muttaşıl ta‘mīr olunan ĥeşme andan ĥazret-i Emīr vaĥfı olan ĥamam önündeki meydanda iki burmalı ĥazīnelî ĥeşme andan Āt pazarı mescidinde üç burmalı maşlaĥ ve ĥāricinde şalma ĥeşme bu ĥişşe bu maĥalde münthehî ola Ęaygan cami^cı ĥaremin-

deki çeşmeden: kadr-i kifāye cami-i mezbürdaki sekiz burmalı şādırvana hişşe verilüb bākisi Yoğurt-hanı önünde hazīneli çeşme andan Abū İshāk cami-i kırbünde şābrāhda hazīneli çeşme andan Deveciler mekābiri muķābelesinde ta'mir olunan maķsem çeşmesi andan rub^c hişşe Kız-Ya'küb maķallesi soķađı ağzında hazīneli çeşme andan Tımurtaş cami-i haremde hazīneli çeşme bu hişşe dağı bu maķalde müntehī ola Deveciler makseminden Selāse-i erbāı Abdal Muħammed türbesi muķābelesinde başçı İbrahim cami-i haremdeki sekiz burmalı şādırvana fāzılı harem dīvārında olan maķseme varub anda nışif hişşe ifrāz oluna ol hişşeden rub^c miķdārı Haşır-püşdede mezārı dīvārına muttaşıl şalma çeşmeye verilüb selāse-i erbāı Eskiyeñi ħamamına verile ve maķseminden nışf-ı āher elħaç Yūnus maķallesinde Uşluzāde kıızı Fāţma ħātunuñ ħānesi dīvārına muttaşıl terazūda çeşme andan Dāye ħatun cami-i ķapusu ħaricinden hazīneli çeşme andan Simidci mescidi dīvārına çeşme andan Kiremidci ħamamı önünde hazīneli çeşme andan Ĥavz maķallesinde semerci Demir nām kimesneniñ ħānesi dīvārına muttaşıl çeşme andan Kiremidci ħanı önünde hazīneli çeşme bu maķalde bu ķol dağı müntehī ola zıkr olunan çeşmelerden herkes nefsine ve revātıbına ve sāir meşalihine keyfe-mā yeşā şarf edüb dört şādırvan ve iki ħamamdan tevāzū ve igşāl ideler ammā ķanavāt ile kendi menzillerine ve bāğçelerine icrā-ı mā^v ve minvāl-i muħarrere muħālif āher yerde çeşme iĥdās (ve) binā itmiye ki iden zālımlere elā 'a'net ullahi 'alā'l kavmi zālīmın va'idedine mażhar olub ħazret-i Ĥūdavend-i cihān āferīn āb-ı raĥmetinden ve şefi'-i yevm-üd-dīn zūlal şefā'atinden maħrūm olmakdan hazer eyleyeler ħāl-i ħayatımda ne üslūb vaz'etdim ise min ba'd aña mugāyir taşarruf olunduğuna rızām yokdur hattā mütevellī bir çeşimeniñ lülesini tebdīl iķtizā etdikde ħākim üş şer^c ve nüzzār ma'rifetiyle 'alā Şakileti aşlı(hi) lüle vaz' edüb zerre ķadar tefāvüt olmasun bu mertebe cüz'iyātda müsāmaĥanıñ 'ākıbeti vaĥim olub zarar-ı 'azīme müeddī olur eyyām-ı şitāda mūncemid olan lüleleri āteş ve ıssı şu ile fetĥ etmek mūmkın iken zor ile açmak isteyüb lüleyi kıran maķalle erbābı mālārı ile lüleyi tebdīl ederse febīhā ve illā cezāan lehüm ol çeşmeden bir ay şuyu kaķ edeler huşuş-ı mezbūra muvazzaţ nāzırlardan ma'da ħaķķ-ı şüf'a istifā eden müslūmanlardan 'umūmen hasbī nezāret rica olunur vaķfiyye-i ma'mülün bihāda

ta'c'în etdüğüm üzre bu āb-ı nāb-ı muşaffāya yevmī altı akçe vazīfe ile şan'atinde māhir bir kimesne şu yolcu olub ve iki akçe ile çeşmeleri meremmet hizmetine edāya kādir bir kimesne daḡī meremmetçi ola kulle-i cebelden Toprakbaşı nām mevzi'de olan maḡsime dek İshāḡ - şāh cāmi'i imāmi ve andan münşac'ib olan üç ḡoluñ herbirine ol ḡolda olan cāmi' ve mescid imāmlarınñ bir aslah ve eri nāzır olub ba'de edā il hidme herbiri galle-i vaḡfından yevmī birer akçeye mutaşarrıf olalar fe lillāh il ḡamdi val minneti niyyet-i ḡalişe ve mehmā emken şarf-ı māl-i ḡalāl ile şuret-nümā olmuş bir şadaḡa-i cāriyedir vācib ül vücūd müfīd-ül ḡayri val cūd ḡazretinden ümmīd-i şādık oldur ki bu bābda sa'y ve 'ame-
limi rızāy-ı kerīmine muvāfiḡ idüb bidaāt-i muzcātımı ḡabule ḡarīn ve bu eser-i muḡaḡḡar-ı āfāt ve āḡātten emīn eyleye bicāh-ı ecell ül mürselīn şalallāhü aleyhi ve sellem.

MÜFTÜ SUYU VAKFİYESİ'NİN ARAP HARFLERİYLE METNİ¹

بسم الله الرحمن الرحيم

زالال بدیع الانسجال حمدو سپاس ولسسال عديم الانفصال شكر وثناء بی قیاس حضرت آفریننده هست و بود مفيض الخیر والجود مالک الملک هر دو جهان خالق و رازق انس و جان تمالی شانہ وعم احسانہ درکاه کبریا پناهنه اجرا و غیت مدرار صلوة و سلام مسکي الحتام ایله سر چشمه کوش رسالت منبع ماء الحیوة نبوت صدر نشین حوض مورود مسند آرای مقام محمود محمد مصطفی جناب شرف انتسابتک منهل عذب کثیر الزحام عین مین رحیق محتوم اسلام اولان روضه مطرہ و خطیره منوره لری اسقا اولنوب رود متسلسل الورود تحیت و درود اساله سیله یتابع فضل و یقین و جداول جمع التهرین شرع و دین اولان آل و اصحاب کزین وتابع وتبع تابین رضوان الله تمالی علیهم اجمعین مراقد رحمت مراصدی اروا اولندقد نصکره لب تشنه بادیه معاصی غوطه خور بحر ناقریاب عبد عاصی عبدالمزیز حقیر و ذلیل سقا الله تمالی من عین تسنیم سلسیل وافاض علیه شأیب رحمتہ بفضل الجزیل بو تمبیر ایله اداء مافی الضمیر ایدرک من حفر بئر ماء فان شربت منها کبد حرى من الانس والجن والسباع والطيور فله اجر ذلك الی يوم القيمة حدیث

¹ Bursa kadı sicilleri defter No. B 130 / 345. 1066 - 1067 (1655-1656) varak 18.

شريفنده مندرج اولان وعد مقرر الانجازه اعتياداً شاداب زلال افصال حضرت ايزد ذوالجلال اولمق رجا سنه محض تيسير حضرت ملك قدیر ايله كشييش طاعنی نام جبل شامخ ذيلنده ايني الاكى ديمكله معروف محلدن طلباً لمرضاة الله الملك الباری شهر بروسه به جاری اولان آب ناب خوشكواری عبد فقيرك مختاری اولدغی توزیع و تقسیم بو اسلوب مرغوب اوزره اولمشدرکه اول زلال صاف صفا اتصاف اسحاق شاه مجلسنده ابا عن جد سلك ملكمزده انسلاك ايله معروف اولان منزله واصل اولدوقده محله مرقومه اماملرینه موقوف اولان خانه كوشه سنده كي قدیم چشمه مقابله سنده باغچه قیوسنه متصل بر كوچك بورمه لی چشمه و ایام صیفده اقتضا ایتدیکه باغچه سقی اولمقی ایچون اول طرفه بر بیوك بورمه لی چشمه و باغچه ایچنده حوض و تحتانی صفة مقابله سنده ایکی بورمه لی چشمه اول چشمه دن داخلیه به و حمامه و باغ ایچنده اولان حوضه حصه و یريله باقیسی قابویه متصل اوج بورمه لی بیوك چشمه اندن بر حصه اخور قابوسی یاننده كي كوچك چشمه به یریلوب اول حصه آنده منقطع اوله بیوك چشمه دن طوبراق باشنده مقسم اولان ایکی طرفه بورمه لی چشمه به واردوقده اوج بخش اولوب تاتارلر قولینه اجرا اولنان ثلث حصه دن چقرنجی اوغلی مجلسنده الحاج حسین ساکن اولدیغی منزلك ظهرنده دیواره متصل تعمیر اولنان چشمه اندن سلطان مدرسه سی اوکنده حزینه لی چشمه اندن سلطان جامع شریفی التنده اوج بورمه لی حزینه لی چشمه اندن میدانچقدن برو سلطان محمد مجلسنده یقوش دیننده عثمان نام کسنه نك قیوسی التنده حزینه لی چشمه اندن قزاز اوغلی مسجدی قیوسنه متصل مقسم چشمه بی اندن ربع مقداری حصه حسن افندی جامعی قربنده امام علی جان اوی دیوارنه متصل چشمه اندن اشرفیلر تکیه سی اوکنده حزینه لی چشمه اولوب اول ربع حصه انده منتهی اوله مقسم مزبور دن ثلثه ارباعی تاتارلر چارشوسنده یولده چشمه بزم وقف تاب ده خانه به حصه اندن بكار خانه اوکنده حزینه لی چشمه اندن سلیم زاده جامعی دیوارنده ایکی بورمه لی چشمه اندن بر حصه چقور محله ده حزینه لی چشمه باقیسی چایده شارع اعظمده حزینه لی چشمه اولوب بو قول منوال محرر اوزره چقور محله و چایده منتهی اوله طوبراق باشی مقسمندن ثلثه ارباع سد باشنه طوغری جاری اولوب یولده وضع اولنان کوپریدن نصف حصه مرحوم برادر افندی جامعی دیوارنده چشمه اندن کوپری قورخولنی اوستندن سلچوق خاتون محله سنده مدینه منوره اوقافندن خیاط استاد ولی نام کسنه ساکن اولدیغی خانه دیوارنه متصل بنا اولنان ترازوده چشمه اندن طیب خواجه محله سنده سکناسی یکی جامعی اماملرینه مشروط اولان منزل دیوارنه متصل بنا اولنان ترازوده چشمه اندن صاری عبدالله مسجدی دیوارنه پایلان ترازوده چشمه اندن ششتری محله سنده بو بهیلر ایچنده چشمه اندن جامعی کبیر حرمنده درت بورمه لی کاشی حزینه لی چشمه اندن نصف حصه یکریمی بورمه لی بیوك شادروانه اجرا اولنوب فاضلنك نصفی شنكل حمامه و یريله کاشی چشمه دن نصف حصه دخی اون سکر بورمه لی كوچك شادروانه و یریلوب انك فاضلی و بیوك شادرواندن نصف باقی برنج خانی مقابله سنده بنا اولنان اوج بورمه لی حزینه لی چشمه به جاری اولوب انك فاضلی مودنیه خانی قربنده بازارچی دكانه

متصل چشمه اندن دیکلندی مسجدی قربنده چشمه اندن چتال فرن قربنده شاهراهده ایکی بورمهلی حزینهلی چشمه بو قول اسلوب مسطور اوزره بوخلده منتهی اوله طوپراق باشندن اشاغی وضع اولنان کورپیدن نصف باقی حصه کورپینک قورخولنی ایاغندن وسلجق خاتون محلهسندهکی ترازو یانندن کچوب قیغان جامی حرمی دیوارنده دلکرلر حامی نه مقابل ایکی بورمهلی حزینهلی چشمه اندن ربع حصه آت بازاری یولنده بدرالدین مسجدی حرمی دیوارینه متصل تعمیر اولنان چشمه اندن حضرت امیر وفقی اولان حمام اوکندهکی میدانده ایکی بورمهلی حزینهلی چشمه اندن ات بازاری مسجدینده اوچ بورمهلی مصلق و خارچنده صالحه چشمه بو حصه بوخلده منتهی اوله قیغان جامی حرمندهکی چشمه دن قدر کفایه جامع مزبوردهکی سکر بورمهلی شادروانه حصه ویریلوب باقی سی یغورد خانی اوکنده حزینهلی چشمه اندن ابو اسحق جامی قربنده شاهراهده حزینهلی چشمه اندن دوه جیلر مقابری مقابلهسنده تعمیر اولنان مقسم چشمه سی اندن ربع حصه قز یعقوب محله سی سوغاغی اغزنده حزینهلی چشمه اندن تیمورطاش جامی حرمنده حزینهلی چشمه بو حصه دخی بوخلده منتهی اوله دوه جیلر مقسمندن ثلثه ارباعی ابدال محمد تره سی مقابلهسنده باشچی ابراهیم جامی حرمندهکی سکر بورمهلی شادروانه فاضلی حرم دیوارنده اولان مقسمه واروب انده نصف حصه افزاز اولنه اول حصه دن ربع مقداری حصیر پوش دده مزاری دیوارینه متصل صالحه چشمه یه ویریلوب ثلثه ارباعی اسکی یکی حمامنه ویرله ومقسمندن نصف آخر الحاج یونس مجلسنده اصلی زاده بقری فاطمه خاتونک خانهمی دیوارینه متصل ترازوده چشمه اندن دایه خاتون جامی قابوسی خارچندن حزینهلی چشمه اندن سمدهجی مسجدی دیوارینه چشمه اندن کر میدجی حامی اوکنده حزینهلی چشمه اندن حوض محلهسنده سمرجی دمر نام کسنه نیک خانهمی دیوارینه متصل چشمه اندن کر میدجی خانی اوکنده حزینهلی چشمه بوخلده بو قول دخی منتهی اوله ذکر اولنان چشمه لردن هر کس نفسنه ورواتبه وسائر مصالحنه کیفیاباشا صرف ایدوب درت شادروان وایکی حمامدن تووضو و اغسال ایدهلر اما قنوات ایله کندو منزله رینه و بانچهلرینه اجراء ما و منوال محرره مخالف آخر یرده چشمه احداث (و) بنا ایتیمه که ایدن ظالمه الا لعنة الله علی القوم الظالمین وعیدینه مظهر اولوب حضرت خداوند جهان آفرین آب رحمتندن شفیع یوم الدین زلال شفاعتندن محروم اولمقدن حذر ایلهلر حال حیوتمده نه اسلوب وضع ایتدم ایسه من بعد اکا مفایر تصرف اولندوغنه رضام یوقدر حتی متولی بر چشمه نیک لوله سنی تبدیل اقتضا ایتدکده حاکم الشرع ونظار معرفتیه علی شاکله اصله لوله وضع ایدوب ذره قدر تفاوت اولسون بورتمه جزئیاتده مسامحه نیک عاقبتی وخیم اولوب ضرر عظیمه مؤدی اولور ایام شتاده منجمد اولان لوله لری اتش و ایسی صو ایله فتح ایتک ممکن ایکن زور ایله اچاق استیوب لوله بی قران محله اربابی ماللری ایله لوله بی تبدیل ایدرسه فبها والا جزاء لهم اول چشمه دن برآی صوبی قطع ایدهلر خصوص مزبوره موظف ناظرلردن ماعدا حق شفنه استیفا ایدن مسلمانلردن عموماً حسی نظارت رجا اولتور وقیه معمول بهاده تمین اتدوک اوزره بو آب ناب مصفایه یومی التی الچه وظیفه ایله صنعتده ماهر برکسنه صو یولجی اولوب وایکی ایچه ایله چشمه لری مرمت خدمته ادایه

قادر برکنسته دخی سرمتجی اوله قلّه جبلدن طوپراق باشی نام موضعده اولان مقسمه دک اسحاق شاه جامعی امامی واندن منشعب اولان اوج قولک هریرینه اول قولده اولان جامع و مسجد اماملرینک بر اصلح و اری ناظر اولوب بعد اداء الخدمه هریری غلّه وقتندن یومی بر اچقیه متصرف اوله لر قلله الحمد والمنة نیت خالصه ومهما امکان صرف مال حلال ایله صورت نما اولمش بر صدقه جاریه در واجب الوجود مفیض الخیر والجود حضرتندن امید صادق اولدرکه بو بابه سمی و عملی رضای کریمنه موافق ایدوب بضاعة مزجائی قبوله قرین و بواثر محقری آفات و طاهاتدن امین ایلیه بجه اجل المرسلین صلی الله علیه وسلم.

BİBLİYOGRAFYA

H. L. Ginsberg: *The Legend of King Keret. A Canaanite Epic of the Bronze Age.* New Haven, 1946 (= Bulletin of the American Schools of Oriental Research, Supplementary Studies, Nos. 2-3). 50 sayfa, iki levha.

Eski Şark edebiyatı, son yıllarda, Hatay sınırının hemen güneyine düşen, bugünkü adı Ras Şamra, eski adı Ugarit olan yerde elde edilen, kendine has alfabetik bir çivi yazısıyla ve Ken'anca dilinde yazılan efsanelerin ortaya çıkmasıyla oldukça zenginleşmiş bulunuyor. Bu buluntuların önemi hakkında Türkçe olarak 1942'de Prof. Landsberger'in bir yazısı çıkmıştır¹. Efsaneler, ilk olarak Fransız bilgini Ch. Virolleaud tarafından «Syria» dergisinde ve «Mission de Ras Şamra» adlı ciltlerde çivi yazısı, transkripsiyon ve tercüme halinde ve tafsilatlı izahlarla birlikte yayımlanmıştır. Yazı sistemi sesli harf (voyel) kullanmadığından, metinlerin yazıldığı dil — mahdut Fenike yazıtlarından sarsınazar — yeni görüldüğünden ve ancak İbranca ve diğer Samî dillerden benzer kelimelerin mukayesesi yardımıyla çözülebildiğinden, metinlerin hakiki mânasını tesbit etmek kolay bir iş değildir. Bu sebepten, Virolleaud'nun yaptığı işi küçümsemeden söyleyebiliriz ki, ancak bütün dünya bilginlerinin işbirliğiyle bu metinlere daha iyi nüfuz etmek mümkün olmuştur. Bahis konumuz olan eserin yazarı Prof. Ginsberg, bu çalışmalara çoktan iştirak etmiş ve temiz filolojik metotla birçok noktaları aydınlatmağa muvaffak olmuştur. Onun için, bu sefer, büyük metinlerden birinin tam olarak Ginsberg tarafından yeniden işlenmiş olması, büyük bir kazanç sayılabilir.

Keret adlı kiralın maceralarını anlatan destandan elimizde, biri oldukça tam, ikisi fazla kırık olmak üzere, üç tabletin kalıntıları mevcuttur. Virolleaud'nun da gördüğü gibi bu üç tablet, tam olsa bile, destanın bütününü ihtiva etmiyor; birinciden önce muhakkak bir kısım eksiktir ve eldeki parçalar arasında bir eksiğin bulunup bulunmadığı kesin olarak söylenemediği gibi üçüncü tabletin sonu da hikâyenin sonu olamaz. Eldeki parçalar, diğer Ras Şamra efsaneleri gibi, Eti kiralı Şuppiluliuma'nın çağdaşı olan Ugarit kiralı Nikmad zamanında Elimelek adında yazıcının yazdığı bir tek nüshaya aittir; yani başka hallerde filologlara çok yardım eden diğer nüshalar (duplikatlar) yoktur. Adı geçen üç tablet, Virolleaud tarafından ayrı ayrı yayımlandıktan sonra burada ilk defa olarak beraber ve asıllarındaki sıralanışa, uygun bir sıra ile (Ginsberg A = Virolleaud I, B = III, C = II) hep bir arada okunabilmektedir.

Mevcut metin parçalarından anlaşılan hikâye kısaca şöyle cereyan etmektedir:

A. Kiral Keret'in, ilk karısından doğan bütün çocukları, kaybolan önceki tablette anlatılmış olduğundan bize meçhul sebeplerden dolayı öldüğü için,

¹ Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih - Coğrafya Fakültesi Dergisi, Cilt I, Sayı 1, s. 85 v.d.

kıral ağlıyarak yatar. Uykusunda gördüğü rüyada kendisine, babası tanrı El görünüşü şu nasihatta bulunur: Keret, bir kurban kestikten sonra kendi memleketi olan *Hbr'*in bütün erlerini seferber ederek Udum ülkesine gitmeli ve oranın kıralı Pabel'den kızı Hürriya'yı istemelidir; o kızla evlenirse ondan yeniden çocukları olacaktır. Keret, El'in tavsiyesini aynen ifa ediyor. Udum'a açılan seferle Keret'in Pabel'den kız istemesi, bu tabletin sonunu doldurduktan sonra müteakip tablete intikal etmiş olmalıdır.

B. Burada El ve diğer tanrılar, Keret'in evine giren gelini takdis ediyor, onun sekiz oğlanla altı kızı olacağını ve kızlardan en küçüğünün ilköğrenen çocuk mevkisine yükseleceğini söylüyorlar. Tanrılar gittikten sonra, yedi yılda erkek çocukların doğduğunu anlatılıyor ve —kaybolan bir kısımda yapılmış olması gereken— adaklardan bahsediliyor. Yine irtibatı kesilmiş olan bundan sonraki kırık parçalarda, kıraliçenin, kocasının emri üzerine devletin büyüklerine verdiği üç ziyafetten bahsediliyor; hiç olmazsa son ikisine kıral, hasta olduğundan, iştirak edemiyor.

C. Bu tabletin ilk kısmında Keret hâlâ hastadır. Oğullarından Elha'u, babasının yanına gidip ağlıyor ve tanrı El'in oğlunun diğer faniler gibi ölmeğe mahkûm oluşuna karşı hayretini bildiriyor. Babası Keret ona, ağlamamasını, kızkardeşi Thitmanet'e gitmesini, fakat onu üzmemek için ona babalarının hasta olduğunu söylememesini emrediyor. Elha'u emri yerine getiriyor, fakat kardeşi, her şeye rağmen, hakikatı hemen anlıyor, feryad etmeğe başlıyor ve babasının yanına koşuyor. Yine bir boşluktan ve münasebeti kesildiğinden mânası pek anlaşılmalıyan iki parçayı müteakip tanrı El, diğer tanrılardan, hangisinin hastalığı bertaraf edebileceğini yedi defa sorduktan ve hiçbir cevap alamadıktan sonra kendi eliyle kilden Şa^ctaqat adlı bir kadın yaratıyor. Bu ilâhî varlık Keret'in evine girer girmez kıral iyileşiyor, yemek için bir kuzu istiyor, iki gün sonra tahtına oturup kiralık vazifesine tekrar başlayabiliyor. Şimdi büyük oğlu Yaşşib, babasının yanına gelerek onun bu hastalıktan sonra artık kiralığa lâyık olmadığını iddia edip tahtı kendisine bırakmasını istiyor. Bunun üzerine Keret kızıp oğluna karşı bir beddua söylemeğe başladığı yerde bu tablet sona eriyor ve devamı elimize geçmemiş olduğundan hikâyenin sonu meçhûl kalıyor. Ancak şukadarını tahmin edebiliriz ki, yukarıda tanrıların vâdettikleri gibi, Keret'in en küçük kızı ilk oğul mevkisine çıkacaktır.

Muhteviyatını böyle, Ginsberg'e borçlu olduğumuz yeni tercümeyle göre verdiğimiz bu eser, tam mânasıyla bir destan (epos) dır. Ginsberg kendisi de, serlevhanın ikinci ibaresinde «epic» (destan) tabirini kullanıyor. Buna karşılık, gerek Virolleaud, gerekse —serlevhanın ilk kısmında— Ginsberg tarafından kullanılan «légende» tabiri bize yerinde değildir. Çünkü, Alman edebiyat tarihçisi Jolles'in tarifine göre, «légende» ın esası, dini mânada «imitatio» fikri, yani azizlerin, insanlara örnek teşkil edecek hareketlerini anlatmak gayesidir, ve Keret metninin mevcut kısımlarında böyle bir gaye hâkim değildir. Filhakika, Yaşşib'in, babasının lânetini icabettiren kötü hareketi, menfi örnek olarak anlatılmıştır ve buna karşılık Keret'in küçük kızının, kendisini ilk çocuk mevkisine yükselten iyi hareketleri, her halde müsbet örnek olarak anlatılmış olacaktır;

Keret'in kendisi de, dindar ve tanrıların emirlerine itaat eden hükümdar idealini canlandıran bir sima olarak karşımıza çıkıyor. Bununla beraber bu hikâyede örnek fikri bize, gerçek «légende» da olduğu kadar hâkim değil gibi geliyor.

Keret destanının mevcut nüshası, M. ö. takriben 1370'lerde yazıldığına göre, eserin kendisi bu tarihten biraz önce te'lif edilmiş olabilir ve böylelikle, Önasya'da destanî edebiyatın büyük bir itilâ gördüğü bir devre ait olur. Babil'de Yaradılış efsanesi ile Gilgameş destanının, ilk defa hayat arama fikrini esas tutan Eski Babilce şekli², Hammurabi sülâlesi devrinde (M. ö. 1900-1600) yazılmıştır; Hurriler ve Etilere kadar yayılan Gilgameş destanı, Kas'lar devrinde (M. ö. takriben 1250) son şeklini almıştır; Babil'den ıktibas edilen mevzuları gairane bir şekilde bir kül haline getiren Hurri Kumarbi efsanelerinin bugün okuyabildiğimiz Etice şekli yine 1400 ile 1200 arasında yazılmış, Hurrice asılları ise belki Hurrilerin itilâ devrinde, yani 1500 ile 1380 arasında meydana gelmiştir. Kumarbi efsanelerini işlerken³ onların Fenikeliler ve hattâ onların vasıtasıyla Yunanlılara tesir ettiklerini kaydettik. Onun için—mevzuun ayrı olmasına rağmen—Keret destanında da bu büyük efsanevi-destanî edebiyatla müşterek noktaları aramak caizdir. Ginsberg, El'in, Keret'i iyileştirmek maksadiyle kilden bir varlık yaratmasını, Gilgameş destanında Aruru'nun, Gilgameş'in kudretini kırmak maksadiyle kilden Enkidu'yu yaratmasına benzettiği gibi (s. 48), üslûp ve kelime seçiminde bilhassa Tevrat'la destanımız arasındaki benzerliklere işaret etmiştir. Gilgameş destanından başka bir misal getirilebilir: nasıl Gilgameş, üçte ikisi tanrı, üçte biri insan olduğu halde ebedî hayatı kazanamazsa, aynı şekilde Keret, tanrı El'in oğlu olduğu halde, hastalanarak ölmeğe mahkûmdur (El'in yardımıyla Ölüm'ün (Mot'un) yenilmesi, Keret'in ebedî hayata kavuştuğunu değil, ancak bu defacık kurtulduğunu ifade eder).

Genel olarak destanî üslûbun karakteristiklerinden meselâ şunları gösterebiliriz: Sumer edebiyatında, Kumarbi efsanelerinde ve Homeros'ta olduğu gibi, Keret destanında da çok tekerrürler vardır, şöyle ki birinin emri yerine getirildiği, veya olacağını söylediği bir şey vuku bulduğu zaman, aynı olaylar iki yerde tam aynı sözlerle anlatılıyor. Tanrıların, vak'aları nasıl idare edeceklerini bir toplantıda görüşmeleri de bütün bu edebiyatlara müşterek bir mevzudur. — Ginsberg (s. 46'da), Thitmanet'in, kardeşini görür görmez onun kötü haber getirdiğini anlayıp ağlamasını, Ras Şamra edebiyatında bayanlara yakışan tek hareket olarak vasıflandırıyor; buna Ullikummi efsanesinde Hebat'ın, kocasının habercisi Taşmişu'yu görür görmez korkudan damdan düşecek hale geldiğini ilâve edebiliriz⁴. Hattâ bazı mutata ifadelerde de benzerlik vardır: selâm olarak kullanılan «yaşa!» kelimesi, Kumarbi efsanesinde geçtiği gibi Ginsberg tarafından da bir yerde tamamlanmıştır⁵; «dinle ve kulağını eğerek uzat!» cümlesi, hem Kumarbi efsanesinin birçok yerinde, hem

² Bak : Prof. Landsberger, M. Ramazanoğlu'nun Gilgameş Destanı tercümesinin önsözünde (Klâsikler Serisi, 1944), s. 6-7.

³ Kumarbi Efsanesi (T. T. K. Yayınlarından Seri VII, No. 11).

⁴ Kumarbi Efsanesi, s. 28.

⁵ S. 40, KRT B, sütun II, satır 21'e ait izahta; bu tamamlama metne (s. 22) alınmamıştır.

KRT C VI 42'de aynen geçer. Bir rakkamdan sonra, bundan bir büyük olan ikinci bir rakkamın kullanılması hakkında Ginsberg (s. 40-41) malûmat vermiş ve Tevrattan misal toplamıştır; Hurri edebiyatından buna, Gurparanzağ hikâyesinde zikredilen «60 kiral, 70 kahraman» ifadesini eklemek ve Keret'teki «70 bey, 80 asilzade» ile mukayese etmek kabildir ⁶.

Bu gibi mukayeselerden kasdettiğimiz şey, doğrudan doğruya bir iktibas iddia etmek veya Ugaritli şairin orijinalitesini küçültmek değildir; zira diğer milletlerin edebiyatında olduğu gibi, yeni keşfedilen bu Fenike destan ve efsanelerinin de kendilerine has güzelliği ve özelliği inkâr edilemez. Yalnız şukadârını söylemek istiyoruz ki, bu Fenike edebiyatı ne tek başına, ne de yalnız Ahtı atikle beraber mütalea edilir, bilâkis kaynakları Babilonya'da olan büyük Önasya literatürü içinde görülmelidir. Bir defa Kumarbi efsanelerinde Hurrielerin, Babilonya ile Anadolu ve Fenike gibi batı memleketleri arasında mütevassıt rolünü tesbit ettikten sonra bu büyük birliği daha iyi anlayabiliriz. Yeni bir edebî eseri tam ve itimada şayan bir şekilde önümüze koyduğu için Prof. Ginsberg'e minnettarlığımızı ifade ederken kendisinin Ras Şamra'da bulunan tanrı efsanelerini de aynı şekilde bize bahşedeceğini umuyoruz.

H. G. GÜTERBOCK

René Grousset: *L'Empire du Levant (Histoire de la question d'Orient)*
1946 Payot - Paris. 21 harta ve 648 sayfa. 540 fr.

Muhtelif Türk Devletlerinin tarihiyle ¹ Haçlı seferlere ² ait kıymetli kitaplarını daha evvel yazmış bulunan Fransız Akademisi azasından *René Grousset*, bu defa neşrettiği yeni eseriyle *Avrupa ve Asya milletlerinin Yakın Doğudaki karşılıklı münasebetlerini «Şark meselesinin tarihi» namı altında ve terkibi bir plân ve anlayışla* tetkik etmektedir. Türkiye tarihinin muhtelif devirlerini, zamanlarının büyük dünya meselelerinin kadroları içinde ve yeni görüş zaviyelerinden tetkik eden bu eserin tarih şuur ve anlayışımızın geliştirilmesi bakımından faydalı bulduğumuz *bazı ana fikirlerini burada hulâsa etmeğe* çalışacağız. Âlim tarihçinin fikirlerini isbat için müracaat ettiği kaynakların fevkalâde zenginliği, meseleleri vazediş şekillerinde yaptığı yeniliklerle kıymetlendirdiği vakaların mahiyeti, muhakeme tarzındaki sağlamlık ve açıklık gibi meziyetler, bize bu kabil terkip tecrübeleri üzerinde faydalı bir şekilde durmak alâka ve zevkini bahşeden vasıflar olacaktır.

Müellife göre şark meselesinin tarihi, ekseriya zannedildiği gibi, 17 nci yüzyıldan başlatılmaz. Bu meselenin anlaşılabilir bir halde vazedilebilmesi için, Doğu ve Batı kavimleri arasındaki siyasî ve kültürel hudutların meddü cezir hareketlerini eski Yunan tarihinden başlayarak gözden geçirmek lâzımgelir. Ger-

⁶ Zeitschrift für Assyriologie 44, s. 87, satır 23; Kumarbi Efsanesi, Ek 2 b, s. 69; KRT B IV 6-7.

¹ *L'Empire des Steppes*, Atilla, Cengiz-Khan, Tamerlan 1939 Payot-Paris, *L'Empire mongol*, t. VIII de l'histoire du monde d'E. Cavaignac, 1940 ilh.

² *Histoire des Croisades et du royaume franc de Jerusalem*, 3 vol 8e, 1935 - 1938, Plon-Paris.

çekten, *Yunan kültürünü tevarüs eden memleketlerin mecmu heyeti* olarak tarif edilen bir «Avrupa» telâkkisi bizi, bütün lâtinliğin ve dolayısıyla Batı Avrupa'nın Yunan medeniyetine iltihakı şeklinde anlaşılması lâzımgelen Roma İmparatorluğu ile ve aynı medeniyete İslâm ve Germenlerin katılmasını sağlayan Ortaçağ hıristiyanlığına birlikte Yakınasya milletleri üzerinde durmadan tesirini icra etmiş olan birbirine *yabancı ve düşman iki âlemin bir bitmez tükenmez mücadelesi fikrine* götürmektedir. Bu manada anlaşılan bir Asya'nın Batı (Avrupa) ya doğru bin yıllar boyunca devam eden yayılışı hareketi de daima Avrupa'nın kendi hududları dışına taşıp yayılması kabîlinden tabii ve zaruri bir hareketle karşılaşmıştır. Meselâ bir defasında, bu hareket Pers harplerinde Yunanlılar tarafından durdurulmuş ve İskender fetihleri ve Roma yayılışı bu istilâyı karşılayan bir mukabil hücum teşkil etmiştir. Aynı suretle 7 nci yüzyıldaki Arap istilâsı 10 neu yüzyıldaki Bizans mukabil hücumu ile karşılaşmış, Haçlı Seferler de, müellife göre, 11 nci yüzyılda Selçuk Türklerinin Avrupa'yı istilâ tehdidine karşı Batının gösterdiği bir hayatını müdafaa refleksi olmuştur. Osmanlı İmparatorluğunun teşekkülüyle Asya Avrupa'ya doğru genişleme hareketlerini Avrupa'nın ortasına ve bütün Akdeniz'e teşmil etmiş, fakat Hindistan'a giden deniz yolu vasıtasıyla, Asya'yı arkadan çevirmeğe muvaffak olan Avrupa kolonizasyonu, yirminci yüzyılın başlarına doğru, bütün dünyaya hâkim olmak kudretini göstermiştir³.

Avrupa ve Asya milletlerinin münasebetleri tarihinde siyasi ve askeri hareketler halinde ifadesini bulan ve ekseriya harp meydanlarında kendisine bir hal şekli aramış olan böyle bir Şark Meselesinin *dini ve kültürel bir muhtevâ* taşıdığı da muhakkaktır. Nitekim, Sasanilerle Bizans İmparatorluğu arasındaki mücadele Mazdeizm ile Hıristiyanlığın mücadelesi halini almış ve bu safhasında *Şark Meselesi tamamıyla bir mukaddes harp mahiyetini arz etmiş* ve her iki taraf için de yıkıcı olmuştur. Greko-Romen hâkimiyetine karşı Asya'nın reaksiyonu yalnız hıristiyanlığa karşı İran'ın muhalefeti ile tezahür etmeyip, Nasturi ve Monofizitlerin ayrı kiliseleri halinde Şark'ın edebiyat ve düşünce tarzlarını Hellenizm tesirlerinden kurtarma hareketleri şeklinde de tezahür etti. Bu suretle, Yunanlılaşmaktan kurtulmak için Şark'ın sarfettiği *mukavemet ve reaksiyon* büyük müslüman medeniyetinin zuhurunu haber veriyordu.

İslâmiyetin Yakındoğu memleketleri arasında *büyük bir süratle yayılışı hadisesini* de, Eski Şark'ın uyanıp Hellenizme, Grek-Roma hâkimiyetiyle din ve fikirlerine karşı türlü yönden büyük bir isyan hareketine giriştiği bir sırada ortaya atılmasıyla izah etmek mümkündür. Gerçekten, hadiseler yakından tetkik

3 Bu görüş tarzının tesiri altında eser, Şark Meselesini aşağıdaki safhalarında bir birini takibeden dört kısım halinde tetkik etmektedir:

Birinci kısım (21-46) da, Yunan ve Roma devirlerinde Şark Meselesinin arzettiği hususiyetler bahis mevzuu idi. İkinci kısım (109-186) Avrupa ve Asya milletlerinin münasebetlerinin Ortaçağda Bizans İmparatorluğunun teşekkülüyle aldığı şekillerin tetkikine hasredilmiştir. Kitabın en mühim kısmını teşkil eden üçüncü kısım (186-594) da ise, Haçlı seferlerle ortaya çıkan tarihî meseleler incelenmiştir. Bu arada Suriye ve Filistin'de kurulan hıristiyan devletlerin iç ve dış tarihleriyle Kilikya'daki Ermeni devletine, Kıbrıs'a ve Lâtin İmparatorluğuna dair zengin malûmat verilmiştir. Dördüncü kısım (594-645) Türk suret-i halli başlığını taşımakta ve burada Türk fütuhatının merhaleleri ile, Osmanlılar tarafından Balkanların istilâsı, İstanbul'un zaptının Avrupa milletleri tarihi bakımından ifade ettiği mana ile tetkik edilmektedir.

edilecek olursa Avrupa ile Asya arasındaki bu devler arası mücadeleyi bir mukaddes harp haline koymuş olmak kuvvetini sadece Muhammed'e atfetmek mümkün değildir. Çünkü, *M. Grousset*'nin çok iyi izah ettiği gibi, Bizans'la İran arasındaki mücadele esasen daha evvel böyle bir mukaddes harp mahiyetini kazanmış bulunuyordu ve Muhammed'den çok evvel Araplar, çölden çıkarak yavaş yavaş Suriye ve Mezopotamya'yı araplaştırmağa ve hâttâ buralarda bazı Arap devletleri kurmağa bile muvaffak olmuşlardı. İslâmlık ancak bütün bu hareketlere bir şuur temin etmiş ve bu suretle Asya'ya bir din âkidesi şeklinde hâkim olmakta bulunan Hellenizme karşı Asya'nın yeni bir din şeklinde mukaddes cihad bayrağını elinde tutarak «Rumî» İskender'in eserini yıkmaya muvaffak olmuştu. Yine bu sebeptendir ki, Suriye ve Mısır'daki fütuhâtı esnasında İslâmlık, Bizans ortodoksluğu tarafından tazyik altında tutulan yerli hıristiyan mezheplerinin ve onların temsil ettiği milliyetçiliklerin yardımını sağlamıştır.

* * *

Doğu ile Batı arasındaki bu ezeli mücadeleye birisi Arabistan çöllerinden ve diğeri Orta Asya'nın derinliklerinden gelen ve Doğudan Batıya durmadan yayılan bir nüfus hareketinin, yeni bir kavimler göçünün tarihî bir heybet ve azamet verdiği de muhakkaktır. Bu akınlar karşısında Ortaçağ'da Batı dünyasının bütün bilgisinin, antikiteye ait güzellik ve hikmet telâkkileriyle her türlü kıymetlerin gelip sığındığı yegâne büyük merkez olan İstanbul, bu medeniyetin hazinelerini müşkülâtla muhafaza edebilmekte idi.

İşte bu sırada bu kabil büyük tarihî neticeler vermek istidadını gösteren Doğunun Batıya doğru bu muazzam abanışı hadisesi içinde, bizi bilhassa alâkadar eden kısım, şüphesiz Anadolu'nun Selçuk Türkleri tarafından istilâsı faslıdır. Bu istilâ, *M. Grousset*'in pek iyi tebarüz ettirdiği veçhile, Doğu ile Batı arasındaki mücadele tarihinde kat'i bir rol oynamaktadır: çünkü bu devirde Anadolu hakikî bir Yeni Yunanistan manzarasını arz etmekte idi. Balkanlarda mukavemet edemiyen ve büyük bir kısım itibarıyla islavlaşmış bulunan Hellenizm, ancak Anadolu'da tutunabilmişti. Suriye ve Mısır'da cereyan etmiş olan hadisenin aksine olarak Anadolu'da Hellenizm yalnız sahillerde ve şehirlerde kalmayıp köylerde de hâkim olmuş ve kökleşmişti. İşte Anadolu'daki Selçuk istilâsı böyle bir Yunanistan'da, Hellenizmin bu yeni ana yurdunda vukua geldiği ve dikkate şayan olarak, Türk istilâsı neticesinde değişen şey, yalnız iktidar mevkiini ellerinde tutan sınıflar olmayıp, Anadolu'nun bütün etnik ve kültürel çehresi olmuştu. Bu suretle Hellenizm yalnız arazi terk etmemiş, varlığının dayandığı esaslardan ve kendi öz cevherinden de kayıp etmiş ve Anadolu'nun ebedî olarak türkleşmesine veya müellifin tabiriyle *Küçük bir Türktistan* (p. 596) haline gelmesine meydan vermişti. Üzerinde durulmağa değer bir kıymet taşıyan bu muazzam tarihî hadisenin şüphesiz en büyük sebebi, 11 nci yüzyıldanberi islâm dünyasının hegemonyasını ellerinde tutan ve hıristiyanlara karşı islâmın giriştiği büyük mücadeleye yeni bir hamle veren *Selçuk Türklerinin arkasında*, onların fütuhât hırslarını meşrulaştıran mukaddes cihat ideolojisi kadar, Mогоlistan'dan Hazer denizine kadar olan sahada dolaşan ve İran geçitleri ile Ana-

dolu köprüsü üzerinden geçerek Batıya akmak ihtiyacında bulunan milyonluk kitlelerin temsil ettiği kuvvetti.

Müellifin Osmanlılar bahsinde üzerinde daha fazla durmak ihtiyacını duyarak izah etmek istediği gibi, Anadolu'nun bu kadar esaslı bir şekilde türkleştirilmesi hadisesini, göçebe müstevlilerin her türlü yerleşik hayat tarzlarına yabancı kalan ve hattâ onlar için tahribkâr olan yaşayış tarzlarıyla ve bir nevi tahrip ve *désurbanisation*'la izaha kalkmak (p. 613), Anadolu üzerinde tesirini gösteren Türk yayılışı arkasında tamamiyle medeni bir Türk ve islâm dünyasının mevcudiyetini unutmak ve Anadolu'yu türklestiren Türk muhacirlerini sadece göçebe çobanlardan ibaret zannetmek demek olmaktadır.

Fransız bilgininin çok büyük bir kuvvet ve sarahatla tesbit ve ifade etmekle beraber, fikrimizce, izahında müşkülât çektiği bu tarihî hadisede, kısa bir zaman zarfında Anadolu'yu taşı ve toprağıyle ebedi olarak türklestirdiği göze çarpan bu muazzam kuvvet, tarihin kendisine çizmiş olduğu bir istikamette, Batıya doğru yayılmak istidadını taşıyordu. İşte böyle bir kuvvet karşısında Avrupa-Asya hududları üzerinde hıristiyanlığın ve Batı kültür hazinelerinin ve bu arada bilhassa tehlikede bulunan İstanbul'un muhafazası kaygusu, müellife göre, bir kısım Avrupa memleketlerini ve bu memleketlerin bilhassa Frank ve Normanlarla meskûn kısımlarını *insiyakt bir şekilde* nefsinin müdafaa reaksiyonuna sevk etti. Ve dikkate şayan olarak, hayatî bir refleks mahiyetinde olan böyle bir hareket, ifadesini dinî bir idealizm cereyanı içinde buldu ve bundan *Haçlı seferler* doğdu. O zamanlar hıristiyan dünyasının düşünün kafası ve teşahhus etmiş iradesi makamında olan papalar tarafından yaratılan *kollektif bir mistik*, Kudüs'ü kurtarmak bahanesiyle *yüzbinlerce haçlıyı Selçuk Türkleri üzerine atan kuvvet-fikir ilk darbeye maksadında muvaffak* da olmuş bulunuyordu. Çünkü, bu sayede çoktan İzmir ve İznik'e yerleşmiş olan ve İstanbul'u da almak üzere bulunmuş olan Selçukluların hamlesi kırılmış ve bu daha 1090'da mümkün gözükken, *Bizansın sukutu hadisesi 1453'ü beklিয়েক tam üçbuçuk yüzyıl geçikmişti* (p. 194). Bu müddet zarfında ise Batı medeniyeti daha fazla olgunlaşmış ve can çekişen Hellenizmin mirasını kabul edebilecek bir vaziyete gelmişti. İstanbul'un, Batıda bu olgunlaşma ve teşekkül devrinin geçirilmesinden evvel Araplar veya Türkler tarafından dört beş yüzyıl evvel zabtı dünya tarininin akışını hüsübütün başka istikametlere sevk etmiş olabilirdi. İşte haçlı seferlerle Avrupa bu karanlık istikbalden kurtulmağa çalışıyordu.

M. Grousset'ye göre, *haçlı sefer mistikine bu muazzam kuvvet tezahürü hamlesini veren amiller* arasında, şüphesiz, Avrupa'nın bu yüzyıldaki yayılma ihtiyacını, feodal beylerin arazi emperyalizmi ile İtalyan cumhuriyetlerinin ekonomik emperyalizmini de hesaba katmak lâzımdır. *Fakat muhakkak olan bir şey varsa o da bu mistik hamlenin bu hareketin ne zamanını, ne şiddetini, ne de yerini tayin etmek* hususunda katıyın yanılmamış olmasıdır. Gerçekten, haçlı seferberliği tam bir yayılma halinde bulunan bir Avrupa'da hazırlanmış ve haçlı sefer ideolojisini, kolonizasyon ihtiyacı ve iktisadi menfaatler gibi birbirinden çok farklı maddi gayelerin hizmetinde çalışmıştır. O zamana kadar İspanya'da ve Akdeniz adalarında Avrupa'yı boğan islâm ablukasından kurtarmak için yapılan gayretler Avrupalılarda bir haçlı sefer zihniyeti yaratmış ve bir hıristiyan milletler seferberliği halinde çalışmağa sevk etmişti.

Bu sebeple, Şark Meselesinin kadroları içine konuldukları takdirde, *haçlı seferleri tarihten zaruretlere dayanmıyau ve sırf dinî taassup ve heyecan yüzünden girilmiş bulunan basit bir idealist hareket ve sergüzeşt telâkki etmek imkânsızdır. Esasen, Avrupa'nın bu sırada dinî bir taassup buhranı geçirmesi de sebepsiz değildir.* Ve kör bir taassup hamlesi gibi gözükken bu çok yerinde hareket Avrupa'yı muhakkak bir boğulmadan kurtarmıştır. Yine müellife göre, haçlılar tarafından *hedef olarak Kudüs'ün seçilmesi* de çok isabetli olmuştur, denilebilir. Çünkü, bu hususta dinî mülâhazalar mevcut olmasaydı dahi, tehlikede olan hıristiyanlık dünyasını kurtarabilmek için bu istikamette yapılacak bir şaşırtma ve işgal etme hareketi kadar hiçbir şey islâm âlemini zâfa uğratmazdı. Bu suretle, hıristiyanlar Kudüs istikametinde ve Kudüs'ü zaptetmek üzere hareket etmekle, islâmları en zayıf ve hassas yerlerinden vuruyorlar ve bir defa oraya yerleştikten sonra Filistin'deki kalelerinden çıkaracakları askerlerle bir taraftan Mısır ile Irak - İran, diğer taraftan Suriye ve Hicaz kervan yollarını kontrol edebiliyorlardı (p. 213-238). Bu mıntakanın iktisadî ehemmiyeti de o kadar büyüktü. Nitekim bilâhara Suriye limanlarından mahrum olan Avrupalılar, Hind ticaretinin inhisarını Mısır sultanlarına terketmiş ve bu suretle Avrupa için lüzumlu ihtiyaç haline giren birçok maddelerin fiatlerinde yüzde elli gibi bir fiat farkı ödemeğe mecbur olmuşlardı.

Avrupa'nın müdafaası ve İstanbul'un daha üçbuçuk yüzyıl hıristiyanların elinde kalabilmesi gibi Avrupa'ya sağladığı iktisadî menfaatler bakımından haçlı seferlerin ehemmiyeti ne kadar büyük olursa olsun, müellife nazaran, bu kadar büyük ve isabetli bir hareketten *daha büyük neticeler* beklemek mümkündür. Fakat bu seferleri müteakip Suriye'de tesis edilen hıristiyan devletler, birtakım tarihî fırsatlardan hakkiyle istifade edememişlerdir. Halbuki, müellifin anlayışına göre, tarihte hadiseler için her ne kadar mukadder birtakım inkişaf istikametleri ve zaruretlere varsa da bazı karar ve tedbirlerin bu kuvvetlere yeni istikamet verebilmesi, tarihin mecrasını değiştirerek onları başka tertip ve terkiplerin hizmetine koşması mümkün görülmektedir :

Suriye mıntakasının *Avrupalı muhacirlerle geniş ölçüde ve devamlı bir surette iskân edilerek kuvvetlendirilmesine imkân bulunmaması*, teşebbüsün taşıdığı imkânlardan hakkiyle istifade edilememesine sebep olmuştur. Gerçekten, haçlı seferlere iştirâk edenlerin büyük bir kısmı fütuhâtı müteakip adaklarının artık yerine getirilmiş olduğunu zannederek memleketlerine avdet ettiklerinden, *bu mıntakada Frank işgalinin karakteri, uzun müddet, askerî işgal ve istilâ ve bir «kadrolar kolonisi» olmaktan ileri gidememiştir.* Her ne kadar bilâhara şehirler halkının bir kısmı da Avrupalı tüccarlardan tegekkül etmişse de, asıl köylü halk, müstevli Avrupalılara nazaran yabancı unsurlar halinde kalmış ve müslümanların karadan bu mıntıkaya sevk edebilecekleri muhacir ve orduların miktarı her zaman Avrupalıların denizden ve uzaktan getirebildiklerinden kat kat fazla olmuştur. Bu hususta, birinci haçlı seferde bir defa sökülmüş olmakla beraber, *Anadolu'dan geçen kıt'alar arası kara yolunun Selçuklular tarafından tıkanması* Anadolu'daki o aşılmaz Türk barajı, Suriye Frank devletlerini bekliyen akibetini daha bidayetden tayin etmiştir. Gerçekten, Suriye'deki Frank kolonileri, kara yolları Avrupa'dan kesilince, ana vatanla ancak deniz yoluyla münasebette bu-

lundular. Bu yol ise tesadüflere tâbi olup büyük halk kitlelerinin gelip Suriye'de yerleşmesine müsait değildi. Anadolu üzerinden Bizans İmparatorluğu köprüsüyle hıristiyanlığın bir temadisi şeklinde kalmaları lâzımgelen Suriye Frank kolonileri, hakikatte, ana vatandan uzaklarda bütün bir husumet cihanı ortasında kendi hallerine adacıklar halinde kaldılar (p. 198). Hulâsa, Suriye'den Yunanistan'a kadar, Batının ilk kolonyal yayılışının sâhasını teşkil eden lâtın şark, çok defa olduğu gibi, *kolonsuzluk yüzünden ve yahut mıntakada diğer milletlerle yapılan çoğalma ve yayılma yarışında kaybettikleri için* tutunamadı. Büyük fedakârlıklar bahasına Avrupalıların islâm dünyası içinde, Suriye gibi ekonomik ve stratejik bir mevkiye işgal ettikleri topraklardan hakkile istifade etmelerine mani olan sebepler arasında, Frankların doğu monarşileri şeklinde merkezîyetçi bir devlet idaresine ve daimi ordulara malik bulunmayışı ile feodal bünyedeki devlet teşkilâtlarının her zaman anarşi vesilesi olması da zikredilebilir ve müellif bu cihetlerin tetkikini de ihmal etmemiştir.

*.

Fakat bu teşebbüsün daha mühim neticeler verilebilmesi için kaçırılmış gözükten tarihi fırsatlardan en büyüğü, Moğolların islâm dünyası üzerindeki tazyiklerini bütün heybet ve dehşetiyle hissettirdikleri zaman zuhur etmiştir. Müellif, kitabının bu bahse ait etraflı tetkiklerini diğer bir eserinde⁴ şöyle hulâsa ediyor: Moğol İmparatorluğunun Asya'yı baştan aşağı istilâ ettiği bir devirde, haçla hilâl arasındaki yüzyıllık mücadeleye Moğol kuvvetinin hıristiyanlık lehine müdahalesi kat'i bir netice verebilirdi ve bu imkân bir an için elle tutulur bir hal almıştı. Gerçekten seyyahların naklettigine göre, hanların ordularında ve etraflarındaki zevat arasında birçok hıristiyan vardı. Nitekim, hıristiyanlara karşı Moğol'ların gösterdiği bu sempatiden faydalanmak ve kendileriyle pek verimli ticarî münasebetlere girişebilmek için papa *Innocent IV* ile kiral *Saint Louis* Mogolistan'a sefirler bile göndermişlerdi. Moğollar'ın dünya hâkimiyeti için önlerinde yenilmesi lâzımgelen ciddi maniler olarak Irak'daki Bağdat halifeliği ve Suriye ve Mısır islâm devletleri vardı. Muazzam bir «Moğol haçlı seferi» nin islâm dünyasını sarıp ezebilmesi için hıristiyanların yardımı da kıymetli olabilirdi. Fakat Moğollar işbirliği yapmadan evvel, Kilikya'daki Ermeni devletinden olduğu gibi, Fransız kralından, papadan ve Suriye'deki hıristiyanlardan da, kendilerine tâbi olmağı istiyorlardı. 1254' de bir Moğolistan seyahati yapan Ermeni kralı *Hethoum*, Moğol himayesine girmeği kabul etmekte tereddüt etmedi. Nitekim, Moğol ordusu Haleb'i alırken, bu kral Antakya prensi ile birlikte, Moğol ordusuna da iltihak etmişti. Moğollar Bağdad'da olduğu gibi, Halep'te ve Şam'da da hıristiyanlara imtiyazlar verdiler, bazı camileri kiliseye tahvil ve çan çalınmasına müsaade ettiler. Fakat Avrupa hıristiyan devletleri ile Suriye'de hâkim olan diğer bazı prensler Moğollar'ın islâmları ezmek için yaptıkları işbirliği tekliflerine yanaşmadılar. Ayrıca, Suriye'dekiler Moğol ordularını arkadan vurmak üzere, topraklarından asker geçirmek isteyen Mısır memlûkleriyle Moğollara karşı bir-

4 Bilan de l'Histoire, Plon - Paris 1946. p. 226-236.

leştiler. Bu suretle, Frank'ların yardımından istifade eden Mısır ordularının Moğol hücumunu karşılaması kolaylaştı. Bu sayede bilmiyerek teşekkülüne yardım ettikleri, Sudan'dan Irak'a kadar uzanan kudretli bir Memlük monarşisi, bir müddet sonra kendilerine hücumla geçmeye başlayınca, Suriye'deki hıristiyanlar hareketlerinin cezasını çektiler. Ermeni kralı *Hethoum*'nun bir müddet için hıristiyan dünyasının kurtarılmasını ve himayesini üzerine aldırmağa çalıştığı Moğol'lar ise, Lâtin'lerden gördükleri düşmanlık ve itimatızlık karşısında hareket tarzlarını değiştirdiler. Halbuki, Ermeni kralının projelerini hayranlıkla teşrih etmekten ve kaçırılan fırsatlara acınmaktan kendisini alamıyan müellife göre, «Moğol hareket-i arzı Asya'nın çehresini altüst ederek bin senelik nehirleri yeni bir istikamette akmağa sebep olabilirdi». Çünkü müellife göre, Mısır'a kadar uzanarak bir kısım hıristiyan devletleri kendi himayesi altına alacak olan bir Moğol İmparatorluğu, yeni tâbi ve mütteliklerinin tesiriyle ve bu vaziyetin uyardıracağı müsait bir hava içinde, bir taraftan kendi Nastûri tebalasının, diğer taraftan Ermeni ve Lâtin keşişlerin tesiri altında yavaş yavaş hıristiyanlaşacak olan bir Moğol İmparatorluğu şekline girecekti. Bu imparatorluğun kadroları içinde Doğudan Batıya doğru hıristiyanlık daha kolay intişar edecek Çin'deki Moğol İmparatorluğu nasıl budist, Türkistan'da müslüman olmuşsa, Batıda da daha kesif bir şekilde hıristiyanlık hizmetine geçecek ve islâm dünyası karşısında hıristiyanlığı takviye etmiş olacaktı. Fakat geniş görüşten mahrum hıristiyan prenslerin yanlış kararları veya kararsızlıklarıyla bu kadar büyük tarihî neticeler doğurmak için gebe bir tarihî fırsat kaçırıldı.

Hıristiyanlar için 1287 tarihlerine doğru yeni bir fırsat daha zuhur etmişti: İran Moğolları hükümdarı Argun Han, Türk soyundan bir Nasturi papazı sefaretle papa ile Fransa ve İngiltere kraları nezdine göndererek, Avrupa hıristiyan devletlerini islâmlara karşı yapılacak büyük bir mücadele için askeri ittifaka davet ediyordu. Bu plân mucibince, denizden ve karadan aynı zamanda yapılacak bir hücumla Mısır sultanları boğulmuş olacaktı. Fakat bu sırada pek dağınık ve karışık bir halde bulunan Avrupa'da bu tekliflere filî bir cevap verecek kimse bulunmadı; ve hıristiyan devletler deniz aşırı kolonilerle meşgul olmak için bu müsait fırsatları kaçırmış olduklarından, bir müddet sonra Suriye'deki Frankların elinden son kal'alarının da alınarak denize döküldükleri görüldü.

Haçlı seferlerin neticelerini tehlikeye sokan ve onları zayıf düşüren diğer büyük tarihî hatalardan birisi de, müellife göre, haçlı sefer işinde Avrupalı kuvvetlerin Bizans'la samimiyeti ve sıkı bir işbirliği halinde çalışmamaları ve hatta bu husustaki anlaşamamazlıkların neticesinde dördüncü haçlı seferin İstanbul üzerine sevk edilerek, orada kısa ömürlü ve manasız bir Lâtin İmparatorluğunun kurulmuş olmasıdır. Bu hareketle 1204 haçlıları, islâm dünyası karşısında bir ileri karakol vaziyetinde bulunan Bizans kalesini yıkmış, fakat onun yerine daha sağlam bir eser kuramamıştır. Kendisini empoze edebilmek için lüzumlu olan nüfus kalabalığına veya kültür yüksekliğine sahip olmayan bir avuç şövalye veya baronun günün birinde Bizans'ın içtimâî bünyesi üzerine hâkim ve idareci bir sınıf olarak yerleşmesi (p. 440) ve yüzyıllık «Boğazlar bekçiliği» ni Bizanslıların elinden almağa kalkması, Batı dünyasının

vaziyetini düzeltememiştir. Bu suretle tarih boyunca Doğuya doğru daima mevcudiyeti kaydedilen bir Avrupa milletleri yayılışı, Frank, Norman ve Lâtin kolonizasyonu saha ve hedeflerini dağıtarak şiddet ve kesafetinden kaybetmiştir. Bu suretle, iki buçuk yüzyıl müddetçe «Fransız şövalyesi» ile «İtalyan gemicisi» nin gayretlerinin en güzelini Ege denizine tevcih eden bu plânsız ve intizamsız hareket, neticede daha fazla parçalanmasına sebep olduğu Yunan dünyasına zararı dokunduğu kadar belki de daha fazla Suriye hıristiyanlarını da tamir edilemez bir ihmal ve boşluk içinde bırakmakla da ittiham edilebilir. Müellife göre, Arz-ı Mukaddes üzerindeki hıristiyan kolonilerini ortadan kayıp olmağa mahkûm eden meş'um kansızlığın (adamsızlığın) sebeplerinden biri de, hıristiyanların İstanbul üzerine yürümekle irtikâp ettikleri bu manası dağılma hatasıdır. Bu sayede Venedikli'lerin ve Cenevizli'lerin kurdukları «Ticaret imparatorluklarının» malî kudretleri ne olursa olsun, büyük çaptaki nüfus hareketlerine dayanan siyasi hadiseleri önlemekten aciz kalmışlardır. Bu hususta müellifin, bu Lâtin İmparatorluğunun yarattığı parçalanma hadisesinin neticelerinden, Yunan denizinden ve Karadeniz'deki İtalyan koloni imparatorluğundan, bu devre hıristiyanları için Asya'nın yegâne açık kapısı vaziyetinde olan Kırım'daki koloniler vasıtasıyla, Büyük Moğol İmparatorluğu içinde yaptıkları ticaretin şekillerinden ve ehemmiyetinden, Venedikli'lerle Cenevizli'ler arasındaki rekabetin siyasi tesirlerinden bahseden fasılları dikkate şayan tahlil ve izahlarla doludur (p. 545, 550, 575).

Bu izahlar bize, Osmanlı İmparatorluğunun kurulacağı sıralarda Yakındoğudaki Türk yayılışının hangi şartlar içinde ve nasıl bir zemin üzerinde çalışmakta olduğunu tafsilâtlı bir suretle göstermek itibarıyla mühimdir. Büyük İtalyan cumhuriyetlerinin ticarî emperyalizmi ve rekabetleri karşısında eski büyük devirlerin hâkimiyet prensipleri bir kenara bırakılmış ve Şark Meselesi, Osmanlı İmparatorluğunun son zamanlarında olduğu gibi, emperyalist devletler arasındaki iktisadî rekabetin siyasî oyunlarının bir sahası olmuştur. Gerçekten Doğudaki Venedik ve Ceneviz kolonileri bu devirde tamamiyle ticarî bir teşebbüs haline girmiş, hisse senetleri satan hususî bankalar (p. 583) veya büyük aylıklı asker kumpanyaları (p. 609) tarafından idare edilir olmuş ve kolaylıkla alınıp satılabilmıştır. Bizans İmparatorluğunu zayıf düşüren âmiller arasında bu tüccar milletlere bahşedilen imtiyazları tahlil ve izah ederken, müellifin sık sık Osmanlı İmparatorluğundaki kapitülasyonlarla Çin'deki Avrupalı imtiyazlarından bahsetmesi, bize inhilâl halinde bulunan bir âlemin dağıtıcı faktörleri arasında, bu kabil milletler arası malî teşekküllerin tesirini lâyıkiyle hissettirmektedir.

..

Bu kitapta Osmanlı İmparatorluğunun teşekkülü meselesinin vaz ve izah ediliş şekli de dikkate şayandır. Bu hususta Anadolu'daki eski Selçuk yayılışı ile mevcut alâka ve *devamlılık* iyice tebarüz ettirilmiştir. Müellife göre, Şark Meselesi bakımından islâm tarihinin en esaslı vakası ve ondan sonraki tarihî olayların düğüm noktası hep 1080 senelerine doğru Türk ırkının Anadolu yarımadası üzerinde kesif kitleler halinde yerleşmiş olmasıdır. Bu yerleşimin nasıl kat'î bir şekil aldığı ve bu suretle meydana gelen Türk barajının uzun vadeli, fakat

kat'i bir şekilde haçlı seferlerin muhakkak bir muvaffakiyetsizliğe uğramasının belli bağı bir faktörü olduğunu daha evvel uzun uzadıya tahlil etmiş olan müellife göre, Anadolu'da kendilerine hakiki bir vatan ve tam mânası ile yeni bir Türkistan yaratmağa muvaffak olan Türklerin kısa bir müddet sonra İstanbul'u tehdid ettikleri görüldü. Haçlı seferler işte bu hamlenin hızını kesmiş bulunuyordu. Fakat muhtelif Türk kavimlerini bu istikamette ileriye sevk eden tarihî hadise o kadar tabii ve zaruri bir kuvvete dayanıyorlardı ki, yüzyıllar boyunca zuhur eden bazı malûm vekayi önündeki duraklamalardan sonra, Avrupa'ya doğru yayılma hareketi eski hızını nihayet tekrar kazanmakta gecikmedi.

Kendilerine Rum sultanları ismini veren ve günün birinde Bizans imparatorları olmağa namzet hissedilen Anadolu Selçuklularını bu mirasa biran evvel kavuşmaktan meneden hadiselerden birisi de, Moğol'ların zuhuru ve kendilerini mağlûp ederek tâbi bir vaziyete sokmaları olmuştur. Fakat bir müddet sonra Anadolu'da Selçuk Sultanlığına halef olan Türk emirlerinden herbiri, onbirinci yüzyıl Türk fatihlerinin politikasını takibederek, Ege denizine ve Balkanlara doğru yayılmaya devam ettiler. 1326'da Bursa'yı ve 1331'de İznik'i alan Osmanlılar daha sonra Avrupa'ya geçerek 1362'de Edirne'yi zaptettiler. Müellifin burada Balkanlardaki Türk fütuhatını, Osmanlı sarayı etrafında toplanan milletler arası sergüzeştçilerden teşekkül etmiş büyük bir müslüman harp kumpanyası (une condotte) tarafından tahakkuk etmiş göstermesi ve sultanın ordusunun bu yüzyıllarda Batıda birçok benzerlerine tesadüf edilen büyük *Catalone kumpanyası* gibi muhtelif milletlerden toplanan işsiz askerlerle zenginleşmiş bir fütihat teşkilâtı addetmesi dikkati çekiyor (p. 609). Fakat yine müellifin, Osman oğullarının maiyeti halkının kendileriyle olan bağılıklarının alelâde çapuleu sürüleriyle şefleri arasındaki geçici münasebetler halinden farklı olarak muntazam bir monarşinin devlet teşkilâtı içinde siyasi ve dinî bir ideoloji ile bir sultana bağılılık şeklinde olduğunu da kaydetmesi bu yaklaşımanın hatalı taraflarını tashih etmiş oluyor. Yalnız bu müslüman harp kumpanyasının «Balkanları Balkanlı unsurlar sayesinde işgal» ettiğini söylemesi, Türk harp kuvvetleri içinde asıl Türk-İslâm dünyasından gelip katılan unsurlar yanında, askerî hizmetler için seçilip yetiştirilen hıristiyan çocuklarının, din değiştirip Türk ordusuna iltihak eden eski hıristiyan beylerin rolünü lüzumundan fazla mübalâğa etmiş görülmüyor ve tabiatıyla müellif burada, ötedenberi kabul edilen bir yanlış görüşe saplanarak, Türk istilâsının mahiyet ve istikametleri hakkında tebarüz ettirdiği esaslarla biraz da tezad haline düşmüş bulunuyor.

Teşkilâtı ne olursa olsun, bu suretle büyük bir kuvvet tezahürü şeklinde tarihe hâkim gözükten Osmanlı devleti için daha birinci Bayezid zamanında İstanbul'u ele geçirmek mukadder gözükmesi tabii oluyor. Esasen İstanbul'daki Lâtin İmparatorluğu tecrübesinden sonra, Bizans İmparatorluğu denilen ve Türklerle haraç veren ve asker göndermeğe mecbur olan devlet, İstanbul ve banliyösü ile Selânik, Halkidikya yarımadasının bir kısmı, Peloponnes, Mora despotluğu, Karadeniz'de Burgaz'ın kuzeyinde birkaç liman ve Anadolu'daki Türk toprakları içinde kalmış bulunan Alaşehir'den ibaretti. İstanbul'un bir mahallesi olan Galata'daki Ceneviz'ler bile müstakil bir komün şekli ile ayrıca idare edilmekte ve icabında İstanbul'la harp edebilmekte olduklarına ve son imparator-

ların Türk sultanlarının keyfine göre azil ve nasp edilmeleri gibi Bizans İmparatorluğu denilen heyulânın son günlerine ait etraflı izahat vardır. Fakat bu sırada zuhur eden Timur istilâsının Osmanlı mülküne tecavüzü ve Ankara zaferi, Avrupa'ya doğru yayılan islâm fütubatına müthiş bir darbe indirerek hızını kesmiş ve mukadder olan bu Bizans'ın sükutu akibetini daha bir elli sene kadar geciktirmiştir. Dikkate şayan olan vakıa, müellifin zengin kaynaklara dayanarak tafsilatlı bir şekilde izah ettiği veçhile, Timur ile Osmanlı padişahının arasını açanlar, yalnız onun yanına kaçmış olan Türk emirleri değildi. İstanbul imparatoru ile Galata'daki Ceneviz postestası Trabzon imparatorluğu vasıtasıyla Timur ile münasebete girmişler ve eğer Osmanlılara hücum edecek olur ise, o zamana kadar Bayezid'e vermekte oldukları vergiyi kendisine vermeği taahhüd etmişlerdi. Bu suretle zaferden sonra Bizans, Timur'un tâbii olmuş ve Galata'daki Ceneviz kolonisi de burçlarının üzerine Timur'un bayrağını çekmeğe mecbur olmuştu. Ankara galibiyeti gibi bir Timur zaferine neler borçlu olacaklarını pek iyi takdir eden kırıstiyen komşularla mevcut anlaşma hakkında bir fikir verebilmek için Timur'un, tâbii Bizans imparatoruna Osmanlılara karşı Avrupa'da harbe devam edebilmek için 5.000 kadar asker bile vad etmiş bulunduğunu kaydedenler dahi bulunduğu zikredilmiştir (p. 623).

Kardeş kavgaları ve karışıklık devirlerinde Bizans, Venedik ve Ceneviz ilahi.. gibi bu imparatorlukla doğrudan doğruya alâkadarlar istifade etmek istemişler ise de tarihin mukadder olan seyrini diplomatik entrikalarla çevirmek mümkün olamamıştır. Müellife göre, bu devirde fırsattan istifade ile Osmanlılara karşı derhal harekete geçecek bir *Avrupa devletleri Haçlı seferinin* Türkleri Balkanlardan geri atmak gibi kat'i neticeler elde etmesi mümkündü. Fakat bu tarihî fırsat da hareketsiz geçirildi ve şehzadelerden bazı ticarî menfaatler ve imtiyazlar koparmakla iktifa edilmiş oldu. Bu fırsatlar da kaçırıldıktan sonra bir daha artık İstanbul'un kurtarılması imkânsız oldu. Esasen Avrupa'da kimse onu kurtarmak için ehemmiyetli bir harekette de bulunmak ihtiyacını duymadı. Bu suretle vaktinde müdahale edemiyen Avrupalı'lar, bu alâkasızlıklarının cezasını pek pahalı olarak ödemiş oldular. Çünkü, müellifin tâbiri veçhile, 11 nci yüzyılda Türkistan'ın içlerinden hareket eden istilâ dalgası 1529 sonbaharında Viyana kapılarına dayanmış bulunuyordu.

Müellifin Yakındoğu hırıstiyen milletleri tarihi üzerinde, olduğu kadar Türk tarihi üzerindeki ihtisasına da dayanması sayesinde Türkiye tarihinin dar ve tek taraflı kısır görüş tarzlarının haricinde giriştiği terkip ve izah tecrübeleri, sağlam ve üzerinde durulmağa değer neticeler vermiştir. Aynı zamanın komşu diğer memleketlere ait kaynaklar ve devre hâkim dünya meseleleri ile bir arada tetkik edilecek bir Türkiye tarihinin ne kadar zenginleşip gençleşeceğini ve bu sahadaki noksanlarımızın neler olduğunu M. Grousset'nin burada yalnız ana fikirlerini hülâsa ettiğimiz zengin eseri çok güzel göstermektedir.

Ö. L. BARKAN

HABERLER

TÜRK TARİH KURUMU ADINA YAPILAN ARAŞTIRMA VE KAZILAR

1946 yılı Tarihöncesi araştırmaları

Türk Tarih Kurumu, Anadolu'nun en eski tarihini aydınlatmak amacı ile, üyelerinden Ord. Prof. Şevket Aziz Kansu'nun başkanlığı altında bir hey'et teşkil ederek 1938 yılındanberi sistemli araştırmalara başlamıştı. 1946 yılında aynı hey'et üyelerinden Asistan Kılıç Kökten ve iki arkadaşı 81 gün süren bir araştırma yapmışlardır. Bay Kılıç Kökten'in bize verdiği ilk kısa raporu yayınlıyoruz :

Antalya çevresi

Anadolu Prehistoryasında önemli yeri olan ve verimi münakaşalı bulunan Gurma mağaraları, Prehistoryayı ilgilendirecek bir belge vermedi. Bu mağaralarda karışık olarak Bakır ve Grek - Roma çağlarına ait çanak çömleklerle, keçi, domuz ve sığır kemikleriyle dişlerinden, bir de kireç taşından yapılmış kabartma, küçük bir insan başından başka bir şey ele geçiremedik. Köye yakın « Küçükdağ ardı » adı verilen büyücek ve tabii bir kaya altı sığınağı önünde açtığımız deney çukurlarından da bir şey çıkaramadık. Dipsiz-ine giderken çam ormanları içinde gördüğümüz tabii kayalara işlenik, oldukça yüksek yerde ve açıkta duran, üzerleri keçi, çiçek kabartmalarla süslü lâhitler mütehassısları tarafından işlenmeğe değer.

Şehrin kuzey-batısında ve Aksu'yun batı kenarındaki sekiler üzerinde kurulmuş olan Ömer Efendi çiftliği (Dumanlı köy çevresi) araştırmalarımız da Prehistoryayı aydınlatacak bir eser vermedi. Ancak, kurumuş bir göle (Kuvaz gölü) yakın bulunan ve yükseklikleri 2-3 metreyi geçmiyen tepeliklerden kazıldığı takdirde iyi sonuçlar alınabilir.

Antalya'nın kuzey-batısında Burdur - Antalya yoluna yakın bulunan Yağca köyünde « Karain » mağarasında kazı ile meydana çıkarılan sileksten yapılmış Musteriyen uçlar bölge Prehistoryasını yeniden aydınlatmış bulunmaktadır. Yağca köyü çevresinde yeniden tesbit ettiğimiz « Bozhöyük » te buluntularımız arasındadır.

Diyarbakır çevresi

Diyarbakır'da şehir içi ve yakın çevresini ; Bismil, Silvan, Ergani ilçeleri dolaylarını araştırdık. Yeniden birçok höyükler tesbit ettik. Şehirde İçkale'nin kurulduğu tepe bir höyüktür. Tilalo (Tilali) höyüğünden Bakırçağına ait püskürük kütleden yapılmış ortası çevre yivli, büyük bir balta veya gürzü ele geçirdik, bir örneğini evvelce Kars'ta bulmuştum.

Geyik istasyonu ile Hilâr köyü arasındaki düzlüklerde, Hilâr'ın tabii kayalığı sığınakları önünde topladığımız Levalvazo-Musteriyen tipli sileks aletler, Anadolu'nun diğer bölgelerinde bulunmuş olan aynı çağ aletlerine çok benzerler. Bakırçağı çanak çömlekleri bölge Protohistoryasını açıklayan ilk belgeler oldu. Eti çanak çömleklerine yakınlık gösteren çanak çömlekler de kayde değer vesikalardır.

Urfa çevresi

Urfa'ya Siverek üzerinden girdik. Siverek ilçesi içindeki höyükte bir gün çalıştık. Diyarbakır'da İçkale höyüğünde olduğu gibi üzerinde kale vardı. Bakırçağının siyah ve tek renkli çanak çömleklerini kolaylıkla topladık. Aynı katlardan çıkarılan bazalttan yapılmış cilâlı bir el çekici ve baltası vesikalarımız arasındadır. Renkli çanak çömlek parçalarının gittikçe arttığı görülmüştür. Höyük kasabanın toprakçıları tarafından korkunç bir şekilde ve devamlı olarak dağıtılmakta ve çıkarılan topraklar höyük üzerinde elendikten sonra evlerin damlarına çekilmektedir.

Bozova ilçesi yanında Gölbaşı denilen yerde sileksten yapılmış Levalvazo-Musteriyen yonga aletler ve Mikokiyen (üst aşellen) baltacıklar bulduk. Fırat kenarındaki tabii ve yapma mağaraları inceledik ve ilçe çevresinde birçok höyükler tesbit ettik. Bakır, Hitit, Grek-Roma çağlarını açıklayan vesikalar kasabaya yakın höyüğün üzerinden toplanmıştır.

Urfa'nın 15 km. güney-doğusunda bulunan Sultantepe höyüğünde yaptığımız araştırmalar da daha çok verimli olmuştur. Ufak bir araştırma ile birçok devirlerin varlığını açıklayan belgeler ele geçirdik. Bakır, Grek-Roma eserlerinin yanında iki türlü, çok renkli çanak çömlek dikkati çekmekte ve çoğunluk kazanmaktadır. Bu renklilerden bir kısmının M. ö. 7-8. yüzyıllara tarihlenmesi, daha kaba ve tek renkli olanlarının da şüphe ile Tel-Halaf seramiği olacağı ihtiyatla kaydedilebilir. Çok çeşitli çanak çömlek örnekleriyle karşılaşmaktayız, bu büyük alanda bilhassa bu seramiğe dayanarak devir tayininde kesin hükümler veremeyeceğimizi itiraf etmek daha derin ve dikkatli kazılar yaparak alınacak neticeleri bekleme zorundayız.

Aynı höyüğe çıkarılmış olan, pişmiş topraktan yapılmış bir tablet, ufak ve kabartma bir insan heykelciği, ayrıca bir idol en değerli vesikalarımız olmuştur. Tablet tercüme edilmek üzere Ord. Prof. Landsberger'e verilmiştir. Sayın profesör, bu küçük raporuma koymak için istediğim bilgiyi, çok kısa bir zamanda bana anlattı. Vermiş oldukları bilgiye göre : bu tablet muahhar Asur devrine aittir. Koyun, üzüm ve şarap vergilerinin derhal tahsil edilip gönderilmesi isteniyor.

Ova ortasındaki Haran bucağının bulunduğu yerde araştırılmağa değer yıkık kale duvarları, bu duvarlar içindeki höyük, bina, cami, kilise kalıntılarıyla Haran Güney-Doğu Anadolu'nun en büyük harabe yeridir.

Urfa çevresinde tesbit etmiş olduğum 100 adet höyük, bölgenin Anadolu sınırları içinde ne kadar önemli bir yer olduğunu kolayca açıklar.

Birecik bucağı çevresindeki araştırmalarımız da faydalı oldu. Surtepe - ve Tilvez höyükleri arasındaki sekiler üzerinde topladığımız Klaktoniyen ve Leval-

vazo - Musteriyen aletler, 1894 yılında aynı çevrede araştırmalar yapan J. E. Gautier'in bulduğu Altpaleolitik buluntuları teyid etmiş olmakla da değerlenir.

Gaziantep çevresi

Burada yalnız, Dülük ve Metmenge köylerinde çalıştık. Dülük'te çok tipik ve elimizde bulunan Paleolitik aletlerin hepsinden daha büyük ve daha üstün işçilik gösteren Şelleen elbaltaları, Klaktoniyen yongalar topladık. Bu yeni buluşlarımızla Dr. Muine Atasayan'ın şüphe ile karşıladığı 1938 Dülük Klaktoniyen buluntuları teyid edilmiş bulunmaktadır.

Metmenge köyünde topladığımız Aşlleen aletler de kayde değer. Dülük, Metmenge köyleri çevrelerinde ve Narlı ovasında bulduğumuz höyükler de oldukça fazladır.

1946 yılı araştırmalarımızı bu kısa raporda mümkün mertebe açıklamaya çalıştık. Daha esaslı bilgiyi hazırlamakta olduğum 1946 yılı raporunda teferruatiyle açıklamaya çalışacağım.

Asistan

İ. KILIÇ KÖKTEN

Alacahöyük ve Demirciçeşme kazıları

Kurumumuzun 1935 'denberi yürüttüğü Alacahöyük kazılarına bu yıl da devam edilmiştir. Dr. Hamit Koşay'ın başkanlığında, Arkeolog Mahmut Akok, Baha Bediz ve Arkeoloji talebelerinden Arman Kansu'dan kurulan heyete, bu satırları yazan da katılmıştır. Bu kazı mevsiminde üç ayrı ocakta ve iki kültür katında çalışılmıştır. Ortadaki büyük yarmada eski kazılarda görülen büyük yapının önemli bir kısmı açılmış ve bu suretle höyükteki dört monümental binadan birisinin daha yapı özelliği ve plânı incelenmiştir. M. ö. 1400 - 1200'e tarihlenen bu bina, Boğazköy'deki Yeni Hitit çağının büyük yapılarını andıran bir karaktere sahiptir. Ünlü mezarların bulunduğu büyük çukurun batısındaki ocakta ve eskiden açıklanan Orta Hitit çağının tek ve çift odalı evlerinin altında, Orta Hititin ilk safhasına ve Eski Hitit devrine ait yapı kalıntıları, eski caddenin altında kalan ikincisi ve bilhassa dikdörtgen plânlı, iyi örülü kuyular açıklanmıştır. Bu devre tarihlenen ve çeşitli tiplere giren testi, tabak ve meyveliklerden başka ; içindeki bakır izi bugün dahi korunan pota, üstüne bir arslan yüzünün kabartıldığı görülen çanak, mühürlerin (?) yapıldığı taşa ait bir atölye artığı, su mermerinden yapılmış kap parçaları ve bilhassa Troia eserlerine bağlılık gösteren gri renkli Minyas çanaklarıyla, çift kulplu kadehlerinin, ayrıca çarkta yapılmış boyalı Eski Hitit kapkacağının yanında görülen üçüncü Alishar renklilerinin, Anadolu kronolojisini ve ilk medeniyetlerinin yayılışını aydınlatma bakımından büyük önemi vardır.

Yeni Hitit çağına ait olan büyük tapınağın odaları içinde yapılan kazıda bu tapınağın altında da hiç olmazsa daha iki yapı katının varlığı görülmüş ve bunların da küçük buluntularına ve geri kalan plân karelerdeki kazı sonuçlarına göre, Orta ve Eski Hitit çağına tarihlendikleri ve burada da Bakırçağının yangın geçirmiş son yapı katı üstüne kuruldukları anlaşılmıştır.

Çukur batısındaki yarma ile, büyük tapınağın kuzeyindeki alancıkda da Bakırçağı kültürü incelenmiştir. İlk kazılarda da aydınlatıldığı gibi, Bağırçağının son yapı katını büyük bir yangın sona erdirmiştir. Bu katın küçük buluntuları ye hususiyle boyalı çanak çömleği, Alişar'daki birinci kültür katının son safhasıyla çağdaş olduğunu aydınlatmaktadır. Bunun altında üç odası yanyana dizilmiş bir evin temel taşları ve bunların üstündeki kerpiç dizileri sağlam durumda ele geçirilmiştir. Ortadaki odada yığın halinde yanık buğday, kenardakinde de burçak taneleri bulunmuştur. Vaktinden evvel doğmuş bir çocuğun içinde oturulan odanın tabanı altına, yani pek eski bir Anadolu geleneğine bağlı kalınarak, yaşayanların yanına gömüldüğü tesbit edilmiştir.

Aynı heyet, geyik üstünde duran bir Hitit tanrı kabartmasının buluntu yeri olarak tanınan Demirciçeşme'de (Yeniköy) de araştırmalar yapılmıştır. Burası, İskilip'ten Sungurlu ve Alaca'ya giden dağ yolunun üstünde bulunan Misferovacığı'nın üç kilometre batısında ve «Demirciçeşme» denilen plâtodadır. Orta Kızılırmak bölgesinin Karadeniz mıntakasına geçişini sağlayan bu ormanlık bölgedeki «Demirciçeşme» kalesi, tabiattan müstahkem bir yere kurulmuştur. Burada çok kısa süren kazı sonunda, Eski ve Yeni Hitit çağının kasa tertibine göre yapılan şehir surları tipinde, kuleli bir kalenin önemli bir kısmı açığa çıkarılmıştır. İri ve düzensiz taşlarla yapılan bu kale, M. ö. birinci binin ilk yarısına ait olup, Friklere ait malzeme veren bir yerleşme yerini çevrelemektedir. Buna göre, Demirciçeşme kalesi, merkezî Hitit devletinin parçalanmasından sonra Orta Anadolu'da hüküm süren derebeylerin, küçük devletlerin hükümet merkezi ödevini gören tabiattan müstahkem yerlerdeki Göllüdağ, Kerkenesdağ ve Pazarlı tipinde bir yerleşme yeridir. Yalnız burada Yeni Hitit sanatına ait en tipik bir kabartmanın bulunması, ayrıca kalenin de eski sisteme göre kurulması; Demirciçeşme'nin birinci bin yılından önce de iskân edilmiş olduğunu göstermektedir. Kalenin tamamen açılması ve içindeki evlerin kazılması önümüzdeki yıllara bırakılmıştır.

TAHSİN ÖZGÜÇ

Sivas ve Maltepe kazıları

Sivas kalesine dikilecek anıtın yerini hazırlamak maksadiyle yapılan toprak Stesviyesini ve istinat duvarlarıyla tepeye çıkan yolların inşasını takip eden T. T. K., Sivas vilâyetini de yardımıyla şehir içindeki Topraktepe'de 23 ağustosta başlayan ve aşağı - yukarı bir ay süren bir kazı yapmıştır. Tarafımızdan yürütülen bu kazı, Sivas'ın gerçekten Akropolis'i olan bugünkü « Topraktepede » ve üç muhtelif yerde yapılmıştır. Evliya Çelebi'nin « Bu kale cümle şehre havaledir. Paşa Kalesinden âlidir » şeklinde

tarif ettiği bu kale içindeki kazı ve araştırmaların sonucu, eski ve yeni neşriyatın Sivas şehri hakkında verdiği değerli bilgilerle de doğrulanmaktadır. Kazıya başlanmadan önce, tepenin 2.5 metre yüksekliğindeki bir kısmı kaldırılmış bulunmakta idi. Kaldırılan ve başka yere götürülen bu toprak içindeki küçük eşyadan Osmanlılara ait olanlarının seçilmesinde güçlük çekilmemiş, ayrıca tesviye esnasında çıkarılan ve altı yüzü de iyi yontulan iri kireç taşı bloklarının küçük, özel evlerden ziyade, monümental yapılara aidiyeti tesbit edilmiştir. Kalenin ortasında ve en büyük yapının kurulmasına uygun olan bir yerinde açılan yarmada, iyi işlenen ve birbirine üstün bir teknikle birleşen taşların sağladığı büyük binanın bugüne kadar korunan temellerinden bir parçası açığa çıkarılmıştır. İyice açıklanan dikdörtgen biçimindeki odanın tabanı taşla döşeliydi. Buna birleşen ikinci oda ile bu gruba paralel giden aynı özellikteki ikinci binanın temelleri, yarmanın henüz kazılmayan kısmına doğru gidiyordu. Odanın tabanında ve duvarları arasındaki yıkıntılarda, günlük işlerde, evlerde kullanılan eşya kalıntılarında raslanmamış bulunması ve hele duvarların kalınlığı; bu binaların resmî, büyük yapılara aidiyetini belirtmektedir. Sivas'taki Selçuklu medreselerinin, cami ve şifâiyelerinin tekniginde yapılan bu binaların aynı çağa aidiyetini, yapının bölme duvarları üstünde ve in situ durumunda bulunan ikinci Rükneddin Süleyman Şah'ın (H. 592-600) elinde üç çatallı bir mızrağı tutan süvarili sikkesi ve tamamlanamayan kitabeli eksik çini parçaları da doğrulamıştır.

Bugün Topraktepe'de çok harap bir durumda bulunan kalenin, Paşa Kalesine bakan dik cephesindeki temel kalıntıları da tetkik edilmiştir. Buradaki temel izlerine göre, kulelerin taksimi, biçimleri, birbirlerine olan münasebeti ve sırtın durumuna uyan köşeleri, Selçuklulara has bir yapı tarzı göstermektedir. Temellerin görülebilen her tarafındaki taş tekniginde bir birlik vardır. Yontma taşların arkasına horasanla itinalı bir surette yerleştirilen ufak taşlar, Anadolu'da Selçuklulara aidiyetinden şüphe edilmeyen kalelerdekinin aynıdır. Yalnız daha iyi korunan ve oldukça fazla bir yüksekliğe sahip bulunan parçaların yukarı kısımlarının incelenmesi, bunların Selçuklu eserleri olmadığını, Osmanlılar zamanındaki tâmirlere aidiyetini açıkça göstermektedir. Buna göre, Osmanlılar zamanında muhtelif tâmirler geçiren Topraktepe kalesi, tipik bir Selçuklu eserdir. İçerdeki büyük yapı ile, kale çağdaştır. Bu kalede, Roma ve Bizans teknigine tanıklık eden en küçük bir ize dahi raslanmamıştır.

Selçuklu yapılarının altında 1.5 metre kalınlığında dolma bir kat vardır. Bu katta yerleşmeye tanıklık eden eser bulunmamıştır. Her üç yarmada da görülen bu ham toprak tabakasının altında kalınlığı iki metreyi aşan Hitit yerleşmesine raslanmıştır. Bu, Topraktepe'nin M. ö. ikinci binin başlangıcından beri iskân edildiğini kesin olarak açıklamıştır. Bu kültür, teşekkül çakıllı olan ana toprak üstüne kurulmuştur. Topraktepe'de Roma-Bizans çağına ait en küçük bir kalıntıya dahi raslanılmamış olması, eski Sebasteia'nın Topraktepe'ye kurulmadığını göstermiştir. Buna göre, klâsik şehrin ya aşağı iç kalede veya Sivas'tan başka bir yerde aranması gerekmektedir. Biz Sivas'ta Roma-Bizans eserlerinin bulunmayışını, bu şehrin sonraki çağlarda da devamlı surette iskân edilmiş olmasıyla aydınlatmanın doğru olmadığını düşünüyoruz. Eski Sebasteia'nın bugünkü Sivas olduğu hakkındaki görüşlerin çok yayıldığı

bilinmekle beraber, bu meseleyi hal yoluna girebilmek için Aşağı İçkaleden de derin sondajlar yapmayı tasarlamış bulunuyoruz. Ayrıca bugünkü Sivas'ta, önemli olması gereken Sebasteia'ya ait anmağa değer eserlerin dahi bulunmamış olması, bu husustaki şüphemizi arttırmaktadır. Esas itibariyle Topraktepe tabiidir. Hititler tabiattan müstahkem olan bu alandan istifade etmesini bilmişler, Selçuklular da bu tecrübeden en geniş ölçüde ve tipik askerlik yapılarını kurmakla faydalanmışlardır. Bu bakımdan Sivas kalesi arkeologların anladığı anlamda ve iddia edildiği gibi, sun'î bir höyük değildir. Burası her şeyden önce tabiattan müstahkem bir kalker kitlesinden ibaret tepedir.

Maltepe höyüğü Sivas'ın beş kilometre batısındaki Kelhıdık köyü yanındadır. Yüksekliği 18, boyu da 40 X 50 metre ölçüsünde olup, bir de alt şehri-Terrace'i vardır. Asıl tepede açılan ocaklarda, Hitit'lerden önceki Bakırçağı kültürünün son ve orta safhasına tarihlenen şivli bir şehir suriyle, 2 - 3 odalı özel evleri ve bilhassa İç Anadolu'da geç Bakırçağının ve bunun, takip eden medeniyete geçişini sağlayan « İntikal çağı » nın güzel desenli kaplarıyla eş ve çağdaş olan maddî kültür izlerinin çeşitli örnekleri bulunmuştur. Alt şehir bu medeniyetin yalnız ilk safhasında iskân edilmiş ve tepedeki şehir surunun kurulmasıyla birlikte terkedilmiştir, M. ö. 2600-2000 yılı arasına tarihlenen ve Anadolu'nun ilk madenler çağını temsil eden bu medeniyet, Orta ve Batı Anadolu'daki çağdaşlarının eşi olmakla beraber, bu bölgeye has mahallî özelliklere de sahiptir. Bu çağdan sonra iskân edilmeyen Maltepe, yerini Sivas içindeki Topraktepe'ye bırakmıştır.

TAHSİN ÖZGÜÇ

1946 Perge kazısı

Pamfilya'nın en önemli şehirlerinden Perge'nin nekropolünde yaptığımız araştırmalar, 1 - 16 ekim 1946 tarihine kadar sürmüştür. Kazı heyeti başkanlığım altında arkeoloji asistanı bayan Dr. J. İnan ve fahri asistan bayan A. Akarca'dan müteşekkildi. Aksu Köy Enstitüsüne 1940'da nakledilmiş olan Eros ve Nike tasvirlerini muhtevî şayanı dikkat bir lâhidin bulunmuş olduğu Perge'nin batı nekropolünde yapılan araştırmalar bu mevkide şehrin batı kapısından başlayarak batı istikametinde uzanan bir mezarlık caddesinin mevcudiyetini göstermiş, bu caddenin kenarında açılan 55 m. uzunluğunda, 250 m. genişliğinde bir tranşe, bazan 3 m. ye kadar derinleştirilmek suretiyle 30 adet lâhidin meydana çıkmasını sağlamıştır. Bundan başka caddenin üzerindeki yamaçta 3, şehir surlarının doğusunda ise 2 lâhid meydana çıkarılmış, böylece bu araştırmalarımızda 35 parçalık önemli bir lâhid koleksiyonu elde edilmiştir. Kısa tarafları caddeye müteveccih olmak üzere yanyana dizilmiş ve üzerleri Perge akropolünden inen suların getirdiği topraklarla pek erken örtüldüğünden iyi muhafaza edilmiş olan bu lâhidlerden bazılarının üzerinde girland, medüs başları, kuşlar, Eros ve Psyche'den müteşekkil gruplar, yahut tiyatro maskeleri göze çarpmakta, bunlar ve kabartma tasvir ihtiva etmeyen diğer lâhidler ise ekserisi güzel harflerle yazıl-

mış kitabelere sahip bulunmaktadırlar. Bu kitabeler Perge'de yaşamış zengin aileler, bunların akrabalıkları hakkında bize canlı bir fikir vermekte, sık sık raslanan «Marcus Aurelius» adları bütün bu grupun M. s. 212 senesinde neşrolunan «Constitutio Antoniniana» dan sonra, yani M. s. 3 üncü yüzyılın ilk yarısında yapılmış olduğunu göstermektedir. Bazıları oldukça uzun, hattâ manzum olan bu kitabeler bu lâhidlerin yabancılar tarafından açılmasını ve kullanılmasını önlemek gayesini güden vasiyetnameler şeklini almakta, vârisler tarafından nazarı itibare alınması gereken birçok hükümler ihtiva etmekte ve bu hükümleri yerine getirmiyenler için muhtelif cezalar tesbit etmektedirler. Bundan başka bu zengin epigrafik malzeme gerek kelime hazinesi, gerek gramer ve sentaks bakımlarından mütehassısların ilgilerini çekebilecek bir durumdadır. Bu lâhidlerden bilhassa önemli bulduğumuz beş parçanın Antalya Müzesine nakli sağlanmıştır.

Bu esas kazının yanında heyetimiz Perge civarında bulunduğu anlaşılan, fakat yeri bugüne kadar tesbit edilememiş olan meşhur Artemis Pergaia mâbedini bulmak için gerek Perge akropolünde, gerek Aksu Köy Enstitüsünün karşısındaki Eylük tepede sondajlar yapmış, mâbedi bulamamakla beraber bazı önemli topografik sonuçlar elde etmiştir.

Mahdud vasıtalarla kısa bir zaman içinde yapılan bu kazı, Antalya bölgesinde yapılmış ilk metodik araştırma olup bütün bu havalinin toprak altında ne kadar büyük hazineler ihtiva ettiğini göstermiş olduğundan dolayı da, hususî bir ehemmiyet taşımaktadır. Gerek bu araştırmaları, gerek Antalya Müzesinde yaptığı tetkikleri «Antalya bölgesinde araştırmalar» adlı bir makale serisi şeklinde «Belleten» de neşredek olan heyetimiz bu kazıyı mümkün kılan Tarih Kurumuna teşekkürlerini sunmağı bir vecibe sayar.

ARİF MANSEL

Küçükçekmece yakınındaki Regium şehri nekropolünde 1946 yılı sonbaharında yapılan araştırma

Küçükçekmece yakınındaki Regium şehri nekropolünde araştırma yapılmak üzere Tarih Kurumunca verilen tahsisat ile 9 - 10 - 1946'dan 25 - 10 - 1946'ya kadar günde ortalama 7 amele çalıştırmak suretiyle araştırma yapıldı.

Bu araştırma sonunda evvelce o civara yapılacak evler için taş çıkarılırken raslanan hipojenin tam plânı elde edilmiş ve bu mintakanın Tarih Kurumu tarafından hafredilmiş olan Regium şehrinin nekropolü olduğu kesin olarak anlaşılmıştır.

Meydana çıkarılan hipoje iki inşaa devri gösteren bir binadır. Bu binada ilk önce üzeri tonoz örtülü dik dörtgen biçimli ve yan duvarlarında dört adet niş ihtiva eden bir oda yapıldığı anlaşılıyor. Bu odanın döğemesi altında birbirine eşit büyüklükte ayrıca dört mezar bulunmaktadır. Bina civarda çıkmakta olan kireçtaşı ile yapılmıştır. Duvarlar kiremit rengi sert bir sıva ile örtüldür. Kapısı doğu tarafta bulunmaktadır. Bu binaya sonradan bir methal kısmı eklen-

miştir. Bu methal dört kademelik bir merdiven ihtiva etmektedir, bu merdiven ile hipoje kapısı arasında ufak bir sahanlık mevcuttur. Bu methalin duvarlarına dış tarafta temas eder vaziyette yapılmış, ayrıca iki mezara daha tesadüf edilmiştir. Bu mezarlar ve methal kaba bir işçilik göstermektedirler ve aynı zamanda yapılmış olmaları gerekmektedir.

Parsellere ayrılmış ve hemen ev yapılmağa başlanmış olan bu mıntakada bir an önce araştırma yapılması şayanı arzudur. Burada bulunan ve İstanbul Müzesinde muhafaza edilmekte olan Roma çağına ait mezar taşları ile yukarıda anlatılan hipoje mevkiin önemini göstermektedir. Burada ve harp dolayısıyla kazılması durdurulmuş olan Regium şehrinde kazıya devam edilmesini temenni ederiz.

AZİZ OGAN

YABANCI HEY'ETLERİN GEZİ VE KAZILARI

Dr. Haspels'in gezileri

İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesinin eski okutmanlarından ve şimdi Amsterdam Üniversitesi Ord. Profesörü C. H. Haspels hazırlamakta olduğu «Frig Arkeolojisi» hakkındaki el kitabını tamamlamak için, Eskişehir, Afyon ve Kütahya illerinde bir tetkik gezisi yapmıştır. Arkeoloji asistanı Dr. Hâlet Çambel'in de iştirak ettiği bu gezi aşağı-yukarı elli gün sürmüş ve bölgenin tabii yolları, Frig'lerin büyük anıtları incelenmiştir. Bilhassa bugüne kadar Frig ve hele daha önceki çağlar bakımından gereği kadar araştırılmamış bulunan Porsuk vadisi, Kütahya ve Tavşanlı çevresinin incelenmesi, bakımını üstüne çekmiştir. Midas şehrindeki başarılı kazıları ile tanınan Dr. Haspels'in başkanlığındaki hey'etin yayımlıyacağı rapor, son yıllarda çeşitli çalışmalarla aydın bir duruma giren Frig arkeolojisinin önemli bir safhasını teşkil edecektir.

TAHSİN ÖZGÜÇ

Yümüktepe kazıları

«Neilson Expedition» nun Başkanı Profesör J. Garstang, 1937/38 - 1938 / 39 yıllarında idare ettiği Yümüktepe kazılarını (Mersin yanında) 1946/47 yılının kış mevsiminde de devam ettirmiştir. Anadolu plâtosunun Çukurova'ya, burasının da Kuzey Suriye ve Yukarı Mezopotamya'ya olan bağı hakkında değerli belgelerin açığa çıkarıldığını gördüğümüz Yümüktepe'de derin ocaklar açılmış ve muhtelif tâli seviyelere ayrılan birçok kültür katı tesbit edilmiştir. İngiliz bilginlerinin ilk raporlarına göre, bu kültür katlarını şu şekilde hülâsa edebiliriz :

I - II inci yapı katı M. s. 8-14 üncü yüzyıla ait olup, küçük buluntularıyla tarihlenmiştir.

III - IV üncü yapı katı çok safhalıdır. Burada Submiken (?), Protogeometrik, Geometrik, Korint ve Doğu Yunan çanak çömleğiyle şarkkâri üslûptaki örneklerin ve hattâ Arkaik çağ boyalılarının varlığı, bu demir devrinin M. ö. 1000 - 500 yılına aidiyetinden şüphe ettirmemektedir.

V - VII inci yapı katı Büyük Hitit devletiyle (1450-1200) çağdaştır. Kasa tertibine göre yapılan kalesi, Alişar-Boğazköy ve Demirciçeşme tipindedir. Bu üç kata teklif edilen tarihi, çanak çömlek de doğrulamıştır.

VIII-XI inci yapı katı Orta ve Geç Tunç çağına tekâbüle etmekte olup, Çukurova'ya has mahallî bir özelliğe sahiptir. Hâfir buna «Cilician Hittite Period» (1900 - 1450) adını vermiştir. Burada Hititlerinkine benzeyen tunçtan harp aletleri bulunmuştur.

XII inci kat, buluntularının yapılışı bakımından en çok önemli olanıdır. İlk Tunç veya Bakırçağına tekâbüle eden bu katta, Troia ve Kusura'daki benzerlerine göre, M. ö. üçüncü binin ikinci yarısına tarihlenen kap kacak bulunmuştur. Hâfirin bu kata teklif ettiği tarih çok fazladır. Bunun Gözlükule (Tarsus) de de paraleli vardır.

XIII-XV incinin Kalkolitikin orta safhasına paralel gittiği bildirilmekte ve El-Ubeyd-Uruk çanak çömleğini okşayan kapların varlığı yazılmakta ise de; bunu yeni kazıların daha iyi aydınlatacağını umuyoruz. Bu safha Yümüktepe'de henüz gereği kadar incelenmemiştir.

XVI inci kat, mütekâmil Tel-Halaf'ın çağdaşındır. Bunda hem şehir suru, hem de ev olarak kullanılan dört köşeli kerpiç yapılı, tam plânlarıyla açıklanmıştır. Bu katta mahallî bir özellik gösteren ve üstünlüğü kuran kap kacağın yanında gerçek Tel-Halaf boyalıları da vardır.

Tel-Halaf katını, biçimleri doğudakilerle doğrudan doğruya münasebete getirilemeyen Protokalkolitik denilen bir kat takip etmektedir.

Yümüktepe'nin ilk kültürü ana toprak üstüne kurulan ve iki safhaya ayrılan Neolitik'tir. Çanak çömleği siyah, gri ve kahve rengi boya astarlı olup, çizgi ve kerkiklerle süslüdür. Mersin Neolitikini bilhassa siyah opsidiyenden yapılan mütekâmil taş endüstri ile, porselen gibi ince sert kaplar nitelendirir. Yümüktepe'nin ilk kültürü bütün Anadolu'nun ve hatta Kuzey Suriye ile Yukarı Mezopotamya'daki Neolitik istasyonların hem en eskisini, hem de en zenginini temsil etmektedir. Yümüktepe'nin son raporu henüz tamamlanmamış olmakla beraber, ilk, fakat alıttıklarımızdan çok mufassal olan kazı ve gezi raporları J. Garstang ve arkadaşları tarafından (Liv. Ann. XXIV-XXVI s. 52 v. d., 71 v. d., 51 v. d; ve AJA 47. s. 5. v. d.) dergilerinde yayımlanmıştır¹.

TAHSİN ÖZGÜÇ

¹ Biz 1946-47 kazısını yerinde tâkip etmek imkânını bulduk. Ayrıca Prof. Garstang'da Ankara'da yeni buluntuları hakkında bir konferans vermiştir. Bu bakımdan Belleten'in 42 inci sayısında aynı konuya yeniden temas edeceğimizi umuyoruz.

Arslantepe kazıları

Société des Études Hittites et Asianiques adına, Fransız bilginlerinden Louis Delaporte 1932-1933, 1938 ve 1939 yılında Eski Malatya yakınındaki Arslantepe'yi kazmıştır. Dört mevsim devam ettirilen kazılara ait büyük raporun yalnız birinci cildi (Malatya, Fouilles de la Mission Archéologique Française. Arslantepe. Fasc. I: La Porte des Lions, Paris 1940) ve adından da anlaşılacağı üzere, arslanlı kapı ve daha önceden bulunan kabartmalarla, höyüğün topografyası yayımlanmıştır. Asıl kazı sonuçları, yani arslanlı kapının ait bulunduğu saray ve diğer yapı kalıntılarıyla, Anadolu'nun bu bölgesinde önemli bir yer tuttuğu anlaşılan çanak çömleği, sadece kısa-ön raporlar halinde işlenmiştir. L. Delaporte'un beklenmedik ölümü, ilk raporların yayımlanmasını güçleştirmiş olmakla beraber, Fransızların 1946 yılı ağustosunda ünlü Ras-Şamra (Ugarit) hâfiri C. Schaeffer'in başkanlığındaki yeni bir heyetle Arslantepe kazılarına yeniden başlamış bulunmaları, ilk kazılarda sağlanan sonuçların da işlenmesine devam edileceğini göstermektedir. Arslantepe'de birbirine paralel olarak açılan uzun yarmalarda raslanan ve muhtelif çağlara tarihlenen ve ev plânları da açıklanabilen yapı katlarının; Anadolu plâtosunda M. ö. üçüncü bin yılına ait olan tek renkli ve elde yapılmış çanak çömleğe yakınlık gösteren kapların, teknik, biçim ve desenlerine göre tasnif edilebilen boyalı kap kacağın, eski buluntuları tarihlendirmesi bakımından önemi büyüktür. Ayrıca bu yıl arslanlı kapının altında daha eski olan bir şehir kapısı keşfedilmiştir. Burada Hitit çanak çömleği denilen belgelerin yokluğu?, tek renkli ve boyalıların bolluğu, yapı plânlarının basitliği, Doğu ve İç Anadolu'nun güneydoğuya olan bağları üstüne aydınlatıcı ışıklar serpmeye yarıyacaktır. Bu bakımdan 1947 yılında da devam ettirilmesi kararlaştırılan Arslantepe kazılarına gösterdiğimiz ilgi eksilmiyecektir.

TAHSİN ÖZGÜÇ

Alalah kazıları

L. Woolley, British Museum adına 1936 - 1939 yıllarında idare ettiği Alalah (bugünkü Tel - Açana) kazılarına 1946 yılının kış mevsiminde de devam etmiştir. Bu kazı sonuçlarına göre, Antakya'nın 25 kilometre doğusundaki eski Alalah, Yamhad kırallığına bağlı Mukiş ülkesinin başkentidir. Usta hâfirinin en ince bir sezikle ona ayırdığı yapı katları M. ö. 2000-1200 yılına tarihlenmektedir. Bu çağdaki Amik Ovasının arkeolojisini ve tarihini aydınlatan Alalah kazıları, hem metod, hem de verim bakımından üstün bir başarının örneği olmuştur. Alalah'da Hamurabi'den Şuppiluliuma'ya kadar devam eden uzun devrede kesiksiz bir tekâmülü gösteren sarayda kesin bir devamlılığın varlığı anlaşılmıştır. Yedinci kattaki ilk sarayda Halep prensi ve Yahmad kiralı Hamurabi'ye ait yazılı belgeler bulunmuştur. Büyük Hamurabi'nin çağdaşı olan Küçük Hamurabi'nin devrini, boyalı kap kacağın şerit aralarını dolduran hayvan ve hele ördek resimleriyle tanıyan ve arkeolojide Habur çanak çömleği adı verilen kaplar karakterlendirir. Habur kapları 6 - 7 inci yapı katında hâkim,

beşincide az, dördüncüde hiç yoktur. Dördüncü yapı katı üç tâli seviyeye ayrılmış olup, bunda büyük Mitani devleti zamanına ait olan tabletlerden pek çok bulunmuştur. Bu tabletlerin okunması, Alalah'ın onbeşinci yüzyılda Mitani kralı Şauşşatar'ın devletine bağlı kalan bir Hurri şehri olduğunu ve aynı zamanda oradaki küçük bir kiralığın başkenti bulunduğunu öğretmiştir. Alalah kralı Nikmehad'ın arşivi 4 c katında bulunmuş ve bu sarayın yangınından kurtarılmıştır. Nikmehad, Şauşşatar'ın çağdaşdır. Suppiluliuma bu şehri ondördüncü yüzyılın ilk yarısında zabt etmiştir.

Yunanistan ve Batı Anadolu'da «Minyas çanak çömleği» denilen kap nevi, ilk defa altıncıda görülmüş ve beşinci katta artmıştır. 2-4 üncü yapı katını, daha öncekilerde bulunanlardan ayrılan Hurri veya buluntu yerine göre Nuzi çanak çömleği denilen kap kacak nitelendirir. Bu, çanak çömleğin dördüncü kattan itibaren ve birdenbire değiştiğini belirtmektedir. Bu değişikliğin yeni bir medeniyetle ilgili bulunduğu anlaşılmaktadır. Alalah'ta Mitani tesirinin altıncı yapı katında başladığını ve beşinci katta da devam ettiğini; ilkel üslûptaki Mitani silindirik mühürlerinin kullanılmış olması belgelendirmektedir.

İkinci katla, mâbedi Hititlere aittir. Bunda bir Hitit tableti de bulunmuştur. Bu katın kült eşyası kuyulara gömülmüş durumda bulunmuştur. İkinci ve üçüncü katta motifleri bakımından Girid'e, biçimleri bakımından da Hurri kap kacağına yakınlık gösteren eserler elde edilmiştir. Ayrıca dördüncü yapı katına ait olan bir evde de, Girid'de bulunanlara benzeyen freskler'e rastlanmıştır. Bundan başka, bu bölgenin diğer merkezlerindeki buluntularla da doğrulandığı gibi, burada Mykenai ve Kıbrıs menşeli eserler de açığa çıkarılmıştır.

Alalah kazıları açığa çıkardığı küçük buluntularından başka, muhtelif yapı katlarına ait olan monümental kalıntıları, yani, merdivenli sarayları, mâbedi, şehir suru, her iki tarafa evlerin yapıldığı anlaşılan düzenli caddesi, büyük mâbedin kapısındaki arslan heykelleri, insan kabartmaları, kabartmalı sunakları sütun biçimindeki lâmbaları, Hitit tarzındaki ortostatları, çivi yazılı kireçtaşı heykeli ve idolleri ile ün kazanmıştır.

L. Woolley, ikinci dünya savaşından önceki kazılarının sonucunu ilk raporlar halinde ve kusursuz plânlarıyla (The Antiquaries Journal. cilt XVII-XIX 1 v. d.) dergisinde, Londra gazetelerinde bildirmiş ve geçen yılın başlangıcında Dil ve Tarih-Cografya Fakültesinde de son kazıları hakkında etraflı ve çok istifadeli bir konferans vermiştir. Sidney Smith'e kesin tarihler teklif ettiricek kadar aydın bir kronoloji akışı gösteren Alalah'ın eşipe başka bir yerde raslanmamıştır. Ayrıca Alalah'ın eski Doğu, Mısır ve Akdeniz kültürleri arasındaki bağa ait yukarıda anılan ip uçlarını da vermesi, anılmağa değer bir önemdedir. Sir L. Woolley kazısına önümüzdeki yıllarda da devam edeceğini bildirmiştir ¹.

TAHSİN ÖZGÜÇ

¹ Gerçekten büyük hâfir kazısına bu yılda devam etmektedir. Ayrıca bu mevsimin çalışmalarına biz de iştirak etmek şerefine erişmiş bulunuyoruz. Yine çok zengin eserlerin açığa çıkmasını sağlayan yeni kazının sonuçlarını Belleten'in 42 inci sayısında ve deha etraflı bir surette bildirmeğe çalışacağız.

Sovyet Rusya Mineraloji Kurumunun 130 uncu yıldönümü

Bütün Rusya Mineraloji Kurumu İdare Heyeti Başkanı ve Akademi üyesi Smirnov'dan aldığımız bir yazıda; Petersburg'da 1817 yılında kurulan bu Kurumun dünyanın en eski bir Mineraloji Cemiyeti olduğu bildirilmektedir. Kurumun görevi; Rusya'da, Mineraloji, Jeoloji ve Paleontoloji bilgisini yaymak; bu ülkenin yeraltı servetlerini araştırmak ve bu alanda çalışan bilginlerin yabancı memleketlerdeki ilim müesseseleriyle münasebetlerini sağlamaktır.

Kurumun çalışmalarını bildiren ilk dergi, 1830 yılında yayımlanmağa başlamıştır. 1866'dan sonra da, Rusya'da jeoloji ve mineraloji dergilerinin ilki olan «Bütün Rusya Mineraloji Kurumu Notları» devamlı olarak çıkarılmıştır. Derginin 75 inci cildinde Rusya'da derlenen ve önemli olduğu bildirilen Mineraloji ve Jeoloji belgeleri yayımlanmıştır. Dergi yabancı ülkelerin mineralojisiyle de ilgilenmiş ve sayfalarında bunlarinkine de yer ayırmıştır. Ayrıca bu dergi de «maden konstantlarının en doğru ölçüleri», «32 çeşit tenâzur çıkarılması» ve «230 mesafe grubunun sonuçları» başlığını taşıyan etüdlerin yayımlanmış bulunması; onun milletlerarası bir değer kazanmasına yaramıştır.

Kurum 130 uncu yıldönümünü 19 ocak 1947 de Leningrad'ta kutlamıştır.

TÜRK TARİH KURUMU YAYINLARI
PUBLICATIONS DE LA SOCIÉTÉ D'HISTOIRE TURQUE

I. Seri		Fiatı K.
1	BİRİ REİS: Amerika haritası	1400
2	PIRİ REİS: Kitab-ı Bahriye	2500
*) 3	NASUH İS - SİLÂHÎ: İrakayn Seferi.	
*) 4	İBNİ BÎBÎ: Selçuk tarihi.	
II. Seri		
*) 1	CÜVEYNÎ: Tarih-i Cihanküşa (3 cilt).	
*) 2	REŞİDEDDİN: Cami üt-tevarih.	
3	Baypars Tarihi	200
4	ISFAHÂNÎ: Selçuk Tarihi.	300
5 a	Vekayi (Babur'un Hâtıratı) I. Cilt	400
5 b	Vekayi (Babur'un Hâtıratı) II. Cilt	800
6	GÜLBEDEN: Humayunnâme	500
7	TANBURÎ ARUJİN: Tahmas Kulu Han'ın Tevarihî	100
8	SADRUDDİN EBÜLHASAN ALÎ: Ahbar üd-Devlet is-sel- çûyye	250
9	KALOST ARAPYAN: Rusçuk Âyanı Mustafa Paşa'nın hayatı ve kahramanlıkları	100
10	Abdi tarihi	150
11	Abu'l-Farac tarihi, I. cilt	450
*) 12	NİZAMEDDİN ŞAMÎ: Zafernâme.	
III. Seri		
1	KERİMÜDDİN MAHMUD (Aksarai). Müsameret ül-Ahbâr .	600
*) 2	Neşri tarihi.	
IV. Seri		
1	P. WITTEK: Menteşe Beyliği	300
2	B. Y. VLADİMİRTSOV: Moğolların içtimai teşkilâtı. . .	400
3	H. BALDUCCI: Rodos'ta Türk mimarîsi	300
*) 4	B. SPULER: İran Moğolları.	
V. Seri		
1	REMZİ OĞUZ ARIK: Alacahöyük hafriyatı 1935 raporu (Türkçe 1000 K. fransızca 1500 K.).	
2	HÂMİT KOŞAY: Alacahöyük hafriyatı 1936 raporu (Türkçe 1000 K. almanca 1500 K.).	
3	Dr. Ş. AZİZ KANSU: Etiyokuşu hafriyatı raporu (Türkçe ve fransızca)	400

	Fiatı K.
4 HÂMİT KOŞAY: Pazarlı hafriyatı raporu (Türkçe ve Fransızca)	400
*) 5 HÂMİT KOŞAY: Alacahöyük hafriyatı 1937-39 raporu (Türkçe ve Fransızca).	
*) 9 HÂMİT KOŞAY: Alacahöyük hafriyatı 1940-41 raporu (Türkçe ve Fransızca).	

VI. Seri

*) 1 F. KÖPRÜLÜ ve A. GABRİEL: Mimar Sinan.	
2 ARİF MÜFİD MANSEL: Trakya - Kırklareli Kubbeli Mezarları	400

VII. Seri

1 İbni Sina: (Makaleler, etüdler mecmuası)	400
2 CEVAT ÜSTÜN: İkinci Viyana muhasarası	300
3 ULUĞ İĞDEMİR: Kuleli vak'ası hakkında bir araştırma	150
4 FEVZİ KURTOĞLU: Türk bayrağı ve ay-yıldız	400
*) 5 Halil Ethem Hâtıra kitabı.	
6 İ. HAKKI UZUNÇARŞILI: Rumeli Âyanlarından Tirsinikli İsmail, Yılık oğlu Süleyman ve Alemdar Mustafa Paşa	400
7 ŞİNASI ALTINDAĞ: Kavalalı Mehmed Ali Paşa İsyanı.	250
*) 8 FAİK UNAT: Osmanlı Sefaretnâmeleri.	
9 W. EBERHARD: Çin'in Şimal komşuları.	200
10 ENVER ZİYA KARAL: Selim III'ün hat-tı hümayunları.	200
11 H. G. GÜTERBOCK: Kumarbi Efsanesi	150
11 a H. G. GÜTERBOCK: Kumarbi Efsanesi Etice metnin transkripsiyonu	125
12 AFİF ERZEN: İlkçağ'da Ankara	210
13 İ. HAKKI UZUNÇARŞILI: Mitat ve Rüştü Paşaların tevki-fine dair vesikalar	250
14 ENVER ZİYA KARAL: Selim III'ün Hat-tı hümayunları, Nizam-ı Cedit	320
*) 15 AFET İNAN: Türk ırkının vatanı Anadolu.	

VIII. Seri

1 YUSUF AKÇURA: Osmanlı Devletinin Dağılma Devri	200
2 İ. HAKKI UZUNÇARŞILI: Anadolu Beylikleri	300
3 ŞEMSEDDİN GÜNALTAY: Yakın Şark I. Elâm ve Mezopotamya.	500
3-II ŞEMSEDDİN GÜNALTAY: Yakın Şark II, Anadolu	665
*) 3-III ŞEMSEDDİN GÜNALTAY: Yakın Şark III, Suriye ve Filistin.	
4 YUSUF ZİYA ÖZER: Mısır Tarihi.	250
5 HALİS BİYİKTAY: Timuriler zamanında Hindistan - Türk imparatorluğu	100

Flatı K.

6	ÂFET İNAN : Aperçu général sur l'Histoire économique de l'Empire Turc-Ottoman	200
7	Dr. SÜHEYL ÜNVER : Selçuk Tababeti Tarihi	200
*) 8	FUAT KÖPRÜLÜ : Osmanlı Devletinin kuruluşu.	
9	Y. HİKMET BAYUR : Türk İnkılâbı Tarihi I. cilt	200
10	İ. HAKKI UZUNÇARŞILI : Osmanlı İmparatorluğu teşkilâtına methal	400
11	ZİYA KARAMURSAL : Osmanlı Malî Tarihi hakkında tetkikler	400
12-I	İ. HAKKI UZUNÇARŞILI : Osmanlı Devleti teşkilâtından Kapukulu Ocakları I. cilt	500
12-II	İ. HAKKI UZUNÇARŞILI : Osmanlı Devleti teşkilâtından Kapukulu Ocakları II. cilt	400
13	Y. HİKMET BAYUR : Türk İnkılâbı Tarihi II. cilt, I. Kısım	500
14	Y. HİKMET BAYUR : Türk İnkılâbı Tarihi II. cilt, II. Kısım	500
15	İ. HAKKI UZUNÇARŞILI : Osmanlı Devletinin Saray Teşkilâtı	850
*) 16	İ. HAKKI UZUNÇARŞILI : Osmanlı Devletinin Merkez Teşkilâtı.	

IX. Seri

1	I. Türk Tarih Kongresi zabıtları (mevcudu kalmamıştır)	
2	II. Türk Tarih Kongresi zabıtları	250
*) 3	III. Türk Tarih Kongresi zabıtları.	

X. Seri

1	A. AULARD : Fransa İnkılâbının Siyasî Tarihi, I. cilt	500
1 a	" " " " " " II. cilt.	500
1 b	" " " " " " III. cilt.	500
2	V. G. CHILDE : Doğunun prehistoryası	565

XI. Seri

1	EDİP KEMAL ÜNSEL : Fatihin şüirleri	180
---	---	-----

XII. Seri

*) 1	ARIF MÜFİD MANSEL : Türkiye'nin Arkeoloji ve Epigrafisi için Bibliyografya.	
*) 2	FAİK UNAT : Atatürk ve Türk İnkılâbı tarihi bibliyografyası.	

XIII. Seri (Dünya Tarihi)

1 a	ŞEVKET AZİZ KANSU : İnsanlığın kaynakları ve ilk medeniyetler. I. cilt	350
3	W. EBERHARD : Çin Tarihi	600
4	Y. HİKMET BAYUR : Hindistan tarihi. I. cilt (İlk çağlardan Gurkanlı Devletinin kuruluşuna kadar, 1526)	640

Fiatı K.

- *) 4 a Y. HİKMET BAYUR : Hindistan Tarihi II. cilt.
8 ARIF MÜFİD MANSEL : Ege ve Yunan Tarihi 800
*) 16 . HAKKI UZUNÇARŞILI : Osmanlı Tarihi I. cilt.
*) 16 e ENVER ZİYA KARAL : Osmanlı tarihi. V. cilt .
BELLE TEN : Her sayısı 200

Türk Tarih Kurumu yayınlarının satıldığı yerler :

MİLLÎ EĞİTİM BAKANLIĞI YAYINEVLERİ.

ANKARA'da : *Akba, Berkalp ve Haşet* kitapçevleri.

İSTANBUL'da : Ankara caddesinde *Üniversite, Zaman*; Cağaloğlunda *Yüksel*; Beyoğlu İstiklâl caddesinde *Beyoğlu, Haşet ve Berrak*; Beyazıt Üniversite caddesinde *B. Nişan* kitapçevleri.

PROFESÖR, DOÇENT, ASİSTAN VE ÖĞRETMENLERLE YÜKSEK OKUL ÖĞRENCİLERİNE KURUM MERKEZİNDEN ALINMAK ŞARTIYLA ÖZEL İSKONTO YAPILIR.

---

*Basılmakta olanlar.

BELLETEN

REVUE PUBLIÉE PAR LA
SOCIÉTÉ D'HISTOIRE TURQUE

Tome : XI

No. 41

Janvier 1947

ANKARA - IMPRIMERIE DE LA SOCIÉTÉ D'HISTOIRE TURQUE
2003